

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Науково-економічний
та суспільно-політичний журнал

Заснований у 2004 році

1 / 2007

Випуски журналу присвячуються теоретико-методологічним та прикладним проблемам демографії та соціальної економіки.

Широко висвітлюються питання сучасних реалій та перспектив демографічної політики, соціальної диференціації стану здоров'я і смертності в Україні, досліджується специфіка загально-європейських закономірностей постіндустріальної трансформації сім'ї у сучасній Україні, сучасні підходи й уроки для України у міграційній політиці Російської Федерації, висвітлюються проблеми смертності сільського населення Білорусі та розглядається гіпотетичний довгостроковий прогноз чисельності населення Білорусі, прогноз рівня освіти населення України до 2050 року.

Розглядаються перспективи створення соціально-інноваційних робочих місць як основної конкурентної переваги фірми, диференціація довготривалого безробіття в Україні за соціально-демографічними групами, шляхи підвищення мотивації праці в реструктуризованих сільсько-господарських підприємствах, проблеми та шляхи формування ефективного механізму державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, правові засади системи інформаційного забезпечення соціальної політики, політика соціального захисту середнього класу, корпоративна соціальна відповідальність у контексті перспектив соціальної політики України та інші.

Дане видання є некомерційним і розраховане на широке коло фахівців.

Згідно з постановою Президії ВАК України №1–15/03 від 9 березня 2006 р. журнал “Демографія та соціальна економіка” включено до переліку №17 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата економічних наук.

Голова редакційної колегії: *С.І.Пирожков* – доктор економічних наук, професор, академік НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *Е.М. Лібанова* – директор Інституту демографії та соціальних досліджень, доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Заступник голови редакційної колегії: *В.В. Онікієнко* – доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України

Відповідальний секретар: *О.В. Макарова* – доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Члени редакційної колегії: Власенко Н.С., заступник голови Держкомстату України; Гнибіденко І.Ф., д.е.н., професор кафедри КНЕУ; Грішнова О.А., д.е.н., професор, КНУ ім. Т. Шевченка; Денисов А.Ф., к.і.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Єріна А.М., д.е.н., професор, КНЕУ; Заяць Т.А., д.е.н., професор, РВПС України НАН України; Калачова І.В., к.е.н., директор департаменту статистики послуг Держкомстату України; Карлін М.І., д.е.н., професор, Волинський державний університет ім. Л. Українки; Колот А.М., д.е.н., професор, проректор КНЕУ; Курило І.О., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Левчук Н.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Лісогор Л.С., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новіков В.М., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Новікова О.Ф., д.е.н., професор, Інститут економіки промисловості; Петрова І.Л., д.е.н., професор, Університет економіки і права “КРОК”; Позняк О.В., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Романюк М.Д., д.е.н., професор, Прикарпатський університет ім. В. Стефаника; Саріогло В.Г., д.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Стецьмах Л.М., директор департаменту статистики населення Держкомстату України; Стешенко В.С., д.е.н., професор, Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; Черенько Л.М., к.е.н., Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України.

Денисов А.Ф. (редакційна підготовка до друку)

Москаленко Г. О. (технічний секретар редакційної колегії)

ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

*О.В. Макарова,
доктор економічних наук,
Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України*

Демографічна криза, яку переживає Україна, несе у собі серйозні загрози майбутньому розвитку та соціальній безпеці держави, що вимагає формування дієвої демографічної політики, спрямованої на протидію подальшому поглибленню кризової ситуації та усунення виникаючих загроз.

Категорія „демографічна політика”, як і соціальна політика взагалі, не має однозначного трактування у сучасному науковому обігу. Традиційно демографічна політика сприймається як певна діяльність держави, метою якої є зміна демографічних параметрів розвитку населення та режиму його відтворення. В ширшому розумінні демографічна політика впливає і на якісні характеристики населення (стан здоров’я, економічна активність тощо). Демографічна політика зазвичай представлена у таких державних документах, як „Концепція”, „Стратегія” або „Програма” демографічного розвитку країни, де декларуються цілі, що відповідають сучасним державним інтересам. Так, усвідомлення надмірної гостроти демографічної ситуації в Україні відбилося на завданнях, що були визначені, наприклад, в «Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 року»[1]. Головним завданням демографічної політики у цьому документі було визначено подолання негативної тенденції зменшення чисельності населення і забезпечення розширеного відтворення населення.

Загроза депопуляції змушує уряди багатьох країн більше уваги приділяти процесу народжуваності як основному чиннику, що визначає режим відтворення населення. Та зміст заходів, які традиційно пропонуються у відповідних документах, здебільше спирається на здоровий глузд і суспільну думку, ніж на глибинні демографічні дослідження. Так, з погляду здорового глузду та виходячи з результатів опитувань, найбільшими перепонами для народження дітей є матеріальні проблеми і відсутність житла, але факти доводять протилежне: чим вище рівень життя сімей, тим менше у них дітей. Отже, необхідно більш ретельно вивчити детермінанти демографічних процесів для того, щоб формувати ефективні заходи впливу на них. На думку вітчизняних демографів В. Стешенко та В. Піскунова: «Демографічна політика має бути практикою демографічної теорії, а не буденного, побутового мислення. Дивно, що стратегії демографічної політики в Україні, які визначають її зміст на державному рівні, ігнорують досить обґрунтовані висновки демографічної науки, наража-

ючи свої заходи аргію на низьку ефективність»[2]. З цією думкою можна погодитись, але слід зазначити, що неефективна демографічна політика це не суто український феномен, адже в багатьох розвинутих країнах світу більш або менш застосовуються, наприклад, заходи економічного стимулювання народжуваності, що не дають бажаного ефекту і також піддаються критиці. Взагалі погляди фахівців на можливості демографічної політики (у її традиційному розумінні) не є однозначними. Більшість з них не надто оптимістичні щодо оцінки впливу економічного стимулювання народжуваності на збільшення чисельності населення. Вони констатують неминучість скорочення чисельності населення, навіть за умови впровадження щедрих допомог на народження та виховання дітей, оскільки, як стверджує український демограф Е. Лібанова «демографічний потенціал зростання населення в Україні є абсолютно вичерпаним» [3]. Подібної думки дотримуються і російські демографи: А. Вишневський, Є. Андрєєв, А. Трейвиш та ін.

Разом з тим деякі науковці більш оптимістично ставляться до перспектив впливу на народжуваність. Так, І. Курило висловлює думку, що «...певного протидіючого зниженню народжуваності ефекту можна очікувати від реального загального піднесення добробуту внаслідок істотного зростання продуктивності праці, яке лежить в основі переходу від індустріальної стадії економічного розвитку до постіндустріальної»[4].

Проте падіння народжуваності у сучасному світі з точки зору демографічного переходу можна вважати універсальним процесом, характерним для всіх країн, що переходять як до індустріальної, так і постіндустріальної фази розвитку. Досвід інших країн свідчить, що піднесення добробуту само по собі не впливає на зростання народжуваності.

Сьогодні у світі приблизно третина всіх країн має значення сумарного коефіцієнта народжуваності нижче рівня простого відтворення. А серед країн колишнього СРСР тільки три: Таджикистан, Узбекистан та Киргизія продовжують зберігати режим розширеного відтворення.

Першопричиною зниження народжуваності у глобальному масштабі називають трансформацію інституту сім'ї (або інституціональну кризу сім'ї), перехід від традиційної патріархальної сільської сім'ї – осередку, де здійснювалась спільна праця, взаємодопомога між членами родини, до сім'ї міського типу з рисами індивідуалізму, участю у суспільному виробництві, користуванням державною системою соціального захисту. Саме це демографи і соціологи, починаючи від П. Сорокіна, називають основними причинами зниження народжуваності, виникнення і поглиблення демографічної кризи. Прихильником такої думки є й відомий російський демограф Анатолій Вишневський, який не вбачає у кризі традиційної сім'ї суто специфічної реакції на зміни, що відбуваються у країнах СНГ, а вважає це глобальним явищем, що характерне для багатьох країн світу[5]. Група фахівців – авторів роботи “Криза інституту сім'ї у постіндустріальному суспільстві: політико-економічний аналіз причин и можливостей подолання” також стверджують: «Проблема підриву сімейних цінностей має цілком універсальний характер для всіх високоурбанізованих країн – як розвинутих, так і перехідних»[6].

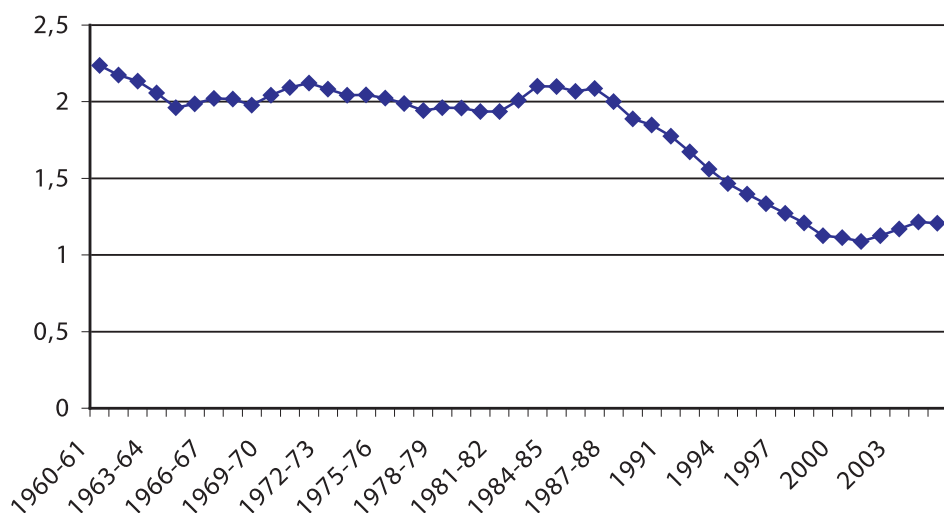
Вітчизняний демограф – фахівець у сфері досліджень шлюбно-сімейних відносин Л. Чуйко пов'язує становлення нової моделі сім'ї в Україні в основному з ринковою трансформацією суспільства, хоча і не заперечує дії чинників глобального характеру – процесів індустріального розвитку та урбанізації [7].

Отже, нова модель сім'ї і шлюбно-сімейних відносин, що формується в Україні, характеризується високим рівнем консесуальних шлюбів, підвищенням віку вступу до шлюбу, високим рівнем позашлюбної народжуваності, низьким рівнем народжуваності і високими рівнями економічної і споживчої активності.

Складовою так званої «кризи традиційної сім'ї» є також зміна ролі жінки у суспільстві, тобто залучення жінки до суспільної праці і менша концентрація на сімейних обов'язках. Меншу кількість дітей у сучасній сім'ї можна розглядати як стратегічний вибір сучасної сім'ї, яка прагне зберегти певний рівень матеріального достатку і забезпечити дітям кращу якість догляду, виховання, освіти.

У глобальному масштабі зниження народжуваності стало найбільш помітним у 60-х роках минулого століття. Проте доволі тривалий час (з початку 60-х до початку 90-х років) показники народжуваності в Україні мали відносно стабільні значення. Сумарний коефіцієнт коливався близько відмітки 2,0 і перевищував аналоги багатьох розвинутих європейських країн.

Але системна криза 90-х спровокувала надто різкий обвал показників народжуваності, що вже не можна пов'язати лише із глобальними змінами у демографічній поведінці. Сумарний коефіцієнт знизився до своєї мінімальної відмітки 1,09 у 2001 році (рис. 1).

Джерело: графік побудований за даними Державного комітету статистики України

Рис. 1. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності (1960–2004 рр.)

Основною причиною такого різкого падіння можна назвати зниження рівня життя більшої частини населення і пов'язану з цим втрату відчуття стабільності. Проте серед причин різкого зниження показників народжуваності 90-х років минулого століття, крім суто економічних, можна назвати ще ряд інших. На початку 80-х років держава стала проводити активну політику, спрямовану на допомогу сім'ям, що мають дітей, саме тоді відмічався останній сплеск народжуваності. Багато сімей у той час реалізувало народжуваність раніше певного терміну і, відповідно, виник зміщений календар народжень на більш ранній період. До початку 90-х років, відповідно, відбулось зміщення календаря народжень у протилежний бік, і це було ще одним чинником різкого зниження народжуваності 90-х років.

Характерною ознакою демографічної ситуації в Україні є також те, що криза народжуваності поєднується з різким погіршенням здоров'я населення, в тому числі репродуктивного, підвищенням смертності і скороченням тривалості життя. Отже, ще одним чинником зниження народжуваності 90-х років є погіршення репродуктивного здоров'я населення, надсмертність чоловіків активного репродуктивного віку.

Зусилля держави щодо розв'язання проблем демографічного розвитку певним чином можна оцінити шляхом аналізу витрачання бюджетних коштів на ті чи інші програми. До державних видатків, що мають демографічну спрямованість, можна віднести такі: на соціальний захист сім'ї, дітей та молоді та на допомогу у вирішенні житлового питання (стаття «Соціальний захист та соціальне забезпечення»). Видатки на програми захисту сімей, дітей та молоді складають найбільшу частину видатків на соціальний захист у структурі місцевих бюджетів. У 2004 році вартість цих програм становила 1,9 млрд. грн., або 27% загальних видатків місцевих бюджетів на соціальний захист населення.

Серед програм демографічної спрямованості значну роль відіграють державні допомоги сім'ям з дітьми. Це є справді важливим напрямом витрачання державних коштів на соціальний захист, зважаючи на високі показники бідності сімей з дітьми. Так, рівень бідності міських сімей з дітьми у 2004 р. становив 30,2%, сільських — 44,7%. Аналогічні показники для сімей без дітей складають 16,2% та 22,1% — відповідно (розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними вибіркового обстеження домогосподарств України).

Згідно з чинним законодавством, в Україні діють такі види допомоги сім'ям з дітьми: по вагітності та пологах, при народженні дитини, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, на дітей, що перебувають під опікою та піклуванням, на дітей одиноким матерям, а також допомога малозабезпеченим сім'ям з дітьми. Чисельність отримувачів цих видів допомог — близько 1,5 млн.

У 2005 році відбулися значні зміни у законодавстві про допомогу сім'ям з дітьми та істотно збільшились розміри допомог. Так, розмір одноразової допомоги при народженні дитини збільшено, порівняно з 2004 роком, у 11,7 разів (з 724 грн. до 8500 грн.). Дитині, яка народилася після 31 березня 2005 року, допомога надається у сумі, кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років, встановленого на день народження дитини.

Скасовано обмеження рівнем забезпечення прожиткового мінімуму розміру допомоги на дітей, які перебувають під опікою або піклуванням. З 1 квітня 2005 р. така допомога надається у розмірі, що дорівнює різниці між прожитковим мінімумом для дитини відповідного віку та середньомісячним розміром одержуваних на дитину аліментів та пенсій за попередні шість місяців. У зв'язку з цим за рік середній розмір допомог дітям-сиротам від 6 до 18 років збільшився у 5,5 разів (з 85 грн. до 468 грн.).

Також з 1 квітня 2005 року змінено правила призначення допомоги на дітей одиноким матерям, розширено контингент її отримувачів, розмір допомоги одиноким матерям на дитину до 6 років, порівняно з 2004 р., збільшився у 4,3 рази (з 32 грн. до 139 грн.). Нині право на допомогу на дітей одиноким матерям мають одинокі матері, одинокі усиновителі (які не перебувають у шлюбі), якщо у свідоцтві про народження дитини відсутній запис про батька дитини або запис про батька зроблено в установленому порядку за вказівкою матері, вдови або вдівці з дітьми. Таке право надано з 1 квітня 2005 р. матері (батьку) дітей у разі смерті одного з батьків, шлюб між якими було розірвано до дня смерті, які не одержують на них пенсію у зв'язку з втратою годувальника або державну соціальну пенсію.

Допомоги дітям-інвалідам за той же період збільшилися у 3,6 рази (з 130 грн. до 466 грн.).

Проте такі заходи, більш-менш здатні виконувати функції захисту від бідності, майже не впливають на народжуваність. Як свідчать дані обстежень умов життя домогосподарств в Україні, незважаючи на постійне зростання розмірів допомог, радикальної зміни матеріального становища сімей з дітьми не відбувається, не впливають вони також і на ситуацію з народжуваністю.

Отже, реалії сучасного світового демографічного розвитку змушують нас по-новому оцінити роль та місце демографічної політики. Переважна більшість цивілізованих країн світу перейшла до звуженого режиму відтворення населення. Чисельне зростання населення за рахунок народжуваності практично вичерпало свій ресурс. Світ переходить на режим низької народжуваності, і, принаймні у найближчі десятиліття, радикальних змін такої ситуації очікувати не слід. Вчений з Інституту демографічних досліджень Макса Планка (Німеччина) Кріс Вілсон пише: «Загальний процес зниження народжуваності і конвергенція між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, відбувається швидшими темпами, ніж у випадку з будь-якими іншими показниками»[8]. Тобто розрив у добробуті цих двох груп країн скорочується повільніше, ніж розрив у народжуваності, і це ще раз підтверджує тезу про те, що зниження народжуваності не можна пов'язувати із суто економічними чинниками.

Населення економічно розвинених країн стрімко старіє, що становить серйозну загрозу економічному розвитку. Проблема постаріння набуває дедалі глобальнішого характеру, більшість країн Європи, Північної Америки, Японії стоять на порозі вікової кризи. Старіння загрожує зруйнувати фінансові системи цих країн, оскільки непомірно великі суми потребуватимуть пенсійна система і система медичної допомоги.

З огляду на викладене, вирішення соціальних і економічних проблем сучасних держав необхідно будувати на інших підходах та інших принципах демографічної політики. Вибір подальшої стратегії є надто складним завданням. Адже будь-яка стратегія має шанс на успіх, коли вона здатна врахувати інтереси обох основних суб'єктів демографічної політики: держави і населення. Ці інтереси не завжди збігаються. Наприклад, інтереси держави традиційно полягали у збільшенні чисельності населення і, отже, — зростанні робочої сили, платників податків, чисельності армії. Водночас вибір сім'ї в період демографічного переходу — це зменшення кількості дітей, що збільшує можливості для матеріального забезпечення, отримання кращої освіти, ретельнішого виховання кожної дитини. Менший розмір сім'ї створює кращі можливості для жінок брати участь у трудовому та суспільному житті.

Щодо забезпечення інтересів держави є, принаймні, два шляхи розв'язання проблем. Перший — стимулювання міграційного поповнення, другий — використання внутрішніх резервів населення, поліпшення його якості: інтелектуального потенціалу, продовження здорового і активного життя, і за рахунок цього — забезпечення більшої його економічної продуктивності.

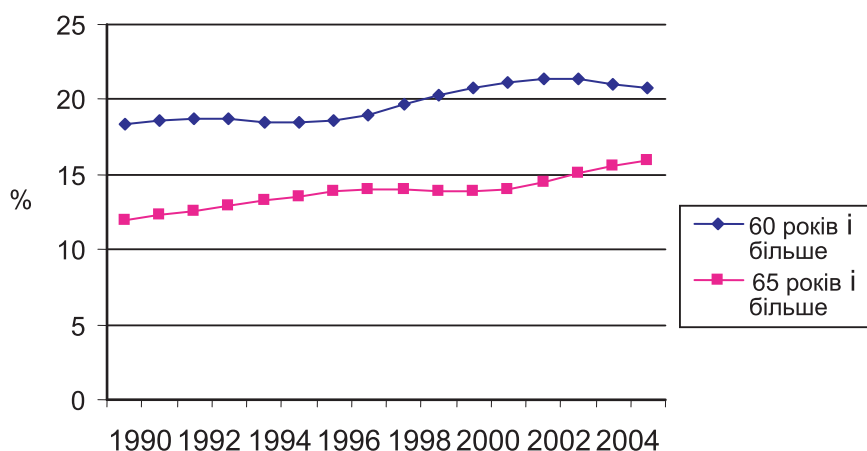
Міграційні процеси і міграційна політика не є суто демографічними питаннями, оскільки чинниками міграції є економічний розвиток та становище на ринку праці. Проте міграційний рух впливає на зміни демографічного складу населення і країн-донорів, і країн-реципієнтів. Тому міграційну політику можна розглядати як інструмент демографічної політики. Країнами — реципієнтами, як правило, виступають країни з більш високим ступенем економічного розвитку, які відчувають певний дефіцит робочої сили. Теоретично міграційний рух є тим засобом, який міг би сприяти вирівнюванню ситуації між країнами двох типів демографічного розвитку. Однак на практиці масові міграції призводять до виникнення гострих проблем політичного характеру, пов'язаних з

міжетнічними, міжрелігійними, міжкультурними відносинами. Особливої гостроти набувають проблеми взаємовідносин західної культури та ісламу. Зростання мусульманського населення в Західній Європі є наслідком розпаду колишніх колоній після Другої світової війни та політики „відкритих дверей” щодо трудової еміграції. В результаті відбулося зростання частки мусульманського населення в європейських державах. Понад те, в багатьох країнах іслам стає другою релігією (за чисельністю людей, що її сповідують). Наприклад, у Франції нині мешкає приблизно 4–5 млн. мусульман. Таке значне представництво не може не впливати на загальну культуру нації, викликати певне напруження і навіть відкриті протистояння та конфлікти.

Другий шлях — підвищення якості населення, продовження трудової активності людей похилого віку і терміну їх трудової діяльності. Це можливо лише за умови хороших показників здоров'я і працездатності людей похилого віку. Так, у 1995 році у Японії було прийнято спеціальний закон про політику в старіючому суспільстві: він регулює питання зайнятості і доходів з тим, щоб кожен член суспільства міг реалізувати свої здібності, і, за бажання, мати можливість працювати навіть у похилому віці.

Для України проблема постаріння стоїть не так гостро через високі показники смертності населення, але все ж показники постаріння мають тенденцію до зростання (рис.2), а зважаючи на надто низький вік виходу на пенсію порівняно зі світовими аналогами, необхідність його підвищення є неминучою і особливо актуальною проблемою для жінок. Передбачений чинним законодавством більш ранній вік виходу на пенсію для жінок є нелогічним як з огляду на те, що середня тривалість життя жінок на 11 років перевищує тривалість життя чоловіків, так і через те, що різний вік виходу на пенсію є проявом гендерної нерівності, що очевидно обмежуватиме розмір пенсії для жінок в умовах дії накопичувальної складової пенсійної системи.

Безперечно, найбільш актуальним завданням демографічної політики для України є зменшення смертності населення, особливо чоловіків працездатного віку, та збільшення тривалості здорового життя, зокрема тривалості трудоактивного життя.

Джерело: графік побудований за даними Державного комітету статистики України

Рис. 2. Рівень постаріння населення у 1990–2005 рр.

Виходячи з цих міркувань, розробники нової стратегії демографічного розвитку України на 2006–2015 роки основною метою визначили не зростання чисельності населення і подолання депопуляції, а поліпшення якісних характеристик населення та гармонізацію відтворення людності України. Основні стратегічні завдання сформульовані так:

- відродження української духовності, національних цінностей та традицій;
- забезпечення економічних передумов уповільнення процесів депопуляції та поліпшення якості населення;
- формування настанов на здоровий спосіб життя.

Ідея нової стратегії полягає не у впровадженні традиційних заходів щодо стимулювання народжуваності, а у підпорядкуванні всієї соціальної політики демографічним цілям. Причому демографічні цілі розуміються більш широко — як покращання всіх якісних характеристик населення.

Щодо впливу на репродуктивну поведінку сімей у бік активізації народжуваності, то слід зазначити, що традиційні заходи стимулювання народжуваності, такі як пільги і допомоги сім'ям з дітьми чи заборона абортів не дають довгострокового ефекту. Наприклад, різке підвищення пільг на початку вісімдесятих років привело до короточасного сплеску народжуваності, але він дуже швидко припинився. Жінки, які планували народження дитини, зробили це (як вже зазначалося) дещо раніш, але в цілому ситуація не змінилася. Економічне стимулювання дає, грубо кажучи, реалізацію тієї репродуктивної потреби, що вже стійко склалась у людей через соціально-культурні і ментальні чинники, і впливати не неї економічними заходами практично неможливо. Такими заходами можна лише підвищити швидкість реалізації тієї потреби, яка вже склалась у більш короткий час.

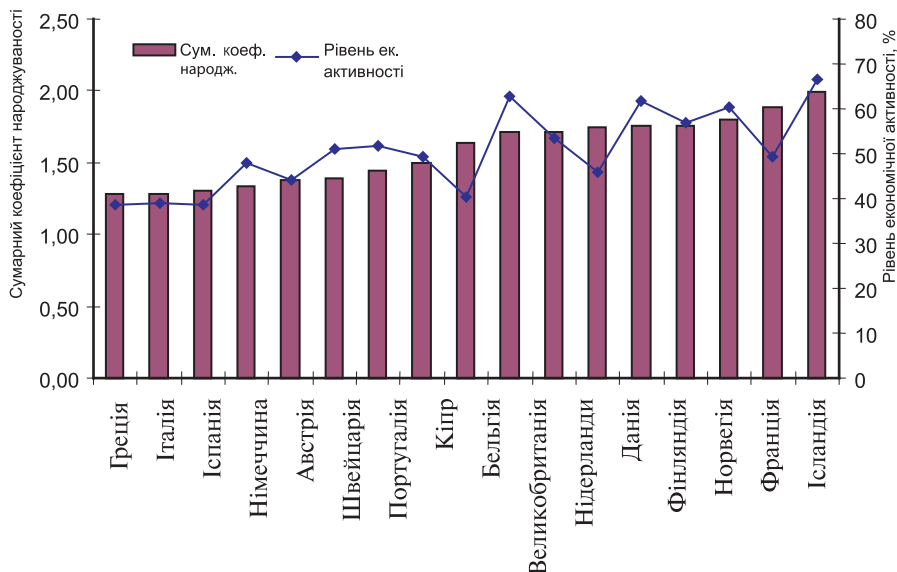
Тому не варто надто великі сподівання покладати на ефект, який отримаємо від багаторазового зростання допомоги при народженні дитини, що було впроваджене у 2005 році.

Які ж заходи можуть дати більш довгостроковий ефект? Українська жінка сьогодні постає перед необхідністю вибору одного з двох шляхів: або присвятити себе сімейним обов'язкам, або зробити кар'єру, і дедалі частіше жінка надає перевагу останньому. В цій ситуації дуже важко знайти стимули для народження кількох дітей.

Проте досвід країн Північної Європи доводить, що можна досягти відчутних успіхів у підтримці народжуваності. Одним з перспективних напрямів є забезпечення умов для можливості поєднання зайнятості жінки і виконання нею репродуктивної функції, зокрема шляхом більшого залучення чоловіків до догляду за дитиною у ранньому віці. Рисунок 3 демонструє наявність певного позитивного зв'язку між рівнем народжуваності та рівнем економічної активності жінок у європейських країнах.

В Україні, на відміну від деяких європейських країн, є непопулярною реалізація права чоловіків щодо можливості взяти оплачувану відпустку по догляду за дитиною. Це пояснюється не лише фінансовими причинами (зважаючи на різницю у заробітній платі, втратити заробіток жінки менш відчутно для сім'ї, ніж заробіток чоловіка), а й наявністю стійких стереотипів гендерного розподілу життєвих ролей і обов'язків.

Слід зазначити, що політика більшого залучення батьків до догляду за дітьми у скандинавських країнах почала реалізовуватись понад 10 років тому. Приживалась ця ідея поступово, як шляхом психологічної роботи серед населення, так і впровадженням заходів економічного сприяння: той з батьків, хто хоче протягом року доглядати за дитиною, отримував 80% свого грошового заробітку весь цей період або 100% зарплату за 42 тижні, що присвячені вихованню. Як наслідок, нині, наприклад, у Норвегії 90% чоловіків при народженні дитини беруть таку відпустку.

Джерело: графік побудований за даними Євростату (<http://epp.eurostat.ec.europa.eu>)

Рис. 3. Економічна активність жінок та рівень народжуваності у європейських країнах

Результати подібної політики оцінюються дуже позитивно. Країни, які йдуть таким шляхом, досягають успіхів не тільки у збільшенні народжень, а й у поліпшенні сімейних стосунків. В Україні ці питання поки що серйозно не обговорюються, хоча це справді є ефективним шляхом і досягнення більшої гендерної рівноваги у суспільстві, і отримання демографічного ефекту.

Нова демографічна політика має бути спрямована на формування у суспільстві нової ціннісної основи демографічної поведінки, яка ґрунтувалася б на пріоритетах сім'ї, дітей та гендерної рівності. Для цього знадобиться багато часу, можливо навіть тривалістю у покоління. А.Я. Кваша наприкінці 60-х років минулого століття писав: «Одну з найважливіших умов успішності демографічної політики становить її стабільність. Лише у випадку, коли вона здійснюється багато років в одному напрямі, може виробитись бажана суспільна свідомість стосовно цих проблем, і як наслідок — буде отримано стійкий результат такої політики»[9], і з цим висловом відомого радянського демографа важко не погодитись.

Джерела

1. Указ Президента України „Про Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року” / www.naiu.org.ua
2. *Стещенко В.С.* Деякі теоретичні аспекти протидії демографічній кризі в Україні» / Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць: Спец. вип.: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Демократичний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». — Т.1. — К.: КНЕУ, 2006. — С. 144–155.
3. *З виступу* чл.-кор. НАНУ д.е.н. Е. Лібанової на “круглому столі” з демографічних питань, Київ, червень 2006 р. / www.vox.com.ua
4. *Курило І.О.* Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства / Демографія та соціальна економіка. —2006. — №1. — С.43.
5. *Вишневский А.* Демографический кризис в странах СНГ / Демоскоп №197–198, 4–7 апреля 2005 г. / www.demoscope.ru
6. *Мау В., Яновский К., Дробышевская Т., Жаворонков С., Черный Д., Малышева Ю.* Кризис института семьи в постиндустриальном обществе: политико-экономический анализ причин и возможностей преодоления / Институт экономики переходного периода / www.iet.ru
7. *Чуйко Л.В.* Стратегія розвитку сім'ї: концептуальні засади / Формування ринкової економіки: Зб. наук. праць: Спец. вип.: Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. «Демократичний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». — Т.2. — К.: КНЕУ, 2006. — С.285–292.
8. *Chris Wilson.* On the Scale of Global Demographic Convergence. Population and Development Review 27 (no 1), 155–171 (2001).
9. *Кваша А.Я.* Изучение воспроизводства населения. —М.: Наука, 1968. — С. 64–78.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы формирования и реализации современной демографической политики, причины ее низкой эффективности. На основе анализа тенденций демографического развития определяется его специфика для Украины. Сформированы предложения, касающиеся перспективных направлений отечественной демографической политики.

Summary. The problems of forming and realization of modern demographic policy are examined in the article. The analysis of reasons of its low efficiency is given there. The specific of demographic development is determined on the basis of analysis of tendencies of demographic development for Ukraine. Suggestions for the perspective directions of domestic demographic policy are formed.

Стаття надійшла до редакції журналу 02.07.2006 р.

СОЦІАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СТАНУ ЗДОРОВ'Я І СМЕРТНОСТІ В УКРАЇНІ

*Н. М. Левчук,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Демографічні процеси є неоднорідними серед різних соціальних груп населення. Їх диференціація тісно пов'язана з умовами життєдіяльності, рівнем трудової активності, показниками соціально-економічного статусу особи та груп (освітнього, професійно-кваліфікаційного, етнічного, сімейного та інших). Різноманітні дослідження підтверджують, що соціально-економічні відмінності є значущими факторами нерівності щодо здоров'я і ризику смерті, проте механізми такого впливу складні і остаточно невизначені. Так, особи з вищими доходами зазвичай мають більше матеріальних, фінансових та інших ресурсів для забезпечення кращого харчування, лікування та відпочинку; водночас високі заробітки часто поєднуються із надмірними психологічними навантаженнями, затяжними стресами, що не сприяє збереженню здоров'я. Так само вищий освітній рівень передбачає кращу обізнаність щодо основних принципів здорового способу життя, але не дає абсолютної впевненості у тому, що особи з вищою освітою будуть реально дотримуватися цих принципів, наприклад відмовлятися від тютюнопаління чи вживання алкоголю. Останнім часом все більшого поширення набуває точка зору, згідно з якою значення має не лише вплив об'єктивного соціально-економічного статусу, а й його самооцінка та суб'єктивне сприйняття, що може підвищувати уразливість та сприйнятливність до хвороб [18, с. 126–127].

У розвинутих країнах попри досягнутий низький рівень смертності проблема соціальної диференціації здоров'я і смертності є доволі актуальною. Зарубіжні дослідники зазначають, що розрив у показниках смертності різних соціальних груп залишається значним передусім через те, що у групах з її високим рівнем темпи зниження смертності значно повільніші, ніж у решті груп [2, 25, 27]. Впродовж останніх десятиліть випереджальне зниження серцево-судинної смертності серед представників вищих щаблів у шкалі соціально-економічної ієрархії і підвищення рівня смертності осіб, які посідають низькі соціально-економічні позиції, від таких причин, як рак легенів, хвороби органів дихання, нещасні випадки, отруєння і травми зумовлювали поглиблення нерівності щодо ризику смерті [25]. Між тим гарне здоров'я є унікальним ресурсом і базою для досягнення інших важливих та необхідних цілей, зокрема якісної освіти, успішної зайнятості. Тобто відмінності у стані здоров'я й тривалості життя означають різні можливості у досягненні

тих чи інших успіхів у житті людей. Саме тому забезпечення справедливості щодо підтримання здоров'я шляхом зменшення соціально обумовлених відмінностей у стані здоров'я різних груп населення; скорочення розбіжностей очікуваної тривалості життя між різними соціальними верствами різних країн та в межах кожної країни були визначені як одна з пріоритетних цілей Програми дій Міжнародної конференції з проблем народонаселення й розвитку, Декларації Тисячоліття ООН та є основоположним принципом європейської політики „Здоров'я для всіх”, прийнятої ВООЗ і оновленої у 2005 р. [13, 20].

Аналізом так званого соціального градієнта у формуванні стану здоров'я і смертності населення займаються численні дослідники близького та далекого зарубіжжя: Андреев Є. М., Васін С. О., Кваша К. А., Малєва Т. М., Максимова Т. М., Тапіліна В. С., Харькова Т. Л., Школьніков В. М., Chenet L., Grunhot F., Kunst A. E., Leon D., Makenbach J. P., Marmot M., McKee M., Meslї F., Vallin J., Valkonen T., Wilkinson R., Whitehead M. та інші [1–3, 11, 14, 15, 18, 22–28]. Разом з тим в Україні такі дослідження майже не проводяться насамперед через відсутність належної статистики. Ревізія актів громадянського стану, здійснена Міністерством юстиції України у 1993 р., унеможливила статистичний аналіз соціальної диференціації демографічних процесів, в тому числі смертності. Серед сучасних вітчизняних дослідників нам відомі лише дослідницькі роботи І. О. Курило, присвячені аналізу демографічних наслідків трансформацій соціально-економічної структури населення в Україні [6].

Метою даної роботи є дослідження соціальної нерівності у стані здоров'я та смертності населення України, спроба дати відповіді на питання, чому в умовах соціально-економічної кризи частина населення зуміла адаптуватись і зберегти життя та здоров'я, а для інших період сучасних трансформацій обернувся важкими втратами. Для цього були проведені, по-перше, аналіз результатів самооцінки стану здоров'я населення за даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного Держкомстатом України у жовтні 2005 р.; по-друге, дослідження смертності дорослого населення (віком 20–59 років), диференційованої за низкою соціально-економічних ознак на базі відповідної інформації перепису населення України 1989 р. Безумовно, після 1989 р. економічна і демографічна динаміка зазнала корінних змін, але, на нашу думку, виявлена соціально-економічна диференціація смертності не лише збереглася, а й ще більше поглибилася у наш час. Смертність дорослого населення розглядалася у зв'язку з тим, що негативні зміни у стані здоров'я і смертності у 90-і роки найбільшою мірою торкнулися осіб активного працездатного віку, тобто тих соціально-демографічних груп, які стали головними суб'єктами соціально-економічних перетворень і чий статус зазнав швидких і радикальних змін. Є підстави вважати, що соціальна диференціація здоров'я і смертності найсильніше виражена саме серед працездатного контингенту, оскільки у дитячому віці соціальна стратифікація здоров'я хоча й тісно пов'язана зі статусом батьків та умовами проживання й виховання у сім'ях, але не залежить від індивідуального вибору поведінки, а у похилому віці вплив соціально-економічних чинників опосередковується об'єктивним процесом старіння та пов'язаного з ним зниження життєздатності.

Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності існувала й у радянському суспільстві. Радянський постулат про досягнення соціальної однорідності шляхом зближення умов життя і праці різних груп населення, внаслідок якого має відбутися уніфікація демографічних процесів, виявився позбавленою реалій догмою. Хоча слід віддати належне соціальній системі радянського зразка, у якій держава виступала майже абсолютним власником засобів виробництва, розподільвачем основних благ та ресурсів, гарантом соціальної безпеки та «зрівняльної» справедливості. Соціальна політика того часу була спрямована на уніфікацію і спрощення соціально-економічної структури шляхом

урівнювання оплати праці, коли її розмір дуже мало залежав від освіти та кваліфікації робітника, інтенсивності та якості праці, що призводило до послаблення відмінностей між зайнятими фізичною та розумовою працею, між низько- та висококваліфікованими робітниками, а також до відсутності трудової мотивації у працівників. Проте у цих умовах радянська тоталітарна система, задаючи певні алгоритми поведінки бюрократії, одночасно сформувала кастову закріпленість вищих класів і у підсумку вибудувала систему з доволі жорсткою стратифікаційною ієрархією, в основу якої було покладено розподіл влади [6, с. 47]. Саме доступ до влади, місце у владно-управлінській вертикалі та посадовий статус були справжніми, гіпертрофованими за силою впливу критеріями соціальної стратифікації радянського суспільства.

Диференціація населення за доходами була виражена не настільки яскраво, як у теперішній час, і до того ж зумовлювалася приналежністю до певних соціальних груп, передусім партійної номенклатури, державної служби та окремих сфер зайнятості (торгівлі, громадського харчування, матеріально-технічного постачання і збуту та інших). Посада цінувалася значно більше, ніж рівень освіти чи заробітної плати, оскільки вона давала змогу займати привілейовані позиції щодо розподілу і забезпечення основними життєвими благами. Соціально-економічна диференціація населення того часу була значною мірою пов'язана із поділом на управляючих і тих, ким управляють. Проте найбільшим розрив був між широким загальним населенням та верхніми ешелонами партійно-господарської номенклатури, яка володіла як офіційними, так і неофіційними каналами розподілу ресурсів. Оскільки головними стратифікаційними чинниками у радянському суспільстві були не стільки майновий розподіл та нерівність у доходах, скільки посадовий статус та доступ до влади, остільки вплив соціального статусу на демографічні процеси, в тому числі стан здоров'я і смертність, проявлявся тією мірою, в якій місце особи чи групи на владно-статусній «драбині» давало вигідні і корисні зв'язки щодо забезпечення якісними продуктами харчування, можливостями лікування, оздоровлення, поліпшення житлових умов.

В умовах значного матеріального дефіциту стагнація безоплатної, але вкрай неефективної радянської системи медичного обслуговування сприяла зародженню і поширенню «тіньової» медицини, прихованого ринку медичних послуг за знайомством та оплатою. Така нерівність була визначена і контрольована державою, владною верхівкою. Щобільше є всі підстави вважати, що вона стала потужним фактором, який посилював нерівність соціальних груп і верств, сформовану під впливом об'єктивних стратифікаційних чинників, як то стать та вік. Статусна нерівність щодо здоров'я і смертності, наявна у радянському суспільстві, заклала «підвалини» для суттєвого прогресування цього явища у сучасний період.

Соціальна диференціація, «демасовізація» й розшарування суспільства в Україні відбувається нині за різними критеріями й ознаками — освітніми, фаховими, майновими, конфесійними тощо. Пострадянський досвід поки що переконує у марності пошуків найбільш досконалої і єдино справедливої моделі соціальної структури суспільства. Трансформація останньої супроводжується поглибленням соціальної нерівності та маргіналізацією значної частини населення. З'явилися і формуються нові соціальні групи і верстви: олігархічні, кримінальні, нові багаті та нові бідні, кожна з яких має свою систему життєвих цінностей та пріоритетів. Сьогодні ми спостерігаємо значну диференціацію між окремими верствами за рівнем доходів, власністю, доступом до влади, менталітетом, зрештою за способом і якістю життя. Процеси соціальної мобільності значно посилились, але переважно односпрямовано, у низхідному напрямі, що призвело до поглиблення процесу поляризації.

Поляризація українського суспільства обумовлена значним розривом окремих груп населення у наявних матеріальних ресурсах: доходах, накопиченнях, власності, розмірах та якості житла. За поглиблення соціальної нерівності процес адаптації населення до зміни соціально-економічних умов відбувається неоднаково, коли менша частина адаптувалася доволі успішно, а більшість не змогла цього зробити через нерівність у початкових ресурсах та адаптаційних можливостях. Глибокі диспропорції у доходах населення, підвищення рівня безробіття та погіршення умов праці, зростання масштабів маргіналізації вкрай негативно позначилися на стані здоров'я населення та показниках його відтворення. Соціально-економічне підґрунтя для формування нерівності у життєзбереженні вбачають насамперед у нерівності та диференціації таких демоекономічних характеристик населення, як рівень освіти, статус зайнятості і характер праці, рівень доходів. Розглянемо окремі з них.

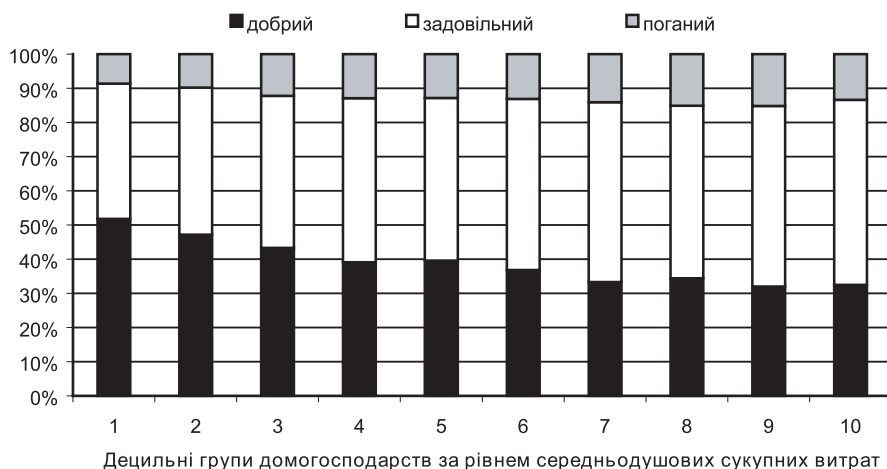
Рівень доходів. Дослідження економічної диференціації смертності має давню історичну традицію. Ще у XVIII ст. французький філософ Шарль Монтеск'є вказував на зв'язок між бідністю і смертністю: «Людина не має страшнішого ворога, аніж хвороба, а що таке злидні як не затяжна хвороба?» [19, с. 97]. Дотепер немає вичерпної відповіді на питання про те, чи бідність зумовлює хвороби, чи хвороби бідність. Бідність і погане здоров'я вочевидь утворюють замкнуте коло, коли, з одного боку, незадовільне матеріальне становище обумовлює підвищений ризик втрати здоров'я через неякісне харчування, знижену можливість отримання своєчасної і кваліфікованої медичної допомоги, оздоровлення та відпочинку, гірші умови праці й побуту, менший доступ до інформації, а з іншого — проблеми зі здоров'ям тісно пов'язані зі зниженням працездатності, що призводить до скорочення доходів та погіршення якості життя в цілому

Нині є різні теоретичні підходи щодо зв'язку між доходом, нерівністю у розподілі доходів і здоров'ям. Попри те, що більшість дослідників визнають бідність і депривацію як важливі чинники погіршення стану здоров'я, певна низка моментів помітно відрізняється. Гіпотези абсолютного або відносного доходів визначають цей вплив як погіршення стану здоров'я в міру зниження абсолютного доходу особи або доходу відносно середнього у суспільстві [14]. Ще більшого поширення набула думка про те, що визначальним є вплив не стільки абсолютних розмірів доходу, скільки нерівність у розподілі доходів. При цьому, чим більшим є майнове розшарування і нерівність у доходах, тим вище ризик захворіти для найбідніших груп населення не стільки через низький рівень матеріального забезпечення, скільки через усвідомлення неможливості змінити свій низький соціальний статус, відчуття неповноцінності, нереалізованості, безпорадності, що, в свою чергу, породжує затяжні стреси та підвищує ризик хвороб. Ще одна точка зору акцентує увагу на нерівності доступу різних верств населення до якісного медичного обслуговування через відсутність належних фінансових ресурсів.

В Україні поглиблення дохідної нерівності відбувається внаслідок непропорційного зростання доходів одних груп на тлі зубожіння значної частини решти населення. 90-і роки минулого століття охарактеризувались різким розшаруванням населення і поглибленням розриву у достатку. У 2005 р. 38,2% населення України мали доходи нижче межі прожиткового мінімуму, проте в окремих регіонах цей показник є значно вищим. Зокрема, у Волинській та Кіровоградській областях від становив 51–53%, а на Рівненщині досягав майже 62%. Згідно з розрахунками відділу рівня життя населення ІДСД НАНУ, квінтільний коефіцієнт фондів за рівнем сукупних еквівалентних витрат у 2005 р. становив в Україні 3,8 раза. Основна причина нерівності доходів криється передусім у зростанні відмінностей в оплаті праці, внесок якої сягає 36%, проте дедалі більшої ваги набувають доходи від підприємницької діяльності. Характерною рисою диференціації доходів є

значний відрив невеликої групи з найвищим рівнем матеріального добробуту від основної маси населення. Зокрема, у населення верхнього, 10-го децилю зосереджено близько 23% сукупних витрат усіх домогосподарств, або 17% їх загальних ресурсів [10, с.125]. Саме на цю найбагатшу групу припадає чверть загальних прибутків від власності, третина доходів від підприємницької діяльності, 40% грошових надходжень від використання заощаджень, позик та повернення кредитів. Коефіцієнт Джині є досить високим і не виявляє чіткої тенденції до зменшення: у 1999 р. він становив в Україні 28,5%, у 2005 р. — 30,6%, що свідчить про значну нерівномірність у розподілі доходів між окремими групами населення. До того ж аналіз показує, що зростання середніх значень показників доходів відбувається передусім за рахунок збільшення доходів найзаможніших осіб, а не формування численної середньодохідної групи.

Сучасні економічні реалії поки що не дають підстав сподіватись на суттєвий перелом ситуації з бідністю, хоча її показники в Україні протягом останнього часу мають тенденцію до зменшення. Навіть у західному світі, де докладається багато зусиль для згладжування і вирівнювання доходів населення із застосуванням ринкових механізмів скорочення економічної нерівності, проблема майнового розшарування та бідності є невирішеною. В Україні гострі протиріччя між бідністю і багатством, величезний розрив у розподілі матеріальних благ становить не лише одну з найсерйозніших перешкод для соціальної консолідації і демократичного поступу, а й є потужним джерелом нерівності у забезпеченні ресурсами, необхідними для повноцінної життєдіяльності, збереження та поліпшення стану здоров'я. У багатьох дослідженнях доводиться, що рівень доходів значною мірою визначає відмінності у життєвих стандартах та умовах, що, в свою чергу, формують неоднакові можливості та спроможності справлятися з проблемами здоров'я. Тому є підстави стверджувати про посилення ролі дохідного чинника у формуванні соціальної диференціації стану здоров'я.

Розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними обстеження домогосподарств України у 2005 р.

Рис. 1. Самооцінка стану здоров'я населенням України залежно від рівня доходів (витрат) в Україні у 2005 р., %

Разом з тим проведений нами аналіз показав, що, по-перше, самооцінки стану здоров'я виявилися кращими серед груп населення з об'єктивно гіршими його показниками. Так, сільські жителі оцінюють стан свого здоров'я кращим, ніж міські; бідніші кращим, ніж багатші: якщо у найнижчому за доходами, першому децилі частка тих, хто оцінив свій стан здоров'я як добрий, становила 51,8%, поганий — 8,6%, то у найвищому, десятому децилі ці показники становили 32,5% і 13,4% відповідно. По-друге, регіональні показники смертності не виявляють статистично значущої залежності від показників матеріального забезпечення населення (рівня і глибини бідності), а більш тісно корелюють з характеристиками нерівності у розподілі доходів (рис. 1 і табл. 1).

Той факт, що чим вищими були доходи (витрати) опитаних, тим гіршими виявились суб'єктивні оцінки стану здоров'я, може пояснюватись насамперед специфікою формування такої самооцінки серед різнодохідних груп населення, а саме: вона відображає не стільки об'єктивний стан здоров'я, скільки ставлення до здоров'я, його місце на шкалі життєвих цінностей, специфіку культури здоров'я й життєзбережувальної поведінки. Тому самовизначення стану здоров'я істотно відрізняється від об'єктивного клінічного статусу. Це означає, що значна частина бідних і малозабезпечених вважають себе здоровими через низький рівень життєвих стандартів, вимог та потреб, в тому числі щодо стану здоров'я, але об'єктивно можуть і не бути такими, оскільки „запас” здоров'я, яким би міцним він не був, в умовах бідності й нестатків, швидко вичерпується й не відновлюється. Адже обстеження домогосподарств свідчать, що саме у найнижчих децилях частка витрат на харчування у складі сукупних витрат досягає 65–70%, і при цьому спостерігається нерациональна і низька за якістю структура харчування.

Неправильна суб'єктивна оцінка стану здоров'я неминуче впливає на поведінку і спосіб життя: бідні групи населення рідше звертаються до лікаря, менш охоче проходять профілактичні огляди і, у підсумку, недбаліше ставляться до свого здоров'я. Вони часто відкладають або відмовляються від необхідного лікування, оскільки видатки на лікування можуть становити значну і навіть непомірно високу частку їхнього бюджету, що призводить до розвитку запущених та ускладнених форм хвороб і підвищує ризик передчасної смерті. Тобто вплив бідності та низьких доходів на стан здоров'я та ризик смерті від хронічних патологій проявляється у накопичувальному та пролонгованому у часі ефекті зростання захворюваності й підвищення ризику передчасної смерті. Водночас більш заможні особи можуть оперативніше зреагувати на хворобу, пройти якісну діагностику, приймати ефективні коштовні ліки впродовж тривалого часу, тобто отримати своєчасне лікування й таким чином відстрочити час і знизити ймовірність смерті.

Наші розрахунки також показали, що не стільки власне рівень бідності, скільки розрив у показниках доходів є важливою детермінантою формування нерівності у стані здоров'я й ризику смерті, передусім від зовнішніх причин. Нерівність у життєвих шансах та можливостях, нестача необхідних ресурсів та гнітюче усвідомлення неможливості змінити своє життя на краще неминуче впливає на поведінку бідних груп населення, в тому числі життєзбережувальну. Йдеться не лише про незадовільне матеріальне становище, а й про його суб'єктивне сприйняття, уявлення про фінансову та економічну стабільність, відчуття незалежності, самодостатності, впевненості у майбутньому, яких позбавлені низькодохідні групи населення порівняно з іншими соціальними верствами. Бідні та злиденні мають найвищий ризик маргіналізації і посідають не лише економічно та соціально периферійні місця у суспільстві, а й мають підвищений ризик захворюваності і смертності, асоційованої з ризикованою поведінкою та нездоровим способом життя: тютюнопалінням, зловживанням алкоголем, нещасними випадками, отруєннями і травмами.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції між суб'єктивними оцінками стану здоров'я, показниками смертності від окремих причин та характеристиками розшарування населення за рівнем доходів (витрат) в Україні у 2005 р. (регіональні дані)

	Частка тих, хто оцінив свій стан здоров'я як «поганий»	Показники смертності через:				
		усі причини	усі зовнішні причини, в т. ч.:	самогубства	отруєння, в т. ч. алкоголем	вбивства
Індекс Джині	0,45	0,20	0,41	0,31	0,42	0,35
Квінтильний коефіцієнт фондів	0,38	0,30	0,45	0,32	0,38	0,36

Розраховано за даними Держкомстату України та ІДСД НАНУ

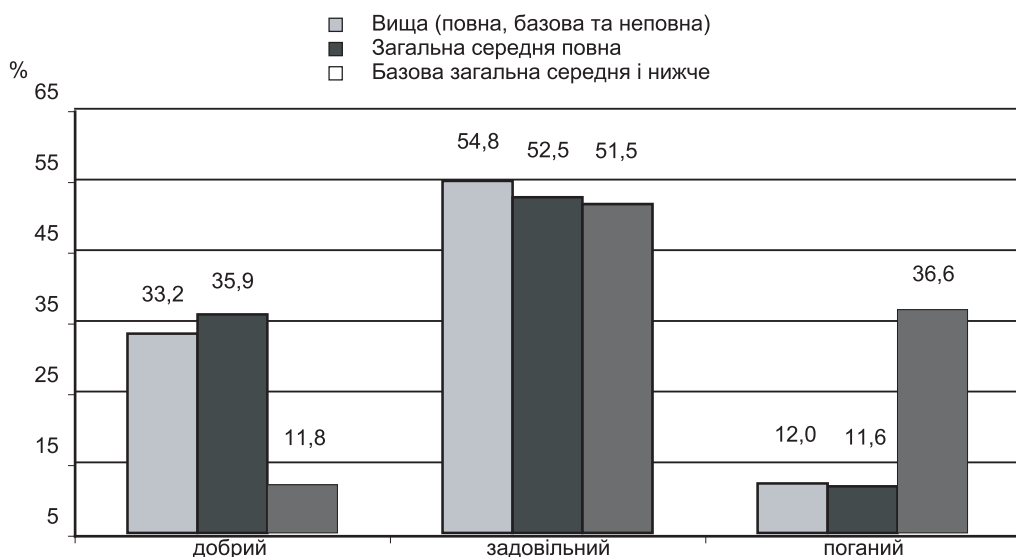
Вплив нерівності у доходах на соціально детерміновану захворюваність і смертність проявляється неоднозначно. Наприклад, алкогольно асоційована смертність на Заході найбільше поширена серед хворих на хронічний алкоголізм, що зазвичай є представниками соціально-дезадаптованих низькодохідних та кримінальних груп населення. В Україні алкогольно залежна смертність, що включає в себе значну частину „замаскованих” під іншими причинами раптових передчасних смертей (коли алкогольне передозування спричиняє раптове загострення хронічних хвороб, зокрема, серцево-судинних, панкреатиту та інших і призводить до летального випадку) є меншою мірою соціально „вибірковою”. В Україні вживати багато алкогольних напоїв є досить поширеним явищем і певною традицією. Це стосується однаковою мірою і бідних, і заможних верств населення. Вплив доходів на споживання алкоголю проявляється не стільки у кількості випитого спиртного, скільки у якості напоїв. Ті, хто краще матеріально забезпечений, дозволяють собі купувати дорожчі та якісніші марки коньяку й горілки, але можуть пити не менше, ніж споживачі „самопалу”. Ризик передчасної раптової смерті внаслідок передозування алкоголю у даному разі залежатиме від стану фізичного здоров'я та опірних сил організму. Тому диференціація алкогольно залежної смертності як складової смертності від зовнішніх причин в Україні стосується не стільки матеріального становища тих, хто вживає алкоголь, скільки інших соціоструктурних чинників: статі, віку і насамперед рівня освіти¹.

Рівень освіти. Освіта є не лише ключовою характеристикою соціально-економічного статусу особи та груп, засобом соціальної мобільності, а й провідним чинником диференціації стану здоров'я й ризику смерті. Специфічною особливістю освіти, поряд з рештою чинників, є наявність інформації та знань, що формують і стимулюють потребу у здоровому способі життя і водночас є передумовою поліпшення матеріального добробуту [11, с. 104]. Проте в Україні такі взаємозв'язки неоднозначні: вплив одного з чинників може посилювати або навпаки перекривати вплив іншого. Зокрема, позитивний вплив вищої освіти може нівелюватися вкрай незадовільним матеріальним становищем. І навпаки, ефект бідності послаблюватиметься через вплив активної життєзбережувальної позиції та особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я серед високоосвічених груп населення. Це особливо важливо для України, де особи з високим рівнем освіти

¹ Так, окремі обстеження показали, що паління та зловживання алкоголем поширені не меншою мірою серед приватних підприємців і працівників підприємницьких структур, ніж серед зайнятих у бюджетних організаціях з низькою оплатою праці [11, с. 119].

можуть потрапити у полярні соціальні групи, хоча обстеження домогосподарств свідчать все ж таки про тенденцію до зростання оплати праці населення в міру підвищення його освітнього рівня.

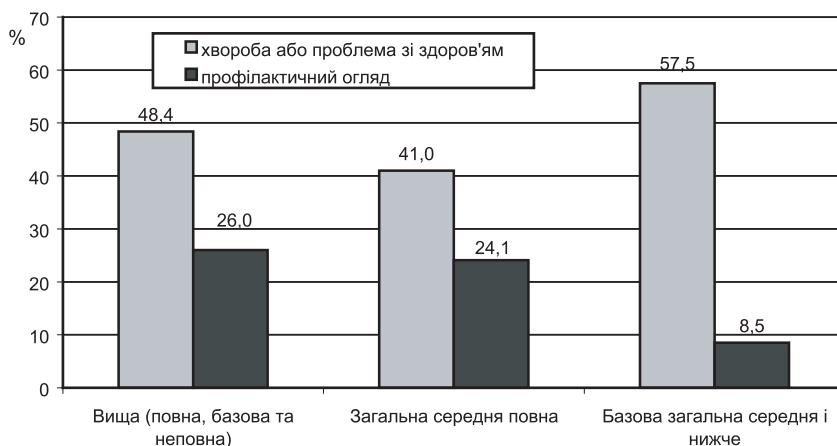
За даними обстеження домогосподарств, найкращі самооцінки стану здоров'я в Україні виявились серед осіб з високим рівнем освіти. Частка тих, хто оцінив свій стан здоров'я як добрий, становила 33,2% серед осіб з вищою освітою (повною і неповною) та 11,8% серед осіб із базовою середньою освітою та нижчою. На поганий стан здоров'я частіше скаржаться низькоосвічені особи: про нього заявили лише 12% опитаних з вищою освітою і майже 37% з освітнім рівнем, нижчим від повного загального середнього (рис. 2). На нашу думку, зв'язок між суб'єктивними оцінками здоров'я та освітою був би чіткішим, якби він не перекривався негативним впливом не консистентних доходів та бідності.

Розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними обстеження домогосподарств України у 2005 р.

Рис. 2. Самооцінка стану здоров'я населенням України віком 25 років і старше залежно від рівня освіти в Україні у 2005 р., %

Хоча різноманітні обстеження свідчать, що здоров'я посідає чільне місце у системі цінностей більшості населення України, лише певна частина реально дбає про його збереження. Різні освітні групи неоднаково реагують на проблеми зі здоров'ям і ставляться до їх вирішення, тобто рівень усвідомлення вартості здоров'я, відповідальності за його збереження та ступінь життєзберезувальної активності істотно відрізняються. Зокрема, за даними обстеження домогосподарств активну позицію щодо профілактики захворювань та збереження здоров'я займають саме високоосвічені групи населення. Серед них більша частина тих, хто звертається до медичних закладів не лише з лікувальною метою, а й у профілактичних цілях (рис. 3).

Розраховано фахівцями ІДСД НАНУ за даними обстеження домогосподарств України у 2005 р.

Рис. 3. Питома вага тих, чий останній візит до лікаря був пов'язаний із хворобою та з профілактичною метою, залежно від рівня освіти в Україні у 2005 р. (із числа осіб віком 25 років і старше, хто звертався до лікаря впродовж останніх 12-ти місяців), %

На жаль, ми не маємо змоги виміряти та порівняти смертність освітніх груп населення України у сучасний період з огляду на відсутність відповідної статистичної інформації. Проте розрахунки, проведені на базі перепису 1989 р., вказують на чітко виражену диференціацію показників смертності й середньої тривалості життя залежно від освітнього статусу. Нами доведено: чим вищою є позиція на освітній шкалі, тим нижча ймовірність померти і вища середня тривалість життя. Згідно з проведеними розрахунками, чоловіки-фахівці з вищою освітою у 1989 р. мали шанс прожити довше на 3 роки, а жінки — на 1 рік, ніж населення в цілому. Відмінності у показниках середньої тривалості життя у населення з найвищим та найнижчим рівнем освіти є більш різочими і становили в Україні у 1989 р. 4,9 року для чоловіків та 1,8 року для жінок (табл. 2). Причина цього явища полягає у значних обсягах передчасної смертності населення з низьким рівнем освіти у віці 20–59 років. Зазначені відмінності у показниках смертності населення з вищою освітою, з одного боку, та освітою, нижче середньої — з іншого, сягали 4-х разів (табл. 2).

Встановлено також, що в міру підвищення освітнього рівня статеві відмінності у показниках смертності послаблюються: особи з вищою освітою незалежно від статі мають відносно низький рівень смертності, що у кілька разів нижчий за показники інших статусних груп. Перевищення чоловічої смертності над жіночою найсильніше виявляється серед низькостатусних груп населення. Залежність рівня смертності від освіти максимально проявляється у віці від 20 до 40 років і надалі послаблюється. За даними 1989 р., здобуття вищої освіти знижує ризик смерті для чоловіків віком 30–34 роки у 5 разів (порівняно з тими, хто не має повної середньої освіти), у віці 40–44 роки — у 3,5 раза. Для жінок відповідні показники становлять 4,5 і 2,3 раза відповідно. За умов режиму смертності 1989 р. ймовірність дожити від 20 до 60 років у групі з вищою освітою становила 83,5% для чоловіків і 92% для жінок, а у групі з найнижчим освітнім рівнем — 67,3 та 86,1% відповідно (табл. 2).

Серед причин смерті провідну роль для усіх освітніх груп населення віком 20–59 років в Україні у 1989 р. відігравали хвороби системи кровообігу, новоутворення та нещасні випадки, отруєння і травми, однак їх рівень помітно відрізнявся. Проведений аналіз свідчить, що у

структурі причин смерті осіб з вищою освітою значно більшою є частка ендогенних патологій і менша питома вага екзогенних причин смерті. Натомість структура причин смерті найменш освіченого населення вирізняється посиленням ваги причин смерті, характерних для «традиційного типу» смертності, як от інфекційні та паразитарні захворювання, хвороби органів дихання та зовнішні причини. Найбільший внесок у диференціацію смертності населення віком 20–59 років залежно від рівня освіти належить захворюванням органів дихання, хворобам системи кровообігу, інфекційним і паразитарним хворобам, нещасним випадкам, отруєнням і травмам. Зокрема, надлишкова смертність чоловіків (віком 20–59 років) з низьким рівнем освіти порівняно з чоловіками з вищою освітою становить: 13 разів від хвороб органів дихання, майже 15 разів від інфекційних патологій, 4,5 разу від хвороб органів травлення та нещасних випадків, отруєнь і травм (табл. 3). Рівень смертності від причин, безпосередньо пов'язаних зі зловживанням алкоголем, у нижній освітній групі в середньому у 10 разів вищий порівняно з особами з вищою освітою; самогубств – учетверо (рис. 4).

Таблиця 2

Показники смертності й середньої тривалості життя залежно від рівня освіти в Україні у 1989 р.

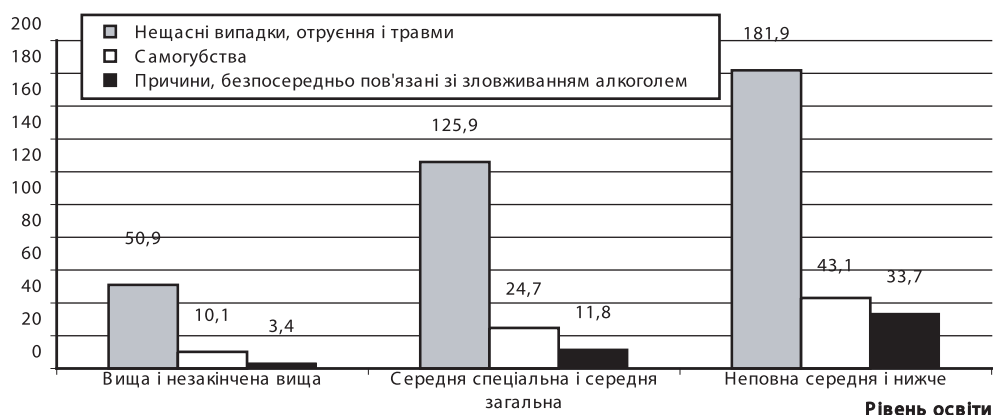
Освіта	Показники смертності населення віком 20-59 років, на 1000 осіб		Очікувана тривалість життя при народженні, років		Ймовірність дожити від 20 до 60 років, %	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	Жінки
Вища і незакінчена вища	3,4	1,4	69,2	76,3	83,5	92,8
Середня спеціальна і середня загальна	5,6	1,9	66,1	74,8	73,2	89,2
Неповна середня, початкова і нижче	13,9	5,4	64,3	73,6	67,3	86,1
Усі групи	7,6	3,0	65,9	75,0	73,2	89,4

Авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Таблиця 3

Показники смертності населення віком 20–59 років за причинами смерті залежно від рівня освіти в Україні у 1989 р., на 100 тис. осіб

Причини смерті	Освіта, в т. ч.:					
	вища і незакінчена вища		середня спеціальна і середня загальна		неповна середня, початкова і нижче	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Усі причини, в т. ч.:	335,4	135,8	560,7	193,8	1388,9	541,5
інфекційні та паразитарні хвороби	3,4	1,1	14,6	2,4	50,2	6,3
новоутворення	81,2	67,2	112,9	73,9	362,7	164,8
хвороби системи кровообігу	127,1	27,8	146,9	48,2	427,8	207,7
хвороби органів дихання	7,5	3,0	17,6	5,2	99,7	25,9
хвороби органів травлення	13,8	5,2	23,3	8,6	62,7	23,0
нещасні випадки, отруєння і травми	85,0	19,0	220,4	35,7	318,5	65,3

Авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Рис. 4. Показники смертності населення віком 20–59 років від окремих зовнішніх причин смерті залежно від рівня освіти в Україні у 1989 р., на 100 тис. осіб

Таблиця 4

Гіпотетичний приріст збережених життів у віці 20–59 років за умови повікової смертності на рівні показників населення з вищою освітою в Україні у 1989 р., тис. осіб

Рівень освіти	Реальна кількість померлих		Гіпотетична кількість померлих		Приріст збережених життів		
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	обидві статі
Вища і незакінчена вища	6,8	3,0	6,8	3,0	0,0	0,0	0,0
Середня спеціальна і середня загальна	46,1	16,7	21,9	10,7	24,2	6,0	30,2
Неповна середня, початкова і нижче	41,5	19,0	19,2	11,8	22,3	7,2	29,5
Всього	94,4	38,7	47,9	25,5	46,5	13,2	59,7

На нашу думку, населення з вищою освітою було і залишається своєрідним «авангардом», практики і прийоми збереження здоров'я якого демонструють ті можливості й резерви, що наявні у суспільстві і реально можуть бути використані для досягнення зниження смертності й подовження середньої тривалості життя в цілому. Так, за умови збереження повікової смертності у віці 20–59 років на рівні показників населення з

вищою освітою загальна кількість померлих в Україні у 1989 р. була б в 1,8 раза меншою за реальну; приріст збережених життів становив би майже 60 тис. осіб (табл. 4).

Як відомо, ставлення особи до свого здоров'я є результатом довготривалого формування потреби у здоровому способі життя, дотриманні його вимог щодо раціону харчування, шкідливих звичок, фізичних навантажень тощо. При надмірному поширенні у сучасному українському суспільстві споживацької психології, гіпертрофованого захоплення матеріальними благами та цінностями, що стало змістом життєдіяльності і способу життя більшості населення, саме у групах з вищою освітою, зайнятих розумовою працею, передусім інтелігенції, на нашу думку, зберігаються навички здорового способу життя й усвідомлюється необхідність та важливість особистої відповідальності за стан власного здоров'я. Образно кажучи, інтелігенція була і лишається носієм найкращої „соціальної якості”, в тому числі щодо культури життєзбережувальної поведінки.

Представники низькоосвічених соціальних прошарків, маючи інші стандарти якості життя, менш налаштовані на дотримання раціональної вітальної поведінки, більш покладаються на медичну допомогу і таким чином знімають з себе особисту відповідальність за стан свого здоров'я. Таке пасивне ставлення є значною мірою наслідком і спадком радянської доби, для якої був характерний пріоритет державних потреб та інтересів над індивідуальними, внаслідок чого люди були привчені надто мало уваги приділяти своєму здоров'ю. Крах радянської системи державного патерналізму й одночасно різке падіння рівня і якості життя стали причиною ще більшого послаблення культури й навичок збереження здоров'я як свідчення соціально-психологічної дезадаптації населення. Проте є підстави стверджувати, що частина населення зуміла сформувати культурні й соціально-психологічні механізми, що сприяли адаптації до життя в умовах поляризованого суспільства й зниженню стресового навантаження на психіку.

Проведений аналіз дає можливість сформулювати такі висновки.

1. Поглиблення соціального розшарування населення України у нинішній період призвело до посилення соціальної диференціації здоров'я і смертності. Соціально-економічний „градієнт” є тим «фундаментальним» чинником, що зумовлює певний статус здоров'я, оскільки акумулює в собі наявність і доступ до життє- і здоров'язберігаючих ресурсів. Ефект «соціального градієнта» виявляється у тому, що чим вище місце особи або групи у соціальній ієрархії, тим кращими є можливості збереження та поліпшення здоров'я і нижчим ризик передчасної смерті. Представники низькостатусних груп є уразливішими, оскільки зазнають впливу стресових чинників більшою мірою, ніж інші групи, і при цьому мають у своєму розпорядженні менші ресурси для виживання і вирішення життєво необхідних проблем. Окрім цього, вони частіше вдаються до різного роду ризикованих та девіантних моделей поведінки, серед них більше поширені асоціальні явища. Це дає підставу стверджувати, що негативні наслідки небезпечних для здоров'я і життя моделей поведінки серед населення з низьким соціально-економічним статусом проявляються більшою мірою, ніж серед груп з вищим статусом.

2. Нерівність щодо стану здоров'я і ризику смерті певним чином пов'язана з дохідною нерівністю та бідністю. Хвороби не обмежуються бідними і маргінальними групами, але останні вочевидь відзначаються вищим рівнем смертності, передусім від причин смерті, яким можна запобігти. Йдеться не лише про низький рівень матеріального забезпечення. На нашу думку, бідність матеріальна обумовлює бідність духовну, тобто збідненість потреб та цінностей. Викликає занепокоєння тривожна тенденція звикання значної частини громадян до бідності, включення їх у культуру бідності, що асоціюється з відчуттям безнадії та апатії, з обмеженістю життєвих запитів і домагань та негативно позначається на стані здоров'я.

Хоча бідність асоціюється з неможливістю задовольняти базові потреби і хворобами, не тільки відмінності у доходах зумовлюють нерівність щодо життєзбереження. Наявність достатньої кількості грошей ще не гарантує добре здоров'я, так само як їх відсутність не обов'язково призводить до хвороби чи передчасної смерті. Тобто, не завжди відбувається перехід кількості (грошей) у якість (здоров'я). Такий зв'язок опосередковується багатьма іншими чинниками. Інакше тоді можна було б очікувати автоматичне зменшення смертності населення України впродовж останніх років на тлі зростання доходів населення, що насправді не відбувається. Значно важливішим є дотримання здорового способу життя, що передбачає раціональну організацію робочого дня та відпочинку, своєчасне звертання за медичною допомогою, регулярний профілактичний медичний огляд, раціональне харчування, відсутність шкідливих звичок, фізичну активність. Практика свідчить, що вибір здорового способу життя обумовлений не стільки наявністю і доступом до матеріальних, фінансових та інших ресурсів, скільки психологічною налаштованістю, усвідомленням, сформованістю потреби і готовністю до реалізації поведінки, орієнтованої на сприятливі для зміцнення здоров'я та збереження довготривалої працездатності соціокультурні стандарти. А це, в свою чергу, тісно пов'язано з освітнім статусом, що виступає чи не найсильнішим „маркером” нерівності у стані здоров'я та ризику смерті, бо чим нижчий освітній статус, тим меншим є ступінь покладання на свої власні сили і більшими вимоги та претензії до держави, влади, роботодавця, які мають нести відповідальність за благополуччя в цілому та здоров'я зокрема.

3. Є підстави вважати, що в Україні сформовані якісно відмінні режими смертності, що істотно відрізняються за рівнем смертності і структурою причин смерті. Вони існували ще за радянських часів, але нині ще більше поглибилися і набули ознак різко вираженої нерівності. При цьому йдеться не стільки про протиставлення двох полярних груп (малочисельної багатой еліти та чисельної групи бідних), скільки про значну дистанційованість груп населення з різним соціально-економічним статусом щодо ризику втрати здоров'я, показників смертності (насамперед віку та ймовірності передчасної смерті, структури причин смерті, рівня соціально детермінованої захворюваності й смертності), що змінюються зі зміною кожної сходинки на соціальній драбині, внаслідок чого розрив між благополуччям і неблагополуччям у сфері здоров'я й життєзбереження істотно поглиблюється. Соціальна диференціація смертності простежується за різними характеристиками соціально-економічного статусу і є результатом-наслідком специфіки життєдіяльності різних соціальних груп, їх способу та якості життя, доступу до матеріальних та інших ресурсів життєзабезпечення, в тому числі таких, що є передумовами формування здоров'я.

Сучасний, новітній режим смертності характерний для більш освічених і кваліфікованих осіб, які, навіть попри низький рівень доходів, зберігають високу культуру життєзбережувальної поведінки. Традиційний або архаїчно-відсталий — властивий бідним, малозабезпеченим і низькоосвіченим, зайнятим переважно фізичною працею, що заклопотані пошуками засобів для виживання і збайдужілі до власної долі та здоров'я. Турбота про здоров'я перебуває на периферії їхніх життєвих цілей і потреб, тому такі „периферійні” групи відзначаються низькими показниками дожиття. Ймовірно, різкий спад середньої тривалості життя в Україні у першій половині 90-х років минулого століття відбувся саме за рахунок збільшення кількості осіб з низьким соціально-економічним статусом внаслідок інтенсивного процесу економічної та соціальної маргіналізації населення.

Послаблення соціальної диференціації здоров'я і смертності пов'язане з багатьма чинниками і не обмежується зменшенням бідності та поляризації у доходах. Наразі більшість в Україні позбавлена права вибору способу та якості життя: бідні здебільшого

приречені залишатися бідними, багаті — успадковувати багатство, і лише певний, поки що незначний прошарок має шанси вирватися із кола свого соціального походження у вищі класи. Значною мірою такої ситуації сприяє невирішеність освітньої проблеми, коли бідність значно ускладнює доступність якісної освіти, а нерівність доступу до освіти, в свою чергу, є чинником, що „закріплює” бідність між поколіннями, та є передумовою „успадкування” бідності і „самовідтворення” малозабезпечених і малоосвічених верств населення з низьким соціальним статусом². У цьому контексті нерівність доступу до якісної освіти та здобуття вищої фахової кваліфікації, що спостерігається нині в Україні, є не лише додатковим джерелом подальшої соціально-економічної нерівності, а й сприяє поглибленню диференціації населення за станом здоров’я та рівнем смертності.

На нашу думку, зменшення нерівності у здоров’ї та смертності невіддільне від зменшення соціально-економічної нерівності загалом, тієї нерівності, що впливає з інституціональної нерівності і переваги позиції одних соціальних груп над іншими. Доки розрив у соціально-економічному становищі окремих груп лишатиметься значним, а його інституціональна підтримка — сталою, немає підстав сподіватися на зближення показників життєзбереження й зменшення соціально детермінованої захворюваності й смертності.

Має діяти система соціальних „амортизаторів”, що покликані зменшувати „полярність” і диференціацію здоров’я та ризику смерті. Таку роль може виконувати освіта. Процес підвищення матеріального добробуту повинен супроводжуватись „підтягуванням” культурно-освітнього рівня і відповідною зміною структури життєвих потреб та цінностей, а отже, і моделі поведінки, в тому числі життєзбережувальної. Освітні, професійно-кваліфікаційні та культурно-інформаційні ресурси є не просто основними засобами адаптації, що можуть замінити дефіцит матеріальних ресурсів і допомагають вижити у складних соціально-економічних умовах. Їх можна розглядати як ресурси життєзбереження, подовження тривалості здорового й трудоактивного життя, що дають змогу інтегруватися у нове соціальне середовище, зберегти здоров’я, запобігти хворобам і поширенню асоціальної поведінки.

Скорочення нерівності щодо здоров’я не відбудеться без підвищення освітнього рівня населення, збільшення питомої ваги вищих освітніх груп та зменшення частки низькокваліфікованих, без „переливання” молодих поколінь у сферу висококваліфікованої праці. Виграють від цього не лише нижчі освітні групи, а все населення. Перспективи зростання середньої тривалості життя населення в Україні тісно пов’язані зі зменшенням соціальної нерівності, формуванням нових страт економічно активного населення та набуттям ними тих якісних характеристик, що визначають середній клас. Є підстави вважати, що такі показники і характеристики, як чисельність середнього класу, висока консистентність його основних характеристик (залежність-поєднання високого рівня освіти з високими доходами), оптимальна «відстань» диференціації між соціально-економічними статусами та переважання висхідної соціальної мобільності над низхідною, відкритість середніх і вищих страт є не лише основними критеріями належної якості соціально-економічної структури [7], а й необхідною передумовою і головною базою позитивних зрушень у стані здоров’я і смертності населення. Сподіватись, що стара модель поведінки втратить свою

² Як свідчать дослідження фахівців, нинішні зміни у системі освіти суперечливі: на тлі підвищення охоплення молоді університетською освітою відбулося помітне скорочення кількості тих, хто здобуває середню спеціальну (нині вищу початкову) та професійно-технічну освіту, а також збільшення чисельності молоді, яка не здобуває навіть повну загальну середню освіту. Йдеться насамперед про молодь у сільській місцевості, яка не має змоги здобути вищу освіту через відсутність необхідних фінансових ресурсів [6].

культурну й соціальну легітимність і буде сприйматися як патологічна і неадекватна, можна лише тоді, коли потенційний середній клас перейде у реальний, коли у суспільстві накопичиться певна критична маса осіб з прогресивними установками і налаштованістю на сучасну модель життєзберігаючої поведінки (попередження й запобігання хворобам), для яких активна індивідуальна позиція та „воля до здоров'я” (С.А. Томілін) стануть домінуючою життєвою настановою та характерною ознакою життєдіяльності.

Джерела

1. Андреев Е.М., Кваша Е.А. Младенческая смертность в различных образовательных группах в конце 1980-х — начале 1990-х годов // Вопросы статистики. — 2005. — № 2. — С. 54–59.
2. Андреев Е.М., Кваша Е.А., Харьковская Т.Л. Истоки социального неравенства перед лицом смерти в России. <http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0227/analit01.php>
3. Андреев Е.М., Харьковская Т.Л., Школьников В.М. Изменение смертности в России в зависимости от занятости и характера труда // Народонаселение. — 2005. — № 3. — С. 68–81.
4. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2005 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Стат. збірник. — К.: Держкомстат України, 2006. — 417 с.
5. Геллер И. М. Уровень образования как фактор продолжительности жизни. // Демографические исследования. Вып. 13. — 1989. — С. 101–108.
6. Курило І. О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. — К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування» НАН України, 2006. — 472 с.
7. Курило І. Соціально-демографічні особливості самооцінки стану здоров'я населенням України // Демографічні дослідження. Вип. 25: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки. Відп. ред. В. Стещенко. — К., 2003. — С. 44–55.
8. Левчук Н. Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — №2. — С 148–158.
9. Либанова Э. М. Продолжительность жизни населения (Опыт комплексного регионального исследования). — К.: Наук. Думка, 1991. — 200 с.
10. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій / За ред. Е. М. Либанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. — 355 с.
11. Максимова Т. М. Социальный градиент в формировании здоровья населения. — М.: ПЕР СЭ, 2005. — 240 с.
12. Неравенство и смертность в России. // Под. ред. В. Школьников, Е. Андреева, Т. Малевой. / Моск. Центр Карнеги. — М.: Сигналь, 2000. — 123 с.
13. Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ. Обновление 2005 г. // Европейская серия по достижению здоровья для всех. — №7. — ВОЗ, 2005. — 108 с.
14. Римашевская Н. М. Неравенство доходов и здоровье. // Народонаселение. — 2004. — №2. — С. 5–17.
15. Римашевская Н. М., Кислицына О. А. Различия в состоянии здоровья. // Народонаселение. — 2005. — №4. — С. 23–31.
16. Стан здоров'я населення (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2005 року). Стат. збірник. — К.: Держкомстат України, 2006. — 417 с.
17. Стещенко В. С. Смертность в демографическом освещении // Демографические исследования. Вып. 13. — 1989. — С. 31–45.
18. Тапилина В. С. Социально-экономический статус и здоровье населения // Социологические исследования. — 2004. — №3. — С. 126–137.

19. Урланис Б. Ц. Эволюция продолжительности жизни. — М.: Статистика, 1978. — 309 с.
20. Цілі розвитку Тисячоліття: Україна. — К.: Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України, 2003. — 29 с.
21. Шкаратан. О. И. Социальное расслоение в современной России: драма расколотого общества // Мир России. Социология, этнология. Том XIII. — №1. — 2004. — С. 3–48.
22. Китагава Э. Социально-экономические различия в смертности в США и их значение для демографической политики // Изучение продолжительности жизни. Сб. статей под ред. и с предисл. Е. М. Андреева и А. Г. Волкова. — М.: Статистика, 1997. — С. 151–205.
23. Cambois E. Occupational and educational differentials in mortality in French elderly people: magnitude and trends over recent decades // Demographic research. Special collection 2. Article 11.
24. Chenet L., Leon D., McKee M., Vassin S. Deaths from alcohol and violence in Moscow: socio-economic determinants // European Journal of Population. — 1998. — Vol. 14. — P. 19–37.
25. Kunst A. E., Groenpot F., Makenbach J. P. Occupational class and cause specific mortality in middle age 11 European countries // BMI. — 1998. — №316. — P. 1636–1642.
26. Vallin J., Meslü F., Valkonen T. Trends in mortality and differential mortality // Population studies. — №. 36. — Council of Europe Publishing, 2001.
27. Wamala S., Blakely T., Atkinson J. Trends in absolute socioeconomic inequalities in mortality in Sweden and New Zealand. A 20-year gender perspective // BMC Public Health. — 2006. — Vol. 6. — Issue 1. — P. 164–174.
28. Whitehead M., Dahlgren G. Levelling up: a discussion paper on concepts and principles for tackling social inequities in health. — 2006: Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.

Аннотация. Работа посвящена исследованию социального неравенства в состоянии здоровья и уровня смертности в Украине; рассматриваются основные факторы такого неравенства, в частности уровень доходов и образования. Показано, что социальная дифференциация здоровья и уровня смертности связана не только и не столько с материально-доходным, сколько с социокультурным расслоением населения. Обоснован вывод о ведущей роли повышения образования в уменьшении социального неравенства в показателях жизнестойкости.

Summary. The work deals with research of social inequality in health status and death rates in Ukraine; the major factors of such inequality, in particular level of the income and education are analysed. It is shown, that the social differentials in health and death rates is connected not only and as much to income level, as to social stratification and behavioural pattern of a population. The conclusion about a leading role of education improvement in reduction of social inequality in mortality is proved.

Стаття надійшла до редакції журналу 14.02.2007 р.

СІМ'Я В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ЧИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ?

*Л. І. Слюсар,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник Інституту
демографії та соціальних досліджень НАН України*

Відтворення населення розвинутих країн світу, насамперед країн Європи, наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття характеризується низкою складних, суперечливих, неоднозначних процесів та явищ, що є проявом загального ускладнення суспільного життя на етапі переходу від індустріальних до постіндустріальних принципів його організації. Однак найбільш складні процеси відбуваються у шлюбно-сімейній сфері, де ряд демографічних явищ, що раніше траплялися досить рідко і розглядалися суспільством як відхилення від норми, нині широко розповсюджені й вважаються характерною ознакою сьогодення. Наукова оцінка та пояснення сучасних процесів у шлюбно-сімейній сфері відтворення населення необхідна не тільки для розуміння загальної картини майбутнього людської спільноти, а і для визначення концепції демографічного розвитку та, відповідно, стратегії соціально-демографічної політики, її напрямів і пріоритетів, в першу чергу стосовно сім'ї та народжуваності.

Сім'я як засноване на шлюбі та кровному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю (це визначення, що увійшло до енциклопедій, було запропоновано А.Г.Волковим [3, с. 20; 5, с. 385; 11, с. 394]), є базовою передумовою функціонування соціуму [10, с. 26], невід'ємною ланкою у механізмі життєдіяльності та демографічного відтворення поколінь. Її значення є настільки важливим, що сім'ю іноді визначають як „першоеlement суспільства” (the fundamental unit of society) [1, с. 12]. Цей багатофункціональний соціальний інститут має винятково велике значення в економічній, соціальній, культурній, виховній, рекреаційній сферах, тобто в організації побуту та особистого споживання, в передачі новим поколінням надбань духовної культури та формуванні певної моделі поведінки, в реалізації емоційних потреб та забезпеченні солідарності представників різних поколінь тощо. Найважливіша (специфічна) функція сім'ї — це забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення поколінь людської спільноти. Сім'я як первинний осередок відтворення поколінь є природним середовищем появи, життєдіяльності, розвитку, соціалізації дитини, формування її особистості.

Кардинальні зміни у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення розвинутих країн призвели до трансформації шлюбно-сімейних відносин і, відповідно, до змін у структурі, функціях, формах сім'ї. Демографічний розвиток цих країн характеризується зниженням рівня шлюбності, широким розповсюдженням нових різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільністю шлюбних відносин та високим рівнем розлучуваності, а також безпрецедентним зниженням показників плідності і, відповідно, зниженням дітності сімей, поширенням позашлюбної народжуваності, збільшенням чисельності одинаків, які проживають „поза сім'єю” тощо. Спостерігається плюралізація форм сімейного життя, збільшується їх різноманітність. Ці демографічні зрушення відбувались у країнах Західної Європи вже з 1970-х років минулого століття, а з кінця 1980-х — початку 1990-х років вони спостерігаються у всіх посткомуністичних країнах Європи, у тому числі й в Україні [17, р. 63–110].

Оцінка і пояснення цих тенденцій залежить від світогляду дослідника, підтримки ним відповідних соціологічних і демографічних концепцій. Є дві основні наукові парадигми, що пояснюють зміни у шлюбно-сімейній сфері: „прогресивна” чи „ліберально-прогресивна” (її підтримують прихильники „постмодерної демографії”) та „кризова” або „консервативно-кризова” (її підтримують послідовники фамілізму¹). Більшість західних дослідників, насамперед автори теорії „другого демографічного переходу” (Second Demographic Transition) Дірк ван де Каа та Рон Лестіг і їх послідовники у різних країнах, тобто прихильники „постмодерної (post-modern) демографії”, вважають зміни, що відбуваються, закономірним результатом демографічного розвитку, проявами „другого демографічного переходу” у шлюбно-сімейній сфері [2; 13; 15; 16; 17, р. 11–8]. Водночас прихильники фамілістичного світогляду (А. Карлсон, А. Антонов, Б. Бергер, О. Синельников та ін.) оцінюють зміни у сімейній сфері як глобальну системну кризу сім'ї і стверджують, що „перші роки ХХІ ст. засвідчують безпрецедентну кризу інституту сім'ї” [1, с. 10] та попереджають про можливість зникнення сімейного способу життя [10, с. 91].

На нашу думку, оцінка нових явищ демографічного розвитку, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері, можлива лише у контексті загальної оцінки сучасного стану і перспектив західної цивілізації, оскільки інститут сім'ї на макрорівні характеризує загальний стан суспільства, успіх певної соціальної системи в цілому. Якщо ми оцінюємо стан західної цивілізації у широкому її розумінні як занепад, то відповідно ці нові явища слід сприймати лише негативно, як прояв системної кризи суспільства. Але якщо ми сприймаємо західну цивілізацію, незважаючи на всі її недоліки й протиріччя, позитивно, як прогресуючу постіндустріальну модель суспільства, то нові явища у шлюбно-сімейній сфері, нові форми шлюбного партнерства слід розглядати як постіндустріальну трансформацію сім'ї на новому етапі розвитку цивілізації.

З розвитком людства змінюється і зовнішня форма (структура, розмір, тип), і внутрішньо-якісна сутність сім'ї: ряд її неспецифічних функцій звужуються, переходять до інших інститутів суспільства. Так, уже в індустріальному суспільстві функції освіти та виховання певною мірою переходять до інститутів суспільного виховання — шкіл та дитячих садків, функції організації побуту — до сфери обслуговування, функції захисту і охорони — до поліції та армії. Однак специфічні функції сім'ї, які відрізняють її від інших інститутів суспільства, — забезпечення відтворення нових поколінь людської спільноти

¹ Фамілізм (familism) — модель соціальної організації, в якій сімейні цінності й інтереси домінують над індивідуальними. Фамілізм у науці — школа соціології, яка за відправну точку аналізу бере сім'ю, а не індивіда, та відстоює перевагу цінностей сімейного способу життя над відповідними цінностями індивідуального існування.

— є необхідними на всіх етапах його розвитку. Але на сучасному (постіндустріальному) етапі під впливом комплексу причин, перш за все через ускладнення міжособистісних і міжпоколінних стосунків, зміну тендерних ролей і відносин на рівні соціуму і в окремих його сферах, відбувається трансформація специфічних функцій сім'ї.

У більшості країн Європи з 80-х років минулого століття спостерігається стрімке зростання питомої ваги дітей, народжених поза шлюбом, тобто поза класичною сім'єю, ядром якої є шлюб. На початку XXI століття лише у невеликій групі країн частка позашлюбних народжень була менше 20%, а у Данії, Естонії, Латвії, Норвегії, Франції, Швеції понад 40% дітей народжується поза шлюбом, в Ісландії — майже дві третини [17, р. 13, 78–79].

Дослідження народжуваності й сім'ї у 24 країнах, які входять до зони Європейської економічної комісії, проведене в рамках проекту *Fertility and family surveys in countries of the ECE region* наприкінці XX століття, дало змогу більш глибоко вивчити шлюбний стан жінок різних вікових груп на момент народження першої дитини [7]. Жінки поділялись на три категорії: ті, що перебувають у юридично зареєстрованому шлюбі; які перебувають у фактичному, але незареєстрованому шлюбі; самотні. Вчені дійшли висновку, що переважна більшість дітей у всіх країнах народжується у шлюбі, але не завжди він є юридично оформленим. Співвідношення зареєстрованих і незареєстрованих шлюбів у різних країнах надто відрізняється. Наприклад, у Швеції, де ще у 1980 р. 39,7% дітей народжувалось поза шлюбом, у 1990 р. — 47%, 2000 р. — 55,3%, фактично серед матерів, які народили першу дитину у віці 20–24 роки, самотніми були лише 10%, а от перебували у незареєстрованому шлюбі 70,9%; серед матерів у віці 30–34 роки — відповідно 9,7% і 58%. Частка самотніх матерів є високою лише у невеликій групі країн (у віковій когорті 20–24-річних на рівні 30–40% лише у Австрії і Данії; у когорті 30–34-річних — вище 20% лише у Австрії). Отже, нові покоління людської спільноти з'являються на світ все ж таки у сім'ї, але форма сімейних об'єднань може бути різною. Сім'я продовжує виконувати свої специфічні функції, хоча і в трансформованому вигляді. Можливо, ми спостерігаємо кризу певного історичного типу сім'ї, а не її кризу як суспільного інституту. Виправдалися передбачення П. Сорокіна, який ще на початку XX ст. у своїй статті „Криза сучасної сім'ї”, досліджуючи нові тенденції у розвитку сім'ї та їх причини й оцінюючи зміни, які відбувались вже тоді, як кризу, зробив оптимістичний висновок, що криза сім'ї не означає її крах, і сім'я як подружній союз і союз дітей та батьків існуватиме і в майбутньому, хоча форми її можуть бути іншими [12].

Однак, не підтримуючи загальні песимістичні оцінки прихильників „консервативно-кризової” парадигми, треба визнати велике значення сучасного фамілізму не тільки у справі вивчення сім'ї — і як суспільного інституту, і як малої соціальної групи, але, в першу чергу, у концентрації досліджень на найбільш гострих проблемах сучасного соціально-демографічного розвитку (через призму проблем розвитку сім'ї), у визначенні (окресленні) протиріч цього розвитку і спробі запропонувати свої шляхи їх вирішення. Сама поява цього напрямку наукової думки свідчить про неоднозначність змін у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення, складність передбачення віддалених наслідків цих змін, про загострення протиріч між інтересами людства і окремих країн, держави і особистості саме в демографічній сфері.

Хоча перенаселення Планети та його негативні екологічні наслідки для всього людства є загальновідомим фактом, більшість розвинутих країн у наш час зіткнулося з протилежною проблемою — депопуляцією, наслідком якої може стати або економічна стагнація в умовах скорочення чисельності й постаріння населення, або втрата національної самобутності „під тиском” масової імміграції. З'являються такі радикальні рецепти

розв'язання цих проблем у майбутньому, як масове клонування людини, досягнення особистого безсмертя за рахунок використання здобутків генної інженерії, молекулярної нанотехнології тощо [9]. Фамілізм пропонує більш „м'які” і людяні рецепти вирішення цих проблем, які узгоджуються з сучасним уявленням про людину, суспільство і світ — це підтримка інституту сім'ї як посередника між суспільством і особистістю, який узгоджує їхні інтереси стосовно появи та розвитку дітей як представників нових поколінь, які мають „замінити” покоління батьків.

Сповідуючи оптимістичний погляд на майбутнє західної цивілізації, до якої належить, нехай з певними застереженнями, і українське суспільство, та відповідно сприймаючи нові явища у шлюбно-сімейній сфері як постіндустріальну трансформацію, треба враховувати специфічність умов відтворення населення у країнах із «перехідною» економікою (серед яких і Україна), де складні постіндустріальні зрушення накладаються на проблеми і протиріччя соціально-економічної трансформації. Демографічний розвиток у цих країнах набуває деформованого, кризового характеру, що не може не вплинути на процеси у шлюбно-сімейній сфері [4]. Трансформація шлюбно-сімейної сфери в умовах демографічної кризи проходить більш складно й болісно, ніж у соціально і економічно благополучних країнах. Такі неоднозначні демографічні явища, як нестабільність сім'ї і високий рівень розлучуваності, зростання кількості неповних сімей з дітьми набувають характеру гострих соціальних проблем, що за умов кризового соціуму породжують такі небезпечні явища, як соціальне сирітство, безпритульні діти.

Українська сім'я, по-перше, розвивається в умовах демографічної кризи, коли «міра» демографічного відтворення населення країни порушена; по-друге, складні соціально-економічні умови розвитку населення України у перехідному суспільстві, сповненому протиріч, незадовільне економічне забезпечення його відтворення прискорюють трансформацію української сім'ї, впливають на її функції, форми. Складне переплетіння впливу національних традицій, нових ринкових умов існування, наслідків соціально-економічної кризи опосередковує, деформує прояв загальноєвропейських закономірностей постіндустріальної трансформації сім'ї в Україні, формує її нинішні національні особливості.

Однією з особливостей розвитку інституту сім'ї в період соціально-економічної трансформації є розширення і поглиблення її неспецифічних функцій. Для суспільства, заснованого на принципах приватної власності, дуже важливою є функція нагромадження і наслідування власності, яка в умовах соціалізму мала обмежену дію. Розширилась і виробнича функція сім'ї. В ринковому середовищі, до того ж за перехідної економіки, зростає значення дрібного товарного виробництва, що часто функціонує на принципах сімейної кооперації: фермерське господарство, дрібна торгівля, дрібне кооперативне виробництво тощо. В умовах економічної кризи 90-х років минулого століття до сім'ї певною мірою повернулись ті функції, які вже були „делеговані” іншим інститутам суспільства. Наприклад, скорочення у 1990—1999 рр. частки дітей, охоплених дитячими дошкільними закладами, з 57% до 38% засвідчило кризу суспільної системи виховання підростаючого покоління і тимчасове часткове „повернення” функції виховання дітей цього віку до сім'ї [4, с. 156—157]; лише після 2000 р., з поліпшенням економічної ситуації, намітилась позитивна зворотна тенденція, і у 2005 р. цей показник дорівнював 51%.

Демоекономічні трансформації сім'ї за умов соціально-економічної та демографічної криз були досліджені відомим українським „сім'єзнавцем” Чуйко Л. В., яка дійшла висновку, що у перехідному суспільстві в період погіршення умов життєдіяльності населення і зниження його матеріального добробуту посилюється захисна функція сім'ї — і як осередку, де формується особливий психолого-емоційний мікроклімат зняття напруги,

взаємної турботи і довіри; і як осередку, який забезпечує економічні умови для виживання найбільш вразливих верств населення. Тобто сім'я стає своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечує зняття напруження у відтворенні населення [4, с. 225–226].

Характеризуючи сучасну українську сім'ю та шлюбно-сімейну структуру населення України, необхідно підкреслити, що в цілому традиції сімейного способу життя в країні, на нашу думку, збережені. Якщо вважати, що сучасна сім'я — це альтернатива самотності, і в ній має бути присутнім хоча б один з трьох видів відносин — подружні, або батьківські, або родинні (як вважають більшість сучасних соціологів та демографів [19]), то, за даними Першого Всеукраїнського перепису населення, майже 90% населення країни (89,1%) проживає у складі сім'ї. Крім того, певна частина з 514,4 тис. осіб, які на момент перепису проживали у колективних домогосподарствах, перебували тимчасово, наприклад, у армії і через деякий час повернуться до складу сім'ї. Хоча 25,7% індивідуальних домогосподарств України складаються з однієї особи, 54% з них — це люди віком старше 60 років, і лише 17,5% — у віці до 30 років. Відокремлення неодружених дітей від сім'ї батьків не є типовим для сучасної України: лише 15,2% молодих людей віком 15–29 років проживає самотньо, а оскільки в цьому віці значна частина молоді навчається, часто в іншому місті, цей показник можна вважати низьким.

За період між переписами 1989–2001 рр. скоротилась як абсолютна чисельність осіб, що проживають окремо від сім'ї в індивідуальних і колективних домогосподарствах, так і їх частка у загальній чисельності населення з 11,4 до 10,9%, перш за все за рахунок молоді віком 15–29 років. Збільшилась лише чисельність (але не відсоток) осіб похилого віку (60 років і старше), які проживають окремо від сім'ї, що обумовлено процесом постаріння населення [8, с. 66–72]. Це певною мірою підтверджує тезу про те, що сімейний спосіб життя забезпечує виживання населення в умовах жорсткого соціально-економічного середовища, однак слід враховувати й вплив інших факторів, наприклад, зменшення чисельності призову юнаків до армії (який знижує чисельність осіб відповідного віку у колективних домогосподарствах), а також відсутність економічних умов для відокремлення від сім'ї навіть у випадку гострої необхідності (розлучення, насильство в сім'ї) тощо.

Однак якщо визначити сім'ю, як пропонує А. І. Антонов, як засновану на загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних між собою подружніми-батьківськими-родинними відносинами, і, як і він, вважати, що сім'я повинна поєднувати всі три типи відносин, а сімейні об'єднання, які утворені при зникненні хоч одного з них, є лише сімейними групами [10, с. 44–45], то у складі такої «класичної», «повної» сім'ї проживає, за нашими розрахунками, не менше третини населення України; сім'ї цього типу становлять 23% усіх індивідуальних домогосподарств країни. До цього типу сімей можна віднести подружні пари з двома і більше дітей (11,4% всіх індивідуальних домогосподарств), подружні пари з дітьми і з одним із батьків подружжя та (або) іншим родичем (8,4% домогосподарств), більшість складних сімей (тобто тих, у яких поєднані дві чи більше шлюбних пар). Складні сім'ї не є типовими для сучасної України, їх кількість і питома вага скорочується: на момент перепису 1989 р. вони становили 5,4% сімейних індивідуальних домогосподарств, перепису 2001 р. — 4,9% сімейних домогосподарств і 3,6% всіх індивідуальних домогосподарств, у них проживало лише 7,8% населення.

Зменшення кількості «класичних сімей», які поєднують відносини подружні-батьківські-родинні, обумовлене насамперед зниженням дітності української сім'ї внаслідок зменшення народжуваності та постаріння населення. Якщо за даними перепису населення 1989 р. у складі 56,4% домогосподарств проживали діти до 18 років, і у майже 48% з них було двоє і більше дітей, то за даними перепису населення 2001 р. діти проживали у 38,1% домогосподарств, і у 64% з них — лише одна дитина.

Досить поширеними в Україні є неповні сім'ї, тобто сім'ї без шлюбного ядра, які складаються з матері або батька з дітьми (іноді — з одним з їх батьків), вони становлять майже 13% всіх індивідуальних домогосподарств. Причинами утворення цього типу сімей є руйнація шлюбних відносин внаслідок розлучення чи овдовіння, позашлюбна народжуваність, а в наш час — й інтенсивна зовнішня трудова міграція.

Населення України характеризується високою інтенсивністю процесів шлюбності та розлучуваності. Україна належить до країн Європи з високими показниками рівня шлюбності, про що свідчить і порівняння шлюбної структури її населення з аналогічною структурою населення інших країн [20], і аналіз абсолютних і відносних показників шлюбності за даними Демографічних щорічників ООН [18]. Однак коефіцієнти шлюбності (і загальні, і спеціальні) мають стійку тенденцію до зниження, що відповідає загальноєвропейським тенденціям [17, р. 12–16]. Загальний коефіцієнт шлюбності (кількість шлюбів у розрахунку на 1000 осіб) зменшився з 9,5‰ у 1989 р. до 5,6‰ у 2000 р., однак у наступні роки підвищився до 7,1‰ у 2005 р. і 7,6‰ у 2006 році. (рис.1).

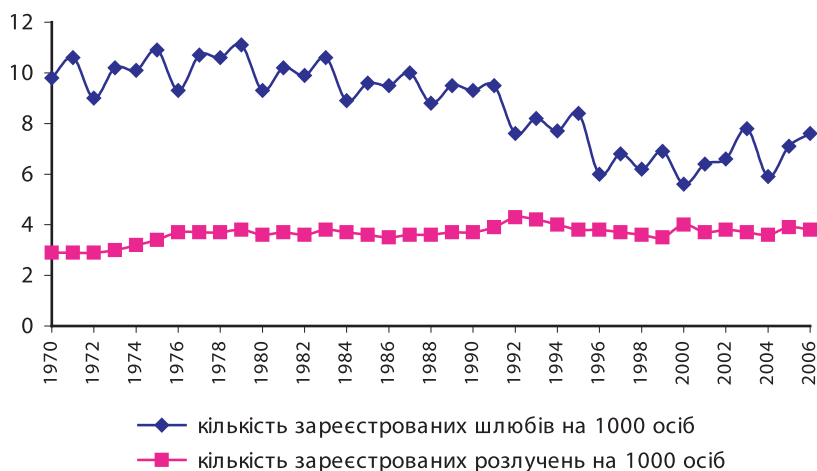

Рис. 1. Загальний коефіцієнт шлюбності та загальний коефіцієнт розлучуваності населення України у 1970–2006 рр.

Більш об'єктивну інформацію про зміни у рівні шлюбності населення дають спеціальні коефіцієнти шлюбності, які визначають як кількість шлюбів на 1000 шлюбоздатних (неодружених та незаміжніх) осіб шлюбного віку (статистичні дані про їх чисельність є лише в матеріалах переписів населення). За нашими розрахунками, за період 1989–2001 рр. знизилась спеціальні коефіцієнти шлюбності як першого, так і повторного одруження чоловіків та жінок України всіх вікових груп. Особливо значним (більш ніж у два рази) є зниження цих коефіцієнтів у населення молодшого шлюбного віку: у чоловіків 16–24 років та жінок 16–21 (табл. 1). Більш глибока оцінка сучасних позитивних тенденцій підвищення рівня шлюбності, що спостерігається з 2001 р., можлива лише на матеріалах майбутнього перепису населення, коли буде відома чисельність неодружених серед чоловіків та жінок України.

Таблиця 1

Спеціальні коефіцієнти шлюбності чоловіків та жінок в Україні у 1988–89 рр. та у 2001–2002 рр., %

Вікові групи	Чоловіки						Жінки					
	1988–1989 рр.			2001–2002 рр.			1988–1989 рр.			2001–2002 рр.		
	Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	спеціальні коефіцієнти шлюбності		Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	спеціальні коефіцієнти шлюбності		Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	спеціальні коефіцієнти шлюбності		Загальні спеціальні коефіцієнти шлюбності	спеціальні коефіцієнти шлюбності	
		першого одруження	повторно одруження		першого одруження	повторно одруження		першого одруження	повторно одруження		першого одруження	повторно одруження
16-19	17,8	17,7	103,1	8,8	8,8	14,9	127,4	127,1	171,9	53,0	53,0	53,2
20-24	235,7	232,3	360,5	96,7	96,3	113,2	292,9	304,5	217,2	143,1	150,0	86,8
25-29	214,8	193,6	297,4	120,7	120,3	122,5	167,8	175,0	159,1	120,7	120,3	122,5
30-34	136,8	99	184,3	81,9	75,1	90,8	100,8	99,6	101,3	53,1	60,7	49,8
35-39	96,2	54,7	123,5	54,1	42,1	62,2	57,5	55,9	57,9	29,6	33,2	28,7
40-44	76,9	38,8	92,2	39,8	26,5	45,9	36,8	34,7	37,2	19,9	19,9	20,0
45-49	58,7	32,4	66,5	32,5	18,5	37,3	24,5	26,1	24,2	14,7	14,4	14,8
50-54	57,1	34,4	62,1	30,5	18,2	33,5	17,5	20,5	17,1	10,8	12,3	10,6
55-59	51,2	44,3	52,3	27,0	21,3	28,0	9,8	14,1	9,0	6,6	10,9	6,3
60 і ст.	30,0	76,9	27,2	13,8	34,4	12,5	2,7	10,2	2,1	1,8	5,2	1,5
Всього	96,9	99,3	90,7	49,1	52,4	41,4	52,9	119,6	19,6	31,1	66,5	11,9

Джерела: авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Форми шлюбних стосунків стають більш різноманітними: за даними Першого Всеукраїнського перепису населення 7% одружених чоловіків і заміжніх жінок перебувають у незареєстрованому шлюбі, у тому числі серед молоді їх частка є досить вагомою: серед осіб 15–19 років – 25,3% у чоловіків і 19,2% у жінок, 20–24 років відповідно 12,2% і 10,2%. Незареєстровані шлюби є наслідком тих складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, що відбуваються у наш час. Розрізняють кілька їх типів: стадія перед взяттям шлюбу; етап у шлюбі; альтернатива самотності; різновид традиційного шлюбу [17, с. 66–67]. Необхідні спеціальні соціально-демографічні обстеження, щоб визначити, які типи незареєстрованих шлюбів найбільш характерні для України.

Для населення країни характерним є високий рівень розлучуваності: за її рівнем Україна разом із Росією лідирує в Європі [18; 21]. Стійка тенденція до збільшення кількості розлучень (і в абсолютному вимірі, і у розрахунку на 1000 мешканців) простежується вже кілька десятиріч; її „пік” було зафіксовано у 1992–1993 рр. (4,2–4,3 розлучень на 1000 осіб). У наступні роки рівень розлучуваності населення дещо знизився, але його показники, хоча і з певними річними коливаннями, залишаються високими: 2005 р. – 3,9‰, 2006 р. – 3,8‰. (рис.1). Спеціальні коефіцієнти розлучуваності, що їх визначають як кількість розлучень на 1000 осіб, які перебувають у шлюбі (відомості про їх чисельність є в матеріалах переписів населення), підвищились з 7,2‰ у 1988–1989 рр. до 7,7 ‰ у 2001–2002 рр.

Високий рівень розлучуваності є одним із найбільш несприятливих явищ у шлюбно-сімейній сфері нинішньої України; це свідчення складності формування й розвитку сімейних відносин в суспільстві, їх нестабільності. Руйнація шлюбу має не тільки негативні соціально-економічні й емоційно-психологічні наслідки для кожної конкретної родини, найбільш тяжкий наслідок розпаду шлюбу – зростання чисельності дітей, які виховуються у неповних сім'ях, як правило, без батька. У більшості шлюбних пар, які розпадаються, є спільні діти, і відповідно кожен рік тисячі дітей переживають розлучення батьків: у 2004 р. це 127,4 тис. дітей, 2005 р. – 135,7 тис (табл. 2).

Таблиця 2

Кількість розлучень в Україні та їх розподіл за кількістю спільних дітей у 2004 і 2005 рр.

	Кількість розлучень, тис.		Розподіл розлучень за кількістю спільних дітей, %						Кількість дітей у сім'ях, які розлучились	
			мали спільних дітей		з них:					
					одну дитину		двоє дітей і більше			
	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005	2004	2005
Всі поселення	173,2	183,5	58,4	59,7	45,7	47,5	12,7	12,2	127397	135651
Міські поселення	134,4	142,0	56,4	57,6	46,4	48,1	10,0	9,5	91073	97046
Сільська місцевість	38,8	41,5	65,3	66,5	43,4	45,3	21,9	21,2	36324	38605

Кількість і питома вага неповних сімей, у яких виховуються неповнолітні діти, в Україні є настільки великою, що може оцінюватись як порушення природного середовища розвитку й виховання дітей: 27,5% сімейних осередків, де є діти віком до 18 років, – це неповні сім'ї (у 25,4% вони складаються з матері з дітьми; 2,1% – батька з дітьми).

Неповні сім'ї з дітьми поширені у всіх без винятку регіонах, але найбільшою є їх питома вага у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській областях та Автономній Республіці Крим, м. Києві та м. Севастополі, де вони становлять понад 30% усіх сімейних осередків з дітьми (рис. 2).

Зростання кількості неповних сімей з дітьми навіть у економічно благополучних розвинутих країнах оцінюється неоднозначно, адже виховна функція сім'ї в цьому випадку деформована, і діти, які зростають в них, більш схильні до асоціальної поведінки, їм важче у майбутньому орієнтуватись у гендерних відносинах соціуму, створити повну життєздатну сім'ю. Досить гострими є і економічні проблеми. За твердженням Л. Туру, в американській сім'ї у випадку розлучення її життєвий рівень без чоловіка знижується на 40% [14, с. 204]; і навіть у Швеції, яка відома активною політикою підтримки сімей з дітьми, зрівняти економічні умови виховання дітей у неповних і повних сім'ях вдалося лише частково [1, с. 46].

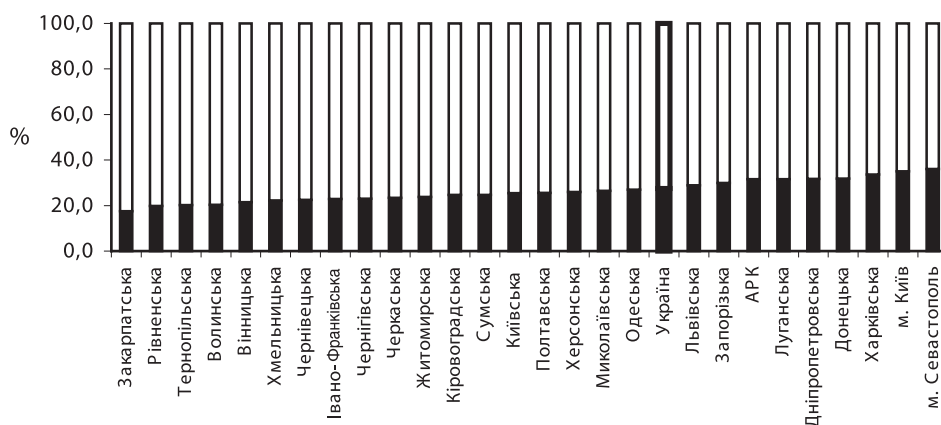

Рис. 2. Питома вага неповних сімей у загальній кількості сімейних осередків з дітьми до 18 років в Україні та її регіонах за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

В умовах сучасної України, в період соціально-економічної трансформації, коли витрати на утримання дітей не закладені у повному обсязі в заробітну плату, навіть сім'ям, де працюють батько й мати, важко матеріально забезпечити життєдіяльність і розвиток дітей на рівні сучасних вимог та потреб. Неповні сім'ї є особливо соціально вразливими, значна їх частина знаходиться нижче межі бідності.

Надзвичайно гострою проблемою є маргіналізація частини сімей внаслідок таких соціальних патологій, як алкоголізм, наркоманія, насильство, що загострюються в умовах невизначеності соціальних ідеалів суспільства, швидкого майнового розшарування населення. Це призводить до поширення такого соціально небезпечного явища, як соціальне сирітство внаслідок нехтування батьками своїх родинних обов'язків, появи особливої маргінальної групи – «дітей вулиці», які займаються бродяжництвом та жебрацтвом. На кінець 2005 р. у державних дитячих будинках, будинках дитини, будинках-інтернатах перебувало 11906 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у школах-інтернатах – 11954 таких дітей, у дитячих будинках сімейного типу – 1025 дітей [6, с. 301, 305]. Протягом року у 96-и притулках для неповнолітніх перебувало 23674 дітей

та підлітків; 8565 дітей було відібрано у батьків, яких позбавлено батьківських прав, 1272 дитини відібрано у батьків без позбавлення батьківських прав [6, с. 375, 384]. Поширення дитячої безпритульності й бездоглядності є однією з найгостріших соціальних проблем сучасної України і свідчить про значні „збої” у реалізації специфічних функцій сім’ї, недосконалість й неефективність багатьох інститутів суспільства.

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що традиційний сімейний спосіб життя в Україні збережено, сім’я продовжує виконувати свої специфічні функції — забезпечення відтворення поколінь людської спільноти. Хоча форма сімейних об’єднань, шлюбних стосунків трансформується, стає більш різноманітною, переважна більшість дітей народжується у батьків, які перебувають у шлюбі, і виховується у повній сім’ї, де проживають з батьком і матір’ю. Однак є певні соціально-демографічні явища, сучасні масштаби яких свідчать про несприятливі умови існування сім’ї, деформацію її специфічних функцій — велика чисельність дітей-соціальних сиріт, поява соціально дезадаптованих „дітей вулиці”, значний відсоток неповних сімей серед сімейних осередків з дітьми, нестабільність шлюбних відносин. В умовах сучасної України ці явища можна вважати кризовими проявами, що виходять за межі постіндустріальної трансформації та засвідчують серйозні „збої” у механізмі реалізації основних функцій сім’ї.

Ліквідація цих „збоїв”, особливо в складних умовах соціально-економічної й постіндустріальної трансформації, можлива лише шляхом комплексної соціально-демографічної політики, спрямованої на зміцнення інституту сім’ї на засадах інтеграції найкращих зразків сучасної ідеології сімейного будівництва в шлюбно-сімейні традиції українського народу. Необхідно, з одного боку, формування у суспільній свідомості суспільних та особистих цінностей, орієнтованих на міцну, гармонійну сім’ю, відповідальне ставлення до всіх членів родини, міцний шлюб, заснований на принципах відповідальності, любові, взаємоповаги як неодмінний атрибут щастя та успіху в житті людини; а з іншого — створення соціально-економічних передумов для функціонування й розвитку сім’ї, підвищення її стабільності.

Джерела

1. Аллан Карлсон. Общество — Семья — Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. под ред. проф. А.И.Антонова. — М.: 2003. — 288 с.
2. Вишневский А.Г. Автономна ли демографическая ситуация в Российской Федерации // Модернизация экономики России. Итоги и перспективы. — М.: ГУ ВШЭ, 2003.
3. Волков А.Г. Семья — объект демографии. — М.: 1986. — 271 с.
4. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. — К.: Інститут економіки НАН України, 2001. — 580 с.
5. Демографический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — 608 с.
6. Діти, жінки та сім’я в Україні. Статистичний збірник // Державний комітет статистики України, 2006.
7. Кваша Е., Харьковская Т. Международное обследование рождаемости и семьи. — <http://demoscope.ru/weekly>
8. Населення України — 2003. Щорічна аналітична доповідь. — К: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 252 с.

9. Пекарская С. М. Технологическое бессмертие — одно из возможных средств решения проблемы демографического кризиса // Тезисы докладов и выступлений Всероссийского социологического конгресса «Глобализация и социальные изменения в современной России», т. 5. — М.: Альфа М, 2006. — С. 144–147.
10. Социология семьи. Под ред. А.И.Антонова. — М.: ИНФРА-М, 2005. — 640 с.
11. Социологическая энциклопедия в 2-х т. Т. 2. — М.: Мысль, 2003. — 863с.
12. Сорокин П. Кризис современной семьи // Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. — 1916. — № 2, 3.
13. Станкунене В. К современной модели семьи в Литве (признаки, факторы, установки) // Социологические исследования. — 2004. — № 5. — С. 54–65.
14. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 640 с.
15. Van de Kaa D.J. Europe's Second Demographic Transition // Population Bulletin. Washington, 1987. — Vol. 42. — №1.
16. Lesthaeghe R. and Surkyn J. When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. — Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels, 2004.
17. The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A. L. MacDonald, W. Haug. — UN, New York and Geneva, 2005. — 300 p.
18. Demographic yearbook, 2004. Table 23, 24, 25. — United Nations, New York, 2006.
19. Handbook of Marriage and the Family // Edited by M. Sussman, S. Steinmetz. — New York , 1987.
20. World Marriage Patterns 2000. — U. N. Population Division Department of Economic and Social Affairs.
21. Europe in figures. Eurostat yearbook — 2005. — European Commission, Eurostat, 2006. — 310 p.

Аннотация. В статье исследуется специфика общеевропейских закономерностей постиндустриальной трансформации семьи в современной Украине. Сложное переплетение влияния национальных традиций, новых рыночных условий существования, последствий социально-экономического и демографического кризиса деформирует проявление этих закономерностей. Хотя традиции семейного образа жизни в Украине сохранены, ряд неблагоприятных социально-демографических явлений свидетельствуют о нестабильности семьи, серьезных сбоях в механизме реализации ее основных функций.

Summary. The specific of common European regularities of postindustrial transformations of family in conditions of modern Ukraine are explored. Influence of national traditions, new market conditions of existence, consequence of social, economical and demographical crises deform appearance of these regularities. While traditions of a family lifestyle in Ukraine are saved, different social-demographic problems show unstable position of a family and serious errors of mechanism of realization of its main functions.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.01.2007 р.

СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ЯК ОСНОВА ДЛЯ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ В СІЛЬСЬКИХ РАЙОНАХ УКРАЇНИ

О.Г. Рогожин,
*кандидат географічних наук,
головний науковий співробітник Інституту
проблем національної безпеки при РНБО України*

Вступ

На проблемах територіального устрою сільських районів слід акцентувати увагу тому, що оприлюднені законопроекти з питань адміністративно-територіальної реформи (АТР) в Україні передбачають найбільш відчутні зміни адміністративного поділу саме на селі. Перш за все, пропонується злиття сілрад в «громади», створені на зразок польських «гмін», а також передбачається повсюдне укрупнення сільських адміністративних районів.

Далекий від досконалості урядовий проект АТР, презентований тодішнім віце-прем'єром Р. Безмертним навесні 2005 р. [1], викликав потужний суспільний резонанс, широкую хвилю обговорення, що вирувала все літо й осінь, зливу конструктивної критики за формалізм та недостатню обґрунтованість пропозицій.

Натомість презентація в перших числах лютого 2006 року проекту АТР, розробленого експертами Асоціації міст і громад України (АМУ) за підтримки Агенції США з міжнародного розвитку [2, 3] залишилася майже не поміченою навіть фаховими експертами. А шкода, бо проект, підготовлений на замовлення асоціації органів місцевого самоврядування, у принципових позиціях територіального устрою виявився практично ідентичним розкритикованим пропозиціям урядового законопроекту. Тобто проглядається тривожна тенденція до тиражування систематичної помилки, висвітленню якої присвячена ця стаття.

На жаль, у наведених в законопроекті АМУ визначеннях адміністративно-територіальних одиниць, які є «територіальною основою для організації та діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування» немає і натяку на те, що вони мають відповідати об'єктивно існуючим територіальним системам. Водночас названо об'єктивні (демографічні, матеріально фінансові, просторові) критерії утворення адміністративно-територіальних одиниць (стаття 4).

З усіх названих критеріїв оптимізації розмірів територіальних одиниць у законопроекті використано лише демографічний, та й той у формі *жорстких порогових нормативів*

за загальною чисельністю населення населених пунктів і адміністративно-територіальних одиниць різного типу. Тобто, як і в урядовому проекті, не враховано власне демографічні параметри відтворення населення, особливості вікової структури, міграційний приріст, необхідні для визначення життєздатності сільських поселень в умовах демографічної кризи. Просторові критерії лише побіжно згадано в тексті як «межі забудови» (стаття 7) та «доступність населеного пункту» (стаття 16). А розробка й імплементація «критеріїв необхідних матеріально-технічних ресурсів» віднесена до компетенції Кабінету Міністрів України (стаття 8).

Водночас очевидно, що з цільової функції забезпечення гарантованого рівня соціальних і адміністративних послуг випливає єдиний орієнтир оптимальності територіального устрою — *збільшення доступності цих послуг* через зменшення витрат (у т.ч. транспортних) на їхнє отримання населенням адміністративно-територіальної одиниці. Причому час на їхнє отримання (включаючи час на транспортування або переміщення до відповідної установи) не повинен перевищувати певний пороговий норматив.

Причиною розробки механістичних схем і нормативів для адміністративно-територіальних одиниць є недостатнє розуміння того, що *оптимізація територіального поділу відбувається лише в разі його наближення до конфігурації реально існуючих систем розселення населення*. Тобто до особливостей «малюнку» (географії) їх територіальної організації як локалізації груп населених пунктів (сільських і міських), пов'язаних потоками людей, товарів і інформації, спрямованих до центрів працевлаштування, торгівлі, соціального сервісу, культури і науки.

Тож законодавчого закріплення потребує саме *розселенський принцип* утворення адміністративно-територіальних одиниць. Його доречно кодифікувати в термінах оптимальних параметрів територіальної організації транспортної і соціальної інфраструктури, головним з яких має бути *мінімізація часу, який витрачається на переміщення до закладів обслуговування населення*.

З цього, крім іншого, випливає, що не слід сліпо копіювати досвід і нормативну базу адміністративно-територіального реформування навіть найближчих сусідів, яким би успішним він не був і здавався привабливим.

Польсько — українські відмінності

Лесь Герасимчук влучно зауважив, що наші теоретики беруть переважно на Заході (зрідка в Росії), один до одного або в якихось трансформаціях, певні матриці й намагаються змусити суспільство жити за новими правилами. Однак ці правила повинні узгоджуватися з нашими традиціями, реаліями й наявними можливостями. Бо ті матриці запозичуються в добре структурованому етнічному чи суперетнічному просторі, а накидаються на нашу дійсність [5].

Творці урядового законопроекту пропонують скопіювати в Україні принципи побудови адміністративно-територіального поділу сусідньої Польщі, мотивуючи це як високою оцінкою експертами результатів польської АТР 1999 року, так і близькістю історичних, соціокультурних, природних та інших умов. Водночас суттєві відмінності цих умов від українських реалій та унікальні національні особливості польського адміністративно-територіального устрою ігноруються. Так само замовчується основна причина успіху польських адміністративно-територіальних перетворень, яка полягає в його адаптації до місцевих особливостей сільського й міського розселення та в поверненні до природних форм територіального поділу, що історично формувалися на засадах самоорганізації, перерваної адміністративно-командними експериментами в «соціалістичні» часи.

Тобто ефективність АТР у Польщі пояснюється просто: вона робилася не на пустому місці. У більшості сфер вона була завершенням еволюційних змін, що розпочалися досить давно. З іншого боку, безпосередніми розробниками реформи стали вчені, які довго працювали над цією темою та виробили оптимальну модель адміністративної системи. Ще на початку 1980-х років польські дослідники вивчали традиції місцевого самоврядування, проводили компаративні дослідження спільно з представниками університетів Данії, Великої Британії, Швеції, Норвегії, Італії, Бельгії, Франції і США, створювали моделі фінансування місцевого самоврядування, активно співпрацювали з Радою Європи, яка забезпечила експертну підтримку. Крім глибокого експертного опрацювання моделі реформ, відбувалася широка просвітницька кампанія. Зокрема, поширенням інформації щодо реформи займалася Комісія місцевого самоврядування при Громадському комітеті та неурядова організація “Фонд розвитку місцевої демократії”. Були створені консультаційні та тренінгові центри; вже до 1998 року тренінг-курси пройшли близько 50 тис. чол. [6]. Нічого подібного в Україні не спостерігається.

Однак критичними тут є *відмінності* систем розселення (особливо сільського) України і Польщі, зумовлені природними та історичними особливостями. Територія Польщі в природно-географічному відношенні значно однорідніша, вся вона лежить у межах лісової зони, більша частина — на низовині (крім височин на півдні та гірського пасма Судет й Західних Карпат вздовж південного кордону). Це зумовило майже повсюдну дрібноселенність сільського розселення Польщі (середня людність сільського поселення в 2003 р. становила 258 чол.). Малі села і хутори утворюють кластери ройового розселення на розчистках серед лісів. Лише в передгірських, промислових і приміських районах (переважно на півдні) поширені більші села (500—1000 чол.). Натомість в Україні сформувалися суттєві відмінності сільського розселення: від крупноселинних форм у лісостеповій зоні і Прикарпатті, стрічкових форм вздовж річок в північно-степовій зоні, і до середньо- і дрібноселенних форм в південнестеповій зоні та на Поліссі [7]. Відповідно, в Україні значно більші варіації щільності сільського населення (найбільша — в Прикарпатті, найменша — в степовій зоні і на Поліссі), водночас майже вдвічі менше його середнє значення (28,3 порівняно з 52,3 чол/км²).

Сільське розселення Польщі зберегло всі історично успадковані й сформовані природною еволюцією форми. А в Україні його природний розвиток був спотворений соціальними експериментами та гуманітарними катастрофами (суцільна колективізація, голодомор, кампанії зселення хуторів і укрупнення сіл). Тому в сучасній Польщі досі існує понад 56,7 тис. сільських поселень (з них 42,8 тис. власне сіл) [8], а в Україні за дещо більшої чисельності сільського населення (14,6 і 15,3 млн. чол., відповідно) — їх на 33% менше [9]. В цьому полягає унікальність Польщі навіть порівняно з іншими «постсоціалістичними» країнами Центрально-Східної Європи, бо в них була здійснена суцільна колективізація, а в Польщі — ні (держгоспи і кооперативи там створювалися здебільшого на конфіскованих землях поміщиків-юнкерів на півночі — в Помор’ї і Пруссії).

Другою унікальною особливістю Польщі, її відмінністю від інших країн Центрально-Східної Європи (Чехії, Словаччини, Угорщини), є виникнення й зміцнення в першій половині ХХ ст. так званих «гмін» як базових систем і сільського, і міського розселення.

Ян Туровський зазначає, що в Польщі наявні три рівні інтеграції сільських мешканців у місцеві територіальні об’єднання (системи розселення) і три великі проблеми, пов’язані з їхнім формуванням. Перша стосується перебудови всіх сфер взаємодії мешканців окремих сіл. Друга — формування гмін (муніципальних комун з кількох поселень) як самоврядних соціально-економічних та адміністративних організацій. Третя проблема пов’язана з розвитком *індустріально-аграрних районів* (пов’язаних з їх групами). Локальні сільські

поселення як традиційні місцеві громади поступово втрачають економічну основу та управлінські функції. Вони зазнали трансформації з замкнених сусідських громад у відкриті територіальні спільноти. Водночас політичні зміни та економічні реформи в Польщі спрямовані на відновлення самоврядності цих громад [10].

Якісною особливістю гмін є те, що вони об'єднують велику кількість сусідніх сіл, пов'язаних економічними зв'язками та які утворюють одну самоврядну адміністративну одиницю. У 1986 р. в сільських районах Польщі функціонувало 2122 гміни. Кожна з них об'єднувала приблизно 20 сільських поселень на чолі з центральним містом або селом (економічними, комунальними та торговими зв'язками). Гміна є не лише адміністративною одиницею, а й організуючим центром для всіх спеціалізованих структур і громадських асоціацій на своїй території. Інтегровані в структуру гміни (через участь в її Раді або комісіях) формальні й неформальні групи та їхні лідери отримують можливість взаємодіяти та об'єднуватись. Лише коли окремі території й населені пункти гміни утворюють цілісне соціально-економічне об'єднання, вони розвиватимуться як місцева спільнота. Тобто для того, щоб виконувати соціальні функції координатора, керівника й натхненника кооперації та соціальної активності, *коммуни-гміни повинні бути більшим, ніж штучно створеними адміністративними одиницями* [10].

Середня площа польської сільської гміни становить 132,6 км² (середній радіус $RH \approx 6,5$ км²), середня людність — приблизно 7 тис. За формально-територіальними ознаками гміна відповідає площі 2–3 українських колгоспів-радгоспів 1980-их років. За функціональними ознаками економічних, трудових і соціосервісних тяжінь вони відповідні так званім «кущовим» (підрайонним) системам розселення, які так і не змогли остаточно сформуватися в нас (по 2–3 на район), бо не були інституційовані як адміністративні одиниці. Середній «кущ» в Україні в 3–4 рази більший за площею, ніж середня польська гміна ($R \approx 11\text{--}14$ км²) і приблизно вдвічі більший за людністю (10–20 тис. чол.)¹.

Середня площа повіту (неповна 1 тис. км²) ненабагато менша, ніж українського сільського району. Водночас середня чисельність сільського населення в повіті майже на 50% більша, ніж в середньому районі (46,7 і 31,2 тис. чол., відповідно)².

Варто зазначити, що сучасний адміністративно-територіальний поділ у Польщі є трирівневим лише стосовно базових адміністративних рівнів (гміни, повіти та міста прирівнені до повітів, воєводства). В сільській місцевості до них додаються сільські населені пункти як найнижчий, допоміжний рівень місцевого самоврядування. Крім того, для потреб статистичного обліку з 2004 р. введено п'ятирівневий територіальний поділ: гміна, повіт (і місто-повіт), субрегіон (група повітів), воєводство, регіон (група воєводств) [11].

Європейський досвід

Порівняльний аналіз адміністративно-територіального устрою в країнах ЄС доводить, що ніякої спільної моделі там не існує. Навпаки, спостерігається унікальність устрою як провідних країн «старої Європи», так і нових членів ЄС.

Найбільш своєрідний устрій має *Об'єднане Королівство Великобританії і Північної Ірландії* (UK). Його метрополія складається з чотирьох країн: королівств Англія, Шотлан-

¹ Розрахунок здійснено з урахуванням того, що площа сільської місцевості в Польщі і Україні становить приблизно 90% загальної площі цих країн.

² Розрахунок здійснено без врахування площі міст-повітів у Польщі та міст обласного і центрального підпорядкування в Україні.

дія, Уельс і Північна Ірландія. Причому в кожному з них історично склався і зберігається свій адміністративно-територіальний поділ. Їхній устрій (у тому числі територіальний) відзначається підкресленою повагою до регіональних традицій. Особливо це помітно на прикладі статусу окремих островів. Деякі з них мають статус графства (в Англії й Уельсі) або частини графства з особливим статусом (в Англії), або області (в Шотландії). Водночас можливий і статус коронних намісництв (crown dependency), які формально не входять до складу Королівств (і ЄС також), являючи собою, по суті, автономні держави — судові округи (bailiwicks) Джерсі і Гернси та просто «острів Мэн» [13].

Англія поділяється на 82 графства: 6 міських (metropolitan county), 35 сільських (shire county) округів і столичний округ Лондон, які складаються з кількох районів; 40 округів (unitary authorities), що складаються лише з одного району, однак мають права графства. В Уельсі — 22 округи (райони — county boroughs, графства, міста-графства). В Шотландії — 32 округи-області (council areas, міські і острівні). В Північній Ірландії — 27 районів [14].

Для потреб державного управління (реалізації державних і євросоюзних програм) групи графств Англії зведено в 9 «урядових регіонів» (government office regions), однак вони не є реальними адміністративними одиницями. Графства й округи поділяються на райони (districts, boroughs): міські (36), сільські (284) і лондонські (32) [14]. Ті, в свою чергу, — на «виборчі округи» (electoral wards), приблизно по 23 в Англії, по 22 — в Північній Ірландії і по 39 — в Шотландії й Уельсі. Середня людність виборчого округу становить близько 5,5 тис. Виборчі округи є базовим елементом адміністративно-територіальної системи УК. Їх утворено на основі первинних форм самоврядування — «цивільних парафій» (civil parish) або громад (communities). В Англії кілька парафій можуть бути об'єднані в один муніципалітет (місцеву раду), в Уельсі громади загалом збігаються з межами старих (церковних) парафій. Найбільшу роль громади відіграють в острівних графствах Шотландії. В Англії 10397 парафій-громад (ради як органи самоврядування обираються в тих, де не менш ніж 200 жителів і вони бажають мати таку раду). В Уельсі лише 735 з 868 оформлених громад мають ради. У Шотландії ради є необов'язковими для громад, вони створюються, якщо знаходяться волонтери. Тому там з майже 1350 оформлених громад рад не мають близько 200 [13].

Для потреб статистичного обліку в країнах ЄС введена єдина класифікація одиниць адміністративно-територіального поділу, встановлено базові компоненти номенклатури (basic components of nomenclature of territorial units for statistics — NUTS): країни (states — NUTS level 1), регіони (regions — NUTS level 2), провінції - субрегіони (provinces — NUTS level 3), райони (districts, місцеві адміністративні одиниці I-го рівня — LAU1 — NUTS level 4), муніципалітети (municipalities, місцеві адміністративні одиниці II-го рівня — LAU2 — NUTS level 5) [14].

Сучасний адміністративно-територіальний устрій УК відповідає цій 4-рівневій структурі: NUTS 5 — муніципалітети (парафії-громади, виборчі округи), NUTS 4 — райони, NUTS 3 — графства та округи, NUTS 2 — Королівства (і урядові регіони в Англії, які не є адміністративними одиницями). Однак традиційно найважливіші адміністративні функції в УК концентруються на рівні графств і муніципалітетів, а районний та, особливо, регіональний рівень є допоміжними.

Аналогічною є ситуація і в інших країнах Європи, де адміністративні функції концентруються на 2—3 територіальних рівнях, не більше. Наприклад, у Франції за 6-рівневого територіального устрою (регіони, департаменти, префектури, кантони, об'єднання комун, муніципалітети-комун), адміністративні функції концентруються, переважно, на рівні департаментів (NUTS 3) і комун (NUTS 5), причому регіони і об'єднання комун взагалі не мають статусу адміністративних одиниць. Більше того, кантони і об'єднання комун випадають з європейської класифікації територіальних одиниць (як проміжні

рівні між NUTS 4 і NUTS 5). Це пояснюється тим, що згадана класифікація недостатньо відображає ієрархію систем розселення, особливо на низових рівнях сільського розселення. Водночас саме французький територіальний поділ доволі чітко відповідає ієрархії систем сільського розселення: одиниці сільського розселення — комуни (середня площа 14,88 км², середній радіус $RH \approx 2,18$ км), «кущові» системи — кантони та об'єднання комун (142 км², $RH \approx 6,72$ км), районні системи — префектури (1,61 км², $RH \approx 22,6$ км).

В європейських країнах деякі рівні адміністративно-територіального поділу інколи взагалі випадають. Так, в Іспанії, Італії й Угорщині немає районів. У Польщі й Україні — провінцій (польські субрегіони суто облікові одиниці). В Чехії, Словаччині, Угорщині — регіонів (внаслідок їхньої невеликої площі). Водночас спостерігається відносна близькість середніх розмірів територіальних одиниць одного рівня ієрархії в і країнах ЄС, і в Україні (їхня однопорядковість за площею і людністю, табл. 1).

Загалом муніципальний рівень територіальної організації, як в основних країнах Західної Європи, так і в постсоціалістичних країнах Центрально-Східної Європи, тяжіє до елементарних систем розселення в межах пішохідно-велосипедної доступності центрів повсякденного обслуговування (до зони з радіусом, меншим за 3, максимум за 4 км). Єдиним винятком з цього правила є Польща з її «гмінним» поділом, що відповідає субрайонним-«кущовим» системам сільського розселення.

Як відзначає Л. Сікора, постсоціалістичні країни Європи здійснили реформу місцевої адміністрації на засадах деконцентрації урядових функцій задля відродження місцевого самоврядування. Це призвело до розукрупнення муніципалітетів (у Чехії і Словаччині), аж до повної відміни всіх об'єднань, здійснених за часів соціалізму (в Угорщині). Внаслідок цього постала велика кількість малолюдних сільських муніципалітетів. До 60% з них у Чехії мають до 500, 20% — 500—1000 мешканців. В Угорщині 35% муніципалітетів мають до 500 чол. У Словаччині 87% муніципалітетів мають до 2000 чол. У малих сільських комун багато функцій, однак мало доходів. Їхні органи самоврядування є надто слабкими в фінансовому і професійному сенсі, тож мають дуже обмежені можливості вступати в рівноправні партнерські стосунки з органами державної влади та приватними підприємствами. Тому польський досвід відродження великих муніципалітетів-гмін, набагато більш потужних у фінансовому відношенні, вважається більш успішним [12].

На відміну від постсоціалістичних країн Європи, в нових «пострадянських» державах, до яких належить і Україна, самодостатнє місцеве самоврядування було цілковито ліквідовано. За 15 років незалежності в умовах нерозвинутого (дикого) ринку та обмежень демократії наше місцеве самоврядування, хоч дещо зміцніло, проте залишається нерозвиненим. З одного боку, воно є недостатньо відповідальним (корумпованим), непрофесійним і неефективним, а з іншого — жорстко обмеженим централізованими структурами державної адміністрації.

Тому копіювати форми адміністративно-територіального устрою, які в ході АТР відроджують постсоціалістичні країни Європи нерозумно. Бо їхнє і наше місцеве самоврядування перебувають на надто різних стадіях розвитку. Для виведення його на європейський рівень необхідні послідовні зусилля щодо зміцнення основ громадянського суспільства, поетапна реалізація низки соціальних реформ. Причому зміни адміністративно-територіального устрою тут мають бути їх завершальним етапом. Задачею АТР є не примусове введення, а інституалізація новонароджених форм та ієрархії територіальної організації суспільства. Тобто приведення адміністративного поділу у відповідність до змін у системах розселення, у тому числі сільського.

Таблиця 1

Середній розмір основних одиниць адміністративно-територіального поділу в основних країнах ЄС, в постсоціалістичних країнах ЄС та в Україні (розраховано за даними джерел [9, 11-14])

Країни Європи	Чисельність населення (тис. чол)	Площа (тис. км2)	Основні рівні адміністративно-територіального поділу країн Європи											
			Регіони (NUTS 2)			Провінції (NUTS 3)			Райони (NUTS 4)			Муніципалітети (NUTS 5)		
			Кількість	Середня людність	Середня площа	Кількість	Середня людність	Середня площа	Кількість	Середня людність	Середня площа	Кількість	Середня людність	Середня площа
Основні країни Західної Європи														
Об'єднане королівство	59,673	244,0	12 ¹	4,973	20,33	85 ⁴	702,0	2,870	433 ⁷	137,8	0,564	1084911	5,500	0,0225
Франція	59,900	551,0	22 ²	2,720	25,04	100	599,0	5,510	342 ⁸	175,4	1,610	36568 ¹²	1,640	0,0149
Німеччина	82,530	355,7	16	5,158	22,20	38 ⁵	2170,0	9,360	439 ⁹	187,9	0,810	13912	5,930	0,0256
Італія	58,462	301,2	20	2,908	15,06	107	546,4	2,924	-	-	-	8101 ¹²	7,216	0,0372
Іспанія	42,345	503,5	18	2,352	27,97	52	814,3	9,683	-	-	-	8111 ¹²	5,220	0,0620
Країни середньо-східної Європи														
Чеська республіка	10,300	78,9	-	-	-	14 ⁶	735,7	5,60	77	133,8	1,025	6196	1,667	0,0127
Угорщина	10,300	93,0	-	-	-	19 ⁶	542,1	4,65	-	-	-	3130	3,315	0,0297
Польща	38,600	312,7	16	2,413	19,54	-	-	-	373	103,5	0,838	2459	15,623	0,1272
Словаччина	5,380	49,0	-	-	-	8 ⁶	672,5	6,13	79	68,1	0,621	2853	1,845	0,0172
Україна	47,281	603,5	27 ³	1,751	22,35	-	-	-	666 ¹⁰	71,0	0,906	11382 ¹³	4,154	0,0530

¹ У тому числі 9 регіонів у Англії, які не мають адміністративного статусу.
² Регіони Франції не мають адміністративного статусу.
³ Області і міста центрального підпорядкування в Україні.
⁴ Графства Англії, а також Шотландія, Уельс і Північна Ірландія.
⁵ Адміністративні регіони Німеччини не мають адміністративного статусу.
⁶ Краї (kraj) в Чеській республіці і Словаччині та графства (meuse) в Угорщині.
⁷ Райони і міста-райони Англії, Шотландії, Уельсу і Північної Ірландії та округи (boroughs) Лондона.
⁸ Префектури (arrondissements) Франції.
⁹ Адмінрайони (Landkreise) і міста-райони (kreisfreie Stadt) Німеччини.
¹⁰ Адмінрайони та міста обласного підпорядкування в Україні.
¹¹ Електоральні округи на основі цивільних парафій (civil parish) у Великобританії.
¹² Комуні Франції, Італії і Іспанії.
¹³ Міські, селищні і сільські Ради в Україні.

Системи сільського розселення в Україні

Як і в усіх країнах світу, найбільші системи розселення в Україні сформувалися навколо головних «метрополійних» міст — центрів притягання економічної, суспільно-політичної, наукової і культурної активності. Творець теорії центральних місць В. Кристаллер дав теоретичне обґрунтування необхідності існування ієрархії систем розселення з відповідними центрами, де «метрополійні» міста є найвищим рівнем. Згідно з цією теорією, в основі утворення систем розселення лежить принцип мінімізації часу, сил і засобів, необхідних для досягнення населенням підпорядкованих поселень своїх центральних місць.

Здійснений О. Друлем аналіз на основі апроксимації ранжування міст України степеневими залежностями Ціпфа показав, що мінімальні відхилення (коефіцієнт кореляції у всіх випадках $>0,99$) досягаються в разі розгляду чотирьох територіально нерозірваних сукупностей міст. Тобто в Україні сформувалися 4 системи міського розселення вищого рангу, ніяк не відображені в сучасному адміністративно-територіальному поділі: Центральна, з центром у Києві (Київська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська, Сумська та частина Запорізької області); Північно-Східна з центром у Харкові (Харківська, Донецька, Луганська області); Південна з центром в Одесі (Одеська, Херсонська, Миколаївська, частина Запорізької області та Кримська АР); Західна з центром у Львові (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська, Закарпатська та Чернівецька області). Однак тільки населення Києва перевищує розрахункове число, населення інших де-факто «метрополійних» центрів України є дещо меншим, їхній розвиток відбувається повільніше, ніж вимагає фактичний статус цих міст [15].

У системах сільського розселення України залежності Ціпфа виражені значно слабше тому, що сільські населені пункти є, в основному, підпорядкованими і тяжіють до поселень, які знаходяться на нижчих щаблях ієрархії центральних місць: центральних сіл, агропромислових селищ (первинних і «кущових» центрів), містечок і малих міст (райцентрів). У межах цих місцевих, районних та міжрайонних (в приміських зонах великих міст і агломерацій) систем сільського розселення замикаються економічні, господарські, трудові і культурно-побутові тяжіння сільського населення. Тобто в сільській місцевості маємо неповну ієрархію центральних місць. Другою особливістю систем сільського розселення є їхня більша консервативність (інерційність).

Отже, у зв'язках і взаємодіях сільських поселень відбуваються значні зміни, однак «малюнок» розселення, його просторові характеристики (густота мережі поселень, їх взаємне розміщення) та форми поселень (за щільністю забудови і людністю) ще тривалий час залишаються незмінними [7, с.4]. Ці стійкі форми сільського розселення залежні від природно-ландшафтної специфіки, яка визначає умови землекористування й спеціалізацію виробництва і має зональний розподіл. Тобто *системи* сільського розселення внаслідок низької щільності забудови і розсередженості поселень сильно залежать від природно і історично обумовлених *форм* сільського розселення. Регіональні відмінності просторових параметрів і людності систем сільського розселення, особливо первинних, корелюють з зонами і районами поширення переважаючих форм сільського розселення.

На 1.01.2006 р. в Україні на обліку було 28562 сільські населені пункти. За даними перепису 5.12.2001 р., переважали середні за людністю села (200–999 чол.) — 47,3%. Середня людність села становить 556, а медіанна — 348 чол. Це істотно менше, ніж у 1970 р., однак набагато більше, ніж в 1958 р. Тоді в Україні налічували 92737 сіл і хуторів (до 10 дворів). Адміністративні перетворення, масово здійснені в 1950–1969 рр. (об'єднання під однією назвою, включення в межу міста, реорганізація у селище міського типу), призвели до зняття зі статистичного обліку всіх хуторів і 9140 сіл (фізично ліквідовано 4695 сіл) [7].

Для порівняння, в 1970-их рр. знято з обліку до 1150 сіл, в 1980-их рр. — 800, причому було фізично ліквідовано (до 1991 р.) 792 села. Звідси випливає, що реальні просторові параметри мережі сільського розселення майже не змінилися з початку 1960-их рр., однак лише приблизно відображаються статистичним обліком.

Піонер вивчення групових систем сільського розселення України, Г.М. Рогожин відзначав, що в процесі диверсифікації функцій сільських поселень вони об'єднуються в територіальні системи, в межах яких формуються спільні трудові та культурно-побутові інтереси населення. На низовому рівні утворюються первинні *одиниці сільського розселення*, економічною основою існування яких є система сільськогосподарських виробничих комплексів з їх господарськими, адміністративними і транспортними зв'язками, а соціальною основою — система соціального сервісу (культурно-освітнього, торгового і медичного обслуговування) [7 с.52]. Після 2000 р., коли відбулася дезінтеграція більш як половини крупних сільськогосподарських підприємств, одиниці сільського розселення (крім поодиноких випадків створення нових потужних господарств з новою системою соціального сервісу) не змінили своєї конфігурації тому, що в основному збереглася їхня соціальна база — функціонуючі з радянських часів установи культурно-побутового обслуговування.

Одиниці сільського розселення можуть бути: *одиначними* (складатися з одного крупного села), *компактними* (з кількох поселень в радіусі до 5 км від первинного центру — їх більшість), та *розсередженими* (з більшої кількості поселень в радіусі понад 5 км — переважно в приміських зонах «кущових» та районних центрів й інших міст, де розвинута мережа доріг і приміський транспорт). В одиницях розселення задовільняються послуги повсякденного та періодичного попиту [7, с.58–59]. У центрах абсолютної більшості одиниць сільського розселення (одиначних і компактних) розмішувалися *центральні садиби колгоспів і радгоспів* з відповідним комплексом установ культурно-побутового обслуговування (середній радіус на початку 1980-их років РН³ 4,1 км, що відповідає граничній межі пішохідної доступності [16]). В розсереджених одиницях було по кілька колгоспів. Після їхнього розпаювання першою діагностичною ознакою центру одиниці сільського розселення стала наявність *сільради*. Описеркованим доказом цього є сучасне функціонування 10281 сільради, що лише на 7,5% менше, ніж було у 1958 році (тобто майже всі первинні системи сільського розселення відображені статистично). Середня площа умовної зони впливу³ сільради становить 52,8 км², (середній радіус РН³ 4,1 км), середня людність — 1,488, медіанна — 1,2 тис.чол. Як бачимо, за просторовими характеристиками наші сільради перебувають на верхній межі пішохідної доступності первинних центрів, тож укрупнювати їх недоцільно. За людністю вони зіставні з муніципалітетами Франції, Чехії, Словаччини, за площею — значно більші, ніж у цих країнах, і зіставні з муніципалітетами Іспанії, лише польські гміни мають значно більшу площу.

Місцеві («кущові») системи сільського розселення формуються на основі повсякденних трудових і періодичних культурно-побутових міграцій до багатофункціональних сіл і селищ, де концентруються агропромислові підприємства та соціосервісні установи періодичного й епізодичного попиту (дільнична лікарня з поліклінікою і т.і.), на які замикаються міжселенні транспортні маршрути. Центрами таких систем часто є колишні райцентри, а межами — колишні межі районів до їхнього укрупнення 1958–1965 рр. (їхня кількість зменшилася на 46,5%). Радіус трудового тяжіння таких центрів залежить від потужності промислових підприємств і коливається в межах 5–15 км, що зіставно з параметрами польських гмін.

Районні системи сільського розселення сформовані в межах адмінрайонів. Їхні центри (міста і містечка) забезпечують надання широкого асортименту адміністративних, економічних, технічних та інших послуг населенню всіх підпорядкованих первинних і «кущо-

³ Землі, підконтрольні сільрадам, обмежено площею сіл і селищ.

вих» систем розселення. Районні установи соціального сервісу забезпечують послугами епізодичного попиту (райлікарня з поліклінікою, побутокмбінат, районний будинок культури, стадіон і т.і.). Радіус трудового і культурно-побутового тяжіння до райцентрів сягає 20–25 км (вздовж транспортних магістралей) [7, с.57]. Сьогодні в Україні 490 сільських районів, їхня середня площа – 1,1–1,2 тис.км², середній радіус РН¹⁸ 18,7–19,5 км, а середня кількість населення – 45,9⁴, у т.ч. сільського – 31,2 тис. чол. (медіанна кількість населення – 41,2 тис. чол.). Тобто, сільські райони України за просторовими характеристиками наближаються до верхнього порогу транспортної доступності райцентрів. Тож укрупнювати їх недоцільно. За площею вони зіставні з районами Чехії, Польщі, Німеччини, значно більші, ніж у Словаччині, Великобританії, і значно менші, ніж у Франції. За середньою кількістю населення вони зіставні лише з районами Словаччини, в інших країнах ЄС райони значно багатолюдніші завдяки більшій урбанізованості території і щільності населення.

Європейським шляхом оптимізації територіальної організації систем розселення (і адміністративного устрою) на низовому рівні є створення і зміцнення добровільних асоціацій сільрад з наступною (також добровільною) інституалізацією до меж реально існуючих «кушових» систем сільського розселення. Водночас сучасні сільради (або їхні складові – окремі села за бажанням мешканців) мають ще довго залишатися низовою одиницею адміністративного поділу й обирати свого голову та раду, мати кількох працівників виконавчого апарату.

Найбільш актуальною адміністративно-територіальною проблемою в Україні є не сільради і сільські райони, а хаос в урбанізованих районах Донбасу, промислового Придніпров'я, Львівсько-Волинського басейну, Південного берега Криму (також у приміських зонах великих міст). Там сільради і села приписані до міст і селищ міського типу, селища приписані до міст. Якщо владнати цю проблему, наш адміністративно-територіальний устрій взагалі може залишатися без змін, поступово еволюціонуючи на засадах самоорганізації самоврядних громад. Однак для цього необхідно запровадити в Україні розвинене місцеве самоврядування.

Висновки

До проекту закону «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіально-го устрою України», розробленого експертами Асоціації міст і громад України, необхідно внести такі корективи:

1) Ввести м'які («від–до») нормативи чисельності населення різних категорій населених пунктів і прибрати всі такі нормативи стосовно адміністративно-територіальних одиниць. Натомість ввести нормативи часу доступності адміністративних центрів.

2) Послідовно провести принцип добровільності всіх адміністративно-територіальних перетворень (утворення муніципалітетів-«кущів» з кількох сільрад, розпаду сільрад на окремі села, об'єднання «кущів» та сільських адмінрайонів). Об'єднання сільрад краще назвати не громадами, а муніципалітетами.

3) Узаконити і докладно прописати статус часткових (галузових, з окремих питань) і «повних» (інтегральних, з усіх питань) асоціацій сільрад, «кущів» та сільських адмінрайонів як самоврядних структур.

4) Прописати випадки, коли ці асоціації доцільно перетворювати на нові адміністративні одиниці (в разі малолюдності і деградованості асоційованих громад, однак також лише за бажанням мешканців).

5) Більш чітко і однозначно прописати процедуру таких перетворень.

⁴ За даними Всеукраїнського перепису населення 5 грудня 2001 р.

Джерела

1. *Проект закону України «Про територіальний устрій України»* // «Урядовий кур'єр». — №75, 22 квітня 2005.
2. *Нагребецька Ірина*. Інституційні реформи не відмінюються // «Урядовий кур'єр». — №24, 7 лютого 2006.
3. *Проект закону України «Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України»* // <http://www.auc.org.ua/activities/draft/sections/?id=22360>
4. *Стріха Максим*. Територіальна реформа в Україні: стимули й ризики // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/3473>
5. *Герасимчук Лесь*. Комбінація з трьох рівнів // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/3446>
6. *Шоповалова Наталя, Пресняков Іван*. Адміністративна реформа у Польщі: напрямки змін та реальні результати // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/3636>
7. *Рогожин Г.Н.* Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования. — К., УкрНИИНТИ, 1973. — 71 с.
8. *Poland*, Sectoral Operational Programme: Restructuring and Modernisation of the Food Sector and Rural Development; National development plan for 2004–2006. Ministry of agriculture and rural development of Poland, 16.06.2004. — 166 p. (Р. 6).
9. *Населення України, 2004 рік* / Держкомстат України — К., 2005.
10. *Turowski Jan*. The Social Structure of Local Rural Communities in Poland: Present and Future / Private and Public Social Inventions in Modern Societies, Polish Philosophical Studies, II. Council for Research in Values and Philosophy, 1998 // http://www.crvp.org/book/Series04/IVA-2/chapter_v.htm
11. *Concise Statistical Yearbook of Poland, 2005* / Central Statistical Office of Poland (p. 86) // http://www.stat.gov.pl/english/opracowania_zbiornicze/maly_rocznik_stat/2005/
12. *Szkora, L.* (1999) Local and regional planning and policy in East Central European transitional countries. In: Hampl et al., Geography of Societal Transformation in the Czech Republic, S. 153–179. Prague, Charles University, Department of Social Geography and Regional Development.
13. *Коваленко Виталий*. Изобретатели велосипедов // <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/3660>
14. «*Wikipedia*» the free encyclopedia // <http://en.wikipedia.org/>
15. *Друль Орест*. Метрополійні візії // «І» №29, 2003.
16. *Народное хозяйство Украинской ССР: Стат. ежегодник: К 60-летию образования СССР*. — К.: Техніка, 1982. — 383 с.

Аннотация. В статье обосновывается, что территориальные параметры существующих систем расселения населения служат объективной основой и главным критерием оптимизации административно-территориального устройства в странах Европы и в Украине. Показано, что основным недостатком законопроектов из административно-территориальной реформы в Украине есть игнорирование особенностей действующих систем сельского расселения.

Summary. It is proved in the article that territorial parameters of existing systems of settlements are the objective basis and the main criterion of optimization of the administrative subdivision in the countries of Europe and Ukraine. It is described that the basic weakness of the draft laws on local government reform in Ukraine is ignoring features of existing systems of rural settlements.

Стаття надійшла до редакції журналу 27.03.2006 р.

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ Й УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

*О.А.Малиновська,
доктор наук з державного управління,
зав. відділу Національного інституту
проблем міжнародної безпеки*

Спільне минуле, тісні міграційні зв'язки, хоч сплинуло вже 15 років після розпаду СРСР, і досі істотно впливають на міграційну ситуацію в пострадянських країнах та зумовлюють взаємопов'язаність їх міграційних політик. Тому дослідження міграційної ситуації та міграційної політики країн СНД мають не лише наукове, а й цілком прагматичне значення, необхідні для прогнозування міграційної ситуації в Україні, інтенсивності та напрямків міграційних потоків. Особливий інтерес становить міграційна політика Російської Федерації як основного партнера України з обміну населенням, а з огляду на величину території та населення, економічний та політичний потенціали справляє найбільший вплив на перебіг подій на пострадянському міграційному просторі.

Міграція та міграційна політика в Російській Федерації були предметами численних досліджень як російських, так і зарубіжних авторів. Певні аспекти цієї теми вивчали українські науковці, зокрема, Е.Лібанова, С.Пирожков, О.Позняк, О.Хомра. Разом з тим в українській науковій літературі бракує робіт, які б висвітлювали еволюцію міграційної політики Росії в контексті її впливу на міграційну ситуацію в Україні. Немає коментарів новітніх напрямів міграційної політики РФ, значно відмінних від попередніх. Саме цьому питанню присвячено дану статтю.

Перш, ніж перейти до аналізу сучасних тенденцій міграційної політики Російської Федерації, необхідно розглянути етапи її розвитку. Більшість авторів погоджуються, що як і в інших нових незалежних державах, в Росії вона формувалася ситуативно, у відповідь на виклики бурхливих зрушень на пострадянському просторі після розпаду СРСР. Могутнім стимулом до формування міграційної політики був вибухоподібний приплив іммігрантів до Росії, значна частина з яких вимушено залишили місця проживання внаслідок воєнних конфліктів та міжнаціональної напруженості в колишніх радянських республіках. Слід зазначити, що завдяки приходу до влади реформаторів, наявності могутніх інтелектуальних сил науковців і політиків в Росії раніше, ніж в інших державах СНД та Балтії, було усвідомлено необхідність формування комплексної державної міграційної політики, здійснено конкретні кроки у цьому напрямі.

Ще на початку 1992 р. було прийнято довгострокову програму „Міграція”, де вперше були визначені напрями міграційної політики та її концептуальні засади. Програма містила п’ять розділів. Перший передбачав розробку необхідного законодавства, другий було присвячено вирішенню житлової проблеми вимушених переселенців, третій — їх зайнятості, четвертий і п’ятий — медико-санітарному та соціальному забезпеченню.

1992 р. уряд Т.Гайдара створив Федеральну міграційну службу (ФМС). Її територіальні підрозділи виникли в усіх суб’єктах федерації. У 32 регіонах було відкрито центри тимчасового розміщення вимушених переселенців. У структурі ФМС були також центри їх первинного прийому, медико-психологічної реабілітації, представництва за кордоном. Крім надання статусу та обліку прибулих, ФМС займалася будівництвом житла для найбільш незахищених категорій вимушених переселенців, видачею їм грошової допомоги, пільгових кредитів тощо [2, с.34]. За оцінками в 1992–2000 рр. статус вимушеного переселенця отримали 1570,4 тис. осіб. Робота з цією категорією мігрантів, а з початком війни на Кавказі — ще й внутрішніми переміщеними особами з Чечні, впродовж усіх 1990-х рр. була основним завданням ФМС.

Іншим категоріям мігрантів приділялося набагато менше уваги, проте необхідність всебічного регулювання міграційних процесів усвідомлювалась. До компетенції ФМС як спеціально уповноваженого органу виконавчої влади у сфері міграції належав весь спектр міграційних проблем: від надання допомоги біженцям та вимушеним переселенцям до виїзду громадян на роботу за кордон, використання іноземної робочої сили на території Російської Федерації та здійснення імміграційного контролю.

Законодавчі підвалини регулювання міграцій були закладені 1993 р. прийняттям законів „Про біженців” (стосувався іноземців, які вимушено залишили місця попереднього проживання), „Про вимушених переселенців” (застосовувався до громадян та потенційних громадян РФ), „Про право громадян Російської Федерації на свободу пересування, вибір місця перебування і проживання в межах Російської Федерації” [16, с.296, 306]. Механізми реалізації цих документів було детально розроблено у численних підзаконних актах. Крім того, певні питання було врегульовано указами Президента РФ, зокрема „Про залучення і використання в Російській Федерації іноземної робочої сили” (1993), „Про затвердження положення про порядок надання політичного притулку в Російській Федерації” (1995).

Надзвичайну вагу в контексті міграційної політики мав інститут громадянства. Закон про громадянство РФ прийнято ще 1991 р. Ним було встановлено трирічний термін спрощеного порядку (шляхом реєстрації) набуття громадянства Росії громадянами колишнього СРСР, як тих, хто прибув до РФ, так і тих, хто проживав на території держав, що входили до складу СРСР. Пізніше дію цих норм продовжено до 2000 р. [5].

Важливим напрямом міграційної політики було міжнародне співробітництво. Росія намагалася привернути до міграційних проблем на пострадянському просторі, передовсім вимушених міграцій, увагу міжнародної громадськості. Вже 1992 р. вона приєдналася до Конвенції ООН 1951р. про статус біженців, у Москві було відкрито представництво Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

Підтримані УВКБ ініціативи Росії знайшли жвавий відгук на Заході, не в останню чергу тому, що дестабілізація на пострадянському просторі загрожувала масовим припливом іммігрантів. На виконання резолюції Генеральної Асамблеї ООН почався так званий „Женевський процес”, головною подією якого було проведення 1996 р. в Женеві представницької міжнародної конференції „з проблем біженців, переміщених осіб та осіб, які повертаються, в країнах СНД та відповідних сусідніх країнах”. За її результатами прийнято Програму дій. Конференція стимулювала надання міжнародної допомоги. Якщо в 1993 р. міжнародні організації та країни-донори направили для розв’язання міграційних проблем у країнах СНД 4,9 млн. доларів США, то в 1996 р. — 21,5 млн.

На другому напрямі міжнародного співробітництва Росія намагалася залучити до спільного розв'язання міграційних проблем інші країни СНД, зокрема країни виходу вимушених мігрантів. У 1992 р. було підписано угоду щодо відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів (Бішкекська угода), 1993 р. — угоду про надання допомоги біженцям та вимушеним переселенцям. Їх результативність, однак, внаслідок розбіжностей інтересів країн виходу та прибуття мігрантів, була низькою. Більш дієвими виявилися двосторонні угоди про переселення і захист прав переселенців (з Таджикистаном, Латвією, Естонією, Туркменістаном), а також про врегулювання питань громадянства (з Туркменістаном, Казахстаном, Таджикистаном, Киргизією, Грузією).

Приплив іммігрантів до Росії у першій половині 1990-х рр. значно перевищив усі прогнози розробників міграційної політики: лише у 1992–1993 рр. ФМС було зареєстровано близько півмільйона біженців та вимушених переселенців. В умовах економічних труднощів, осетино-інгушського конфлікту та початку Чеченської війни, що породили численні внутрішні переміщення, проблема іммігрантів з пострадянських держав та їх облаштування набула надзвичайної гостроти. І хоча ці ж причини зумовили скорочення імміграції до Росії після 1995 р., виконувати декларовані зобов'язання було вкрай важко. Міграційна політика потребувала нагального перегляду, приведення її у відповідність до реальних можливостей.

1994 р. указом Президента РФ було затверджено нову Федеральну міграційну програму, що визначала міграційну політику держави до 2002 р. (за цей час вона тричі уточнювалась і перезатверджувалася урядом). Мета програми полягала у „регулюванні міграційних процесів у Російській Федерації, захисті прав біженців та вимушених переселенців, подоланні негативних наслідків стихійної міграції”. Основне місце займала проблема вимушеної міграції. Проте „вибір мігрантами місць проживання та видів зайнятості” мав відбуватися відповідно до державних та регіональних міграційних програм. Значна увага в програмі приділялася також організації імміграційного контролю.

Практично одночасно з цим документом були затверджені „Основні напрями державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників, які проживають за кордоном”. У них зазначалося, що ця політика має бути спрямована на „сприяння їх добровільній інтеграції у політичне, соціальне та економічне життя нових незалежних держав, адаптацію до місцевої культури за збереження власної культурної самобутності” з метою „запобігання масового виходу наших співвітчизників з цих держав”.

Серйозні зміни відбулися у законодавстві про біженців та про вимушених переселенців. За визнанням тодішнього керівника ФМС Т.Регент, на момент прийняття закону „Про біженців” передбачалося, що його метою буде надання допомоги вимушеним переселенцям із країн СНД, яких зазвичай визнавали біженцями без серйозних процедур, шляхом простої реєстрації [15, с.226]. Коли ж РФ зіткнулася з припливом біженців із третіх країн, наприклад Афганістану, виникла потреба у перегляді законодавства.

Нові редакції законів „Про вимушених переселенців” та „Про біженців”, прийняті відповідно у 1995 і 1997 рр., кардинально відрізнялися від попередніх, передовсім більш чіткими і суворими правилами надання відповідного статусу. Так, вимушеними переселенцями тепер могли бути визнані лише особи, які порушили клопотання про надання їм громадянства РФ. Щодо біженців, виключалась можливість подання клопотань через дипломатичні представництва Росії за кордоном, запроваджувалася перевірка підстав для надання статусу, водночас, доступ до процедури надання статусу не гарантувався. Деякі спеціалісти вважали, що нова редакція закону „Про біженців” встановлювала більш жорсткі норми, ніж передбачено Конвенцією ООН 1951 р. про статус біженців, тобто фактично призупиняла її дію [9, с.117].

Законодавчі зміни середини 1990-х років відображали сформульований на той час основний принцип міграційної політики Росії, який полягав, як це зазначалося у відповідному розділі Програми соціальних реформ у РФ на період 1996–2000 р., у „пріоритеті державних інтересів у ході її реалізації та розробки імміграційного законодавства”. Основною метою міграційної політики було „подолання стихійного розвитку міграції, розробка важелів впливу на цей процес, зниження негативних наслідків для суспільства і держави, підвищення ефективності використання потенціалу мігрантів” [12]. Отже, масові некеровані міграції викликали занепокоєння, переважало ставлення до міграції як до проблеми, що ускладнює ситуацію в країні, нагальною вважалася потреба контролю над міграціями, їх спрямування у певні, насамперед малозаселені сільськогосподарські регіони.

Сформований підхід набув подальшого розвитку внаслідок низки терористичних актів у РФ, особливо чітко був артикульований після терористичних атак на США.

У лютому 2002 р. Федеральна міграційна служба указом Президента була передана до складу Міністерства внутрішніх справ [18]. (Як самостійний орган вона перестала існувати ще 2000 р., коли увійшла до Міністерства у справах федерації, національної та міграційної політики, згодом ліквідованого). У результаті такого підпорядкування: міграційна політика втратила свою транспарентність; була порушена її послідовність; знизився професійний рівень працівників міграційної служби, оскільки досвідчені кадри залишили нову ФМС; ускладнились стосунки з неурядовими організаціями [9, с.134]. Головне, що пониження статусу служби означало ліквідацію центрального органу виконавчої влади, відповідального за вироблення і реалізацію цілісної міграційної політики. Діяльність ФМС сконцентрувалася перш за все на боротьбі з нелегальною міграцією як на більш звичній для силового відомства сфері.

Багато в чому з цим пов'язана непослідовність і суперечливість міграційної політики РФ того часу. Наприклад, 2001 р. у Москві відбувся конгрес співвітчизників [19]. У виступі на ньому Президент закликав до репатріації. А в 2002 р. було затверджено „Основні напрями підтримки Російською Федерацією співвітчизників за кордоном на 2002–2005 роки” [7]. І хоча йшлося про те, що, крім іншого, російська політика у цій сфері спрямована на формування механізмів законної контрольованої міграції співвітчизників до Росії, основним її змістом проголошувалося сприяння успішній інтеграції співвітчизників у новоутворених пострадянських державах. Отже, об'єктивно вона мала стримувати масову імміграцію.

На найвищому рівні неодноразово лунали заяви, що всі бажаючі вже встигли іммігрувати до Росії. Цілковито відповідали такому підходу прийняті у травні 2002 р. зміни до законодавства про громадянство, що значно ускладнили порядок його набуття вихідцями із пострадянських держав, встановивши однакові умови натуралізації для всіх категорій іноземців незалежно від походження. Ці нововведення перетворили на нелегальних мігрантів тисячі людей, які роками проживали в Російській Федерації, послугуючись паспортами СРСР. І хоча за ініціативою Президента і на вимогу переселенських організацій найбільш жорсткі норми нового закону невдовзі були переглянуті (листопад 2003 р.), російське громадянство залишилося набагато менш доступним, ніж раніше.

Контрольно-обмежувальний ухил міграційної політики Росії цілком проявився у прийнятому у липні 2002 р. законі „Про правове становище іноземних громадян у Російській Федерації”. Він вводив квоти надання дозволів на тимчасове проживання (2005 р. квота становила 108 тис. дозволів), запроваджував досить серйозні вимоги до іноземців, наприклад, впродовж трьох днів після прибуття або переїзду в межах країни зареєструватися в компетентних органах, проходити щорічну перереєстрацію за місцем проживання тощо. Критики закону звертали увагу передовсім на те, що він вкрай ускладнив становище громадян колишнього СРСР, які фактично проживали в Росії постійно,

проте не мали її громадянства, серйозно перешкоджав трудовій міграції в Росію із пост-радянських держав.

Поворот до обмеження міграцій та силових методів їх регулювання знайшов документальне оформлення у прийнятій 2003 р. „Концепції регулювання міграційних процесів у Російській Федерації”. (Цей документ було ухвалено замість „Концепції державної міграційної політики”, розробленої ще наприкінці 1990-х рр., однак відхиленої урядом). Про цілісну міграційну політику вже не йшлося. Дії держави зосереджувалися на реєстрації іноземців, контролі та депортації. У центрі опинилися запобігання нелегальній міграції та боротьба з тероризмом.

У 2004 р. було прийнято низку законодавчих актів, що посилювали санкції за нелегальний найм, нелегальну роботу, порушення правил перебування та реєстрації мігрантів, причому не лише іноземців, а й громадян країни. Незважаючи на це, нелегальна міграція зростала, оскільки економіка не могла обходитися без додаткових робочих рук: лише 10% працівників-мігрантів у Росії мали необхідні дозволи. На думку багатьох російських експертів, „збільшення нелегального сектору великою мірою спровоковане загостренням правил перебування і санкцій...” Таким чином, „національна безпека, за яку так закладаються і якою аргументують свою діяльність силові відомства, є під загрозою якраз через їхні дії” [13, с.78].

Правозахисники, науковці все більш наполегливо переконували владу і суспільство в необхідності лібералізації міграційної політики, використання міграції для послаблення гостроти демографічної кризи, що загрожує не лише економіці, а й політичній стабільності і цілісності РФ.

Першим документом, де міграцію трактували не лише з негативних позицій, була Концепція демографічного розвитку Російської Федерації на період до 2015 р. У ній висунуто ціль „регулювання міграційних процесів з метою створення дієвих механізмів заміщення природного зменшення населення Російської Федерації”. Першочерговим завданням визначено „залучення іммігрантів у Російську Федерацію, в першу чергу із держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав, а також з Латвії, Литви, Естонії” [7]. Цей документ, однак, було прийнято у вересні 2001 р., невдовзі після терористичних атак на США, що поряд із внутрішніми терористичними загрозами, як уже зазначалося, призвело до значного посилення правоохоронного, обмежувального спрямування міграційної політики Росії. Поворот у ставленні до імміграції не відбувся.

Разом з тим об’єктивна потреба у перегляді політики не лише не зникла, а й наростала. Це довели результати перепису населення 2002 р. Вони показали, що природне зменшення після перепису 1989 р. становило 7,4 млн. осіб. Лише завдяки прибуттю 11 млн. громадян з-за кордону, тоді як вибуття становило 5,4 млн., тобто міграційний приріст дорівнював 5,6 млн. осіб, фактичне зменшення населення не перевищило 1,8 млн. [10]. Отже, імміграція перетворилася на єдине джерело поповнення людських ресурсів РФ.

За підрахунками вчених лише для збереження чисельності населення на нинішньому рівні за найбільш позитивних сценаріїв народжуваності і смертності Росія потребуватиме в найближчі 50 років 35 млн. іммігрантів (690 тис. щорічно). А якщо демографічні тенденції не поліпшаться, тобто показники народжуваності і смертності залишаться незмінними, потреба у іммігрантах становитиме 69 млн., або 1,4 млн. на рік [1].

Демографічні проблеми перетворилися на реальну загрозу поступальному розвитку Російської Федерації. Тому Президент країни останнім часом звертав на них значну увагу, був ініціатором низки заходів, спрямованих на підвищення народжуваності, допомогу сім’ї. Додатковим засобом стабілізації населення дедалі частіше називалася міграція. Йшлося, однак, про міграцію селективну, таку, яка б відповідала інтересам Росії.

Це виявлялося і в законотворчості. Наприклад, завдяки ініційованим Президентом змінам до закону „Про громадянство” 2003 р. право на його набуття за спрощеною процедурою отримали вихідці із пострадянських держав, які відслужили у збройних силах РФ за контрактом, а також випускники російських вузів та середніх спеціальних профосвітніх закладів. Тобто створювався канал імміграції людей молодих, освічених, інтегрованих у російське суспільство завдяки навчанню або армійській службі.

У черговому посланні Федеральним Зборам у квітні 2006 р. Президент поставив завдання удосконалення міграційної політики, пріоритетом якої має стати „залучення з-за кордону наших співвітчизників. При цьому — наголосив Президент — необхідно все більше стимулювати приплив до країни кваліфікованої міграції, людей освічених і законослухняних” [14].

22 червня 2006 р. В.В.Путін підписав Указ № 637 „Про заходи з надання сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, які проживають за кордоном”, яким було затверджено відповідну Державну програму, розраховану на 2006–2012 рр. [17]. Тобто ініціативи Президента щодо поліпшення демографічної ситуації шляхом імміграції було забезпечено практичним механізмом реалізації.

Програма передбачає оплату переїзду репатріантів до Росії, виплату підйомних та допомоги впродовж 6 місяців після прибуття, забезпечення так званого „компенсаційного пакету”, що включатиме послуги дитячих дошкільних установ, закладів освіти, соціального обслуговування, охорони здоров’я та служби зайнятості. В рамках програми здійснюватиметься також працевлаштування та забезпечення житлом її учасників. Першочергово їм надаватиметься право на отримання дозволу на тимчасове проживання, посвідки на проживання, громадянства Росії.

Керівництво програмою покладено на спеціально створену міжвідомчу комісію на чолі з радником Президента В.Івановим. Безпосередню ж координацію забезпечуватиме Федеральна міграційна служба РФ.

Для обслуговування потенційних переселенців планувалося відкрити представництва ФМС у тих країнах, де їх поки що немає: в Україні, Казахстані, Узбекистані, Молдові у 2006 р.; в Азербайджані, Грузії, Литві, Естонії, Німеччині, США та Ізраїлі в 2007 р. З цього списку видно, звідки очікується прибуття людей.

Реалізувати програму передбачається поетапно. 2006 р. було відведено на розробку необхідних нормативно-правових актів, визначення розмірів заохочувальних виплат і пільг та умов переселення. Власне переселення планувалося почати з січня 2007 р.

Важливою особливістю затвердженої програми є те, що вона покликана збалансувати інтереси переселенців, Російської Федерації в цілому та її суб’єктів. Тобто переселенців запрошують не в Росію загалом, а конкретно в ті регіони, де потрібні їхні робочі руки і знання. Кількісні і якісні показники переселення визначатимуться відповідно до запитів регіонів.

Уже до кінця 2006 р. регіони РФ мали оцінити свої потреби і можливості прийому іммігрантів, розробити відповідні програми. Території вселення повинні бути розподілені на три групи залежно від значення, економічних перспектив, демографічної ситуації: стратегічно важливі прикордонні території, що втрачають населення; території, де здійснюються великі інвестиційні проекти, проте відчувається дефіцит робочої сили; території із стабільними показниками розвитку, звідки впродовж останніх трьох років спостерігався міграційний відплив населення. Пільги та допомоги будуть виплачуватися залежно від категорії регіону вселення.

Визначено 12 пілотних регіонів, де реалізація програми розпочнеться у першу чергу.

Це Калінінградська, Калузька, Липецька, Тамбовська і Тверська області в європейській частині РФ, Тюменська, Новосибірська, Іркутська області і Красноярський край у Сибіру, Хабаровський та Приморський краї на Далекому Сході. Це дає можливість припустити, що саме до зазначених регіонів планується спрямувати основний потік переселенців.

З метою закріплення іммігрантів саме там, куди вони будуть розподілені, держава зобов'яже повертати підйомні у разі, якщо іммігрант змінить місце проживання раніше, ніж через два роки після переїзду.

Керівництво ФМС повідомляло, що лише для 12 пілотних регіонів необхідно виділити 4–5 млрд. рублів. Уже в 2007 р. допомога в переселенні буде надана 50 тис. осіб. У 2008 р. кількість переселенців зросте до 100 тис., а у 2009 – до 150 тис. [4].

Коментуючи Програму, російські експерти підкреслювали, що її успіх безпосередньо залежатиме від того, наскільки привабливими будуть умови переселення. Не виключено, що в разі успішного виконання, програмою зможуть скористатися 4–5 млн. громадян пострадянських країн. Якщо врахувати, що демографічні втрати РФ становлять близько 1 млн. на рік, послаблення проблеми депопуляції шляхом лише імміграції навряд чи можливе. Проте у комплексі із заходами щодо підвищення народжуваності і скорочення смертності отримання такої кількості адаптованих до російської культури і менталітету людей матиме неабияке значення.

Крім того, реалізація заклику В.В.Путіна до „більш широкої державної міграційної політики” не обмежується лише започаткуванням програми переселення. Ще у 2005 р. відповідні урядові структури отримали доручення щодо розробки механізму легалізації мігрантів, які працюють у Росії без належних дозволів, здійснили низку пілотних проєктів, в ході яких було документовано 7,4 тис. осіб у 10 регіонах РФ. У 2006 р. в результаті продовження експерименту очікувалася легалізація 1 млн. осіб. А в разі його успішного завершення уряду буде рекомендовано порядок загальної легалізації нелегальних мігрантів, яких налічується в країні від 5 до 14 млн. [3]. Урегулювання правового становища дозволить багатьом з них продовжити строки проживання в Росії, перевезти сім'ї, тобто матиме за результат помітне збільшення обсягів стаціонарного переселення до РФ.

Однак масштабна легалізація може й не знадобитися, оскільки у січні 2007 р. набули чинності прийняті у липні 2006 р. закон „Про міграційний облік іноземців та осіб без громадянства в Російській Федерації” [20] та зміни до закону про правове становище іноземців [21]. Законодавчі нововведення стосуються громадян держав, з якими Російська Федерація має угоди про безвізові поїздки, тобто країн СНД, крім Грузії та Туркменістану, і передбачають значну лібералізацію порядку їхнього перебування або проживання в РФ.

Спрощений порядок отримання дозволів на перебування та трудову діяльність діятиме для них поза квотами прийому іноземців, що встановлюються урядом. Дозволи видаватимуться за заявою, поданою до органу міграційної служби, до якої необхідно докласти мінімум документів — посвідчення особи, міграційну карту, що заповнюється в момент перетину кордону, документ про сплату держмита (раніше подавалися також довідки про відсутність судимості, про доходи, про місце проживання в Росії). Після цього мігрант має місяць часу, щоб зібрати довідки про відсутність у нього соціально небезпечних хвороб, наркозалежності. Дозвіл на перебування видається на термін до трьох років не пізніше, ніж через 60 днів після подання заяви (раніше 6 місяців). Відмовити у ньому можна лише на підставах, вичерпний список яких міститься в законі.

На оформлення дозволу на працевлаштування відводиться 10 днів. Його можна буде набути і без попереднього запрошення від працедавця. Тобто трудовий мігрант буде вільний у пошуках роботи. Що ж до працедавців, їм взагалі не потрібні дозволи на

залучення іноземної робочої сили: достатньо повідомити відповідні державні органи про найм таких працівників.

Суттєво зміниться сумнозвісний порядок реєстрації іноземців у Росії — із дозвоільного на такий, що передбачає лише повідомлення відповідних служб. Мігрантові більше не потрібно буде поновлювати реєстрацію кожні три місяці. Лише раз на рік він повинен повідомити міграційну службу про своє перебування в Росії. Причому зробити це можна навіть поштою. Функції обліку мігрантів передаються від органів внутрішніх справ до спеціальних органів міграційного обліку, які зобов'язуються зробити у документах відмітку про реєстрацію того ж дня, коли було подано відповідну заяву.

Справді революційне значення має нова законодавча норма, згідно з якою іноземець може оскаржити рішення про відмову у наданні дозволу на перебування або анулювання такого дозволу до федерального міграційного органу або до суду. Впродовж розгляду скарги особа не втрачає право на тимчасове перебування в країні. Оскарженню підлягає також і відмова у дозволі на працевлаштування. Понад те, іноземцям надається право оскаржувати будь-які дії чи бездіяльність державних органів, юридичних та фізичних осіб, що порушують їхнє право на свободу пересування і вибір місця проживання у межах Російської Федерації.

Та нові законодавчі акти не означають, що зацікавлена у припливі трудових мігрантів Росія беззастережно визнає їх право на працю на своїй території. Ідеологія нового законодавства залишається в рамках селективного підходу, згідно з яким міграція регулюється залежно від інтересів держави та її регіонів. Зокрема, трудовий мігрант може працювати лише у тому суб'єкті федерації, де отримав на це дозвіл. Уряд залишає за собою право вводити квоти на прийом іммігрантів як в окремих суб'єктах федерації, так і по всій державі, які можуть залежати від професії, кваліфікації прибулих, а також країни їхнього походження. Іноземці мають щорічно інформувати відповідні органи про місце свого проживання та роботи, величину доходів. Якщо ж іноземець не займався трудовою діяльністю понад півроку і не може довести, що має інші легальні джерела достатнього доходу, дозвіл на проживання в країні анулюється.

Критики шойно прийнятих законів з боку „ура-патріотів” вбачають у них катастрофу, яка загрожує корінним росіянам, тоді як правозахисники, в цілому позитивно їх оцінюючи, зауважують, що хоча виключно поліцейський підхід до іммігрантів під впливом економічних реалій переглянуто, але його замінено на поліцейсько-економічний, тоді як соціальні та гуманітарні аспекти проблеми й досі не враховуються [6]. Сумніви висловлюються і щодо практичної імплементації законодавства, враховуючи потужну опозицію до нього. Тим паче, що передбачається прийняття підзаконних актів, які, як це часто трапляється, можуть значно обмежити, а то й взагалі змінити ліберальну ідеологію нововведень. Такий розвиток подій найбільш вірогідний на регіональному рівні, наприклад, у Москві, уряд якої відомий своїми обмежувальними заходами щодо імміграції.

Однак безсумнівно, що нині відбувається поворот у міграційній політиці Росії від пануючого на початку 2000-х рр. заборонно-силового напрямку до більш прагматичного підходу. Автори нещодавнього дослідження політики імміграції та натуралізації в РФ назвали цю трансформацію „від збирання земель до збирання народів” [12, с.221]. Результативність нової політики рівною мірою залежатиме і від ситуації в Росії, рішучості уряду в досягненні поставленої мети, і від становища в країнах, які розглядаються як донори.

Що стосується України, статистика свідчить, що обмін населенням між Україною і Росією стабілізувався на низькому рівні. Причому останнім часом в'їзд в Україну переважає виїзд, тобто склалося хоч і незначне, проте додатне міграційне сальдо — 1,1 тис. у 2005 р. Отже, динаміка міграційних процесів не дає підстав прогнозувати помітний

вплив населення з України до Росії.

Разом з тим слід зауважити, що саме в нашій державі проживає найбільше громадян, які підпадають під визначення співвітчизників у російському законодавстві, саме з нашої держави на заробітки до Росії виїжджають сотні тисяч людей (принаймні 1 млн.). До того ж громадяни України найкраще (порівняно з вихідцями із центральноазійських чи закавказьких пострадянських держав) відповідають вимогам щодо знання російської мови, рівня кваліфікації тощо. Має значення й те, що Росія залишається для нашої держави основним партнером в обміні населенням, між країнами зберігаються традиційні міграційні, родинні, ділові зв'язки, завдяки яким може поширюватися інформація і надаватися сприяння в переселенні чи тимчасовому працевлаштуванні. Згадаємо також певні політичні обставини у низці регіонів держави. Наприклад, засоби масової інформації повідомляли, що проросійські сили в Криму палко вітали наміри Росії сприяти переселенню співвітчизників [7].

Все це означає, що населення України має досить значний потенціал участі в переселенських програмах РФ, а також трудовій міграції до сусідньої країни. Загрозою втрати частини національного людського капіталу не можна нехтувати. Чи буде реалізовано цей потенціал насамперед залежить від рівня життя, величини зарплатні, можливостей працевлаштування, соціально-економічної та політичної ситуацій в Україні. Хоча наразі умови проживання у нашій державі вочевидь кращі, ніж, скажімо, у віддалених далекосхідних регіонах Російської Федерації, за несприятливих тенденцій в українській економіці і дестабілізації політичної ситуації не виключено, що частина населення шукатиме вирішення своїх проблем шляхом еміграції до Росії. Причому еміграції незворотної, на відміну від поширеного нині заробітчанства. До активізації східного вектора міграційних переміщень може призвести також згорання євроінтеграційних зусиль України, припинення просування до Євросоюзу, обмеження внаслідок цього допуску на територію ЄС громадян України, що ускладнить альтернативну російському напрямку тимчасову зайнятість українців в європейських державах.

Навіть у разі позитивних тенденцій розвитку економіки України та підвищення рівня життя її населення необхідно зважати на очевидне загострення конкуренції за людські ресурси, що розгортається на пострадянському просторі. Внаслідок послідовної політики Росії з підтримки співвітчизників і фактичної відсутності такої політики в Україні наша держава вже програла боротьбу за вихідців з її території та їхніх нащадків, які проживали в неслов'янських державах пострадянського простору. Більшість бажаючих змінити місце проживання визначилися не на користь України, а на користь Росії, де могли легко отримати громадянство і хоча б мінімальну підтримку. В світлі новітньої політики Росії щодо заохочення переселення співвітчизників вибір тих, хто все ще обмірковує напрямок еміграції, не важко спрогнозувати.

Таким чином, оскільки демографічна ситуація в Україні є не набагато кращою, ніж в Росії, і перед державою стоять аналогічні проблеми, необхідно, за прикладом РФ, терміново запровадити активну міграційну політику, передбачити конкретні заходи із заохочення переїзду вихідців з України та їхніх нащадків, інших громадян із пострадянських держав в Україну.

Водночас потрібно розгорнути діяльність, спрямовану на зниження привабливості виїзду в РФ для громадян України. Крім загального поліпшення соціально-економічної та політичної ситуації, яке могло б спонукати людей залишитися вдома, важливим є конструктивне вирішення питань національних меншин, зокрема розвитку російської мови та культури в Україні.

Варті уваги також будь-які форми тимчасової, оборотної міграції між Україною та Росією. Забезпечуючи досягнення основної мети еміграції, що полягає у покращанні умов життя, набутті ширших життєвих перспектив, тимчасова трудова міграція може відігравати роль дієвої альтернативи стаціонарній міграції.

Доцільно започаткувати інформаційну кампанію щодо змісту програми сприяння переселенню співвітчизників до РФ, тих обмежень і зобов'язань, які вона накладає на учасників, умов життя в конкретних регіонах, визначених для переселенців. Особливо активною вона має бути в регіонах України, що традиційно постачають більшість емігрантів до Росії (Схід і Південь). Таку інформацію треба довести також до закордонних українців через дипломатичні та консульські представництва України та національно-культурні товариства українців у зарубіжних державах.

Нарешті, необхідно забезпечити постійний моніторинг міграційних процесів, оперативне реагування на зміни їхньої динаміки з боку держави. Нова міграційна політика Росії, спрямована на заохочення імміграції, як і досвід її впровадження, варті вивчення і врахування з метою удосконалення міграційної політики України.

Джерела

1. Вишневский А., Андреев Е. В ближайшие полвека население России может расти только за счет миграции // *Население и общество*. — 1991. — № 54.
2. Воробьева О. Миграционная политика. — М.: Министерство по делам федерации, нац. и миграц. политики Рос. Федерации, 2001. — 176 с.
3. В марте на Россию обрушится вал трудовых мигрантов // *Российская газета*. — 2006. — 1 марта.
4. В 2007 году в РФ планируют вернуть 50 тысяч соотечественников // www.strana.ru/print/287796.html
5. Закон Российской Федерации о гражданстве Российской Федерации // *Сборник законодательных актов государств СНГ и Балтии по вопросам миграции, гражданства и связанным с ними аспектам*. — М., 1994. — С.280.
6. Законотворческий процесс в Государственной Думе: правозащитный анализ. Бюллетень неправительственных организаций. — 2006. — 31 июля. — Вып.100. — Ч.1. — <http://www.hrights.ru/laws/law100.htm>
7. Концепция демографического развития Российской Федерации на период до 2015 года // *Народонаселение*. — 2001. — № 4. — С.135—142.
8. Митинг в Симферополе поддержал указ Президента России о переселении соотечественников // www.regnum.ru/news/664744.html
9. Мукомель В. Миграционная политика России: Постсоветские контексты. — М.: Диполь-Т, 2005. — 351 с.
10. *Население России 2002*. Десятый ежегодный демографический доклад /Под. ред. А.Г.Вишневого. — М.: КДУ, 2004. — 224 с.
11. Основные направления поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на 2002—2005 годы // www.antropotok.archipelag.ru/grd/grd04.htm
12. Программа социальных реформ в Российской Федерации на период 1996—2000 годов // *Миграция*. — 1997. — № 1. — С.1.
13. Политика иммиграции и натурализации в России: состояние дел и направления развития: Аналитический доклад / Под. ред. С.Н.Градиловского. — М., 2005. — 309 с.
14. Полный текст Ежегодного Послания Президента России Федеральному Собранию // www.pravda.ru/politics/authority/kremlin/83909-Putin-0

15. Регент Т. Миграция в Россию. Проблемы государственного регулирования. — М.: ИСЭПН, 1999. — 302 с.

16. Сборник законодательных актов государств СНГ и Балтии по вопросам миграции, гражданства и связанным с ними аспектам. — М., 1994.

17. Указ Президента Российской Федерации „О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом” // www.document.kremlin.ru/doc.asp?ID=034305

18. Указ Президента Российской Федерации «О совершенствовании государственного управления в области миграционной политики» // Вестник Форума переселенческих организаций. — 2002. — № 1—2. — С.5.

19. Федеральный закон от 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом” // Собрание законодательства Российской Федерации. — 1999. — № 22. — С.2670. За законом співвітчизниками за кордоном є: 1) громадяни РФ, які постійно проживають за її межами; 2) особи, які належали до громадянства СРСР і які проживають у державах, що входили до складу СРСР, отримали громадянство цих держав або перетворилися на осіб без громадянства; 3) вихідці з Російської держави, Російської республіки, РСФСР, СРСР і Російської Федерації, які мали відповідну громадянську належність і стали громадянами іноземної держави або отримали посвідку на проживання, або стали особами без громадянства; 4) нащадки осіб, які належать до перелічених груп, за винятком нащадків представників титульних націй іноземних держав.

20. Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N 109-ФЗ „О миграционном учете иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации”. — <http://www.rg.ru/2006/07/20/migraciya-uchet-dok.html>

21. Федеральный закон Российской Федерации от 18 июля 2006 г. N 110-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон „О правовом положении иностранных граждан в Российской Федерации” и о признании утратившими силу отдельных положений Федерального закона „О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Российской Федерации”. — <http://www.rg.ru/2006/07/20/inostranci-polozhenie-dok.html>

Аннотация. Статья посвящена формированию и эволюции миграционной политики России. Особое внимание уделено современному ее этапу, на котором иммиграция, прежде всего из стран СНГ, рассматривается как важное средство решения демографических проблем страны. Проанализировано недавно принятое законодательство Российской Федерации, призванное стимулировать переселение в Россию «соотечественников», т.е. русского и русскоязычного населения из-за рубежа, а также меры по либерализации порядка трудовой иммиграции из стран СНГ, сделан вывод об усилении угрозы утраты Украиной части человеческого потенциала вследствие эмиграции в Россию и необходимости ответных шагов.

Summary. The article describes origins and evolution of the Russian migration policy. Special attention is paid to its recent stage when the immigration, predominantly from other CIS, became an important demographic crisis solution. Analysis of the recently introduced in the Russian Federation legislation seeking to promote immigration of “compatriots”, i.e. Russians and Russian speaking population from abroad as well as liberalization of the labor immigration from the CIS leads to the conclusion that Ukrainian human resource potential is jeopardized and could be partially lost as a result of emigration to Russia. The need in introducing relevant instruments in response is stated.

Стаття надійшла до редакції журналу 31.07.2006 р.

АНАЛИЗ СМЕРТНОСТИ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ: ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX – НАЧАЛО XXI СТОЛЕТИЯ

*А.А. Раков,
доктор экономических наук, профессор,
Институт экономики НАН Беларуси*

*С.В. Кондричин,
научный сотрудник*

Коэффициенты смертности населения, особенно специальные (по полу, возрасту, причинам и т.д.) являются универсальными, достаточно точными, относительно легко верифицируемыми, интегральными и серийными показателями развития социокультурных институтов, уровня благосостояния и морального климата общества. Эти показатели, кроме того, что они чутко реагируют на изменения в общественной жизни, отображают приоритеты и долговременные тенденции в развитии всего общественного механизма.

Сказанное в полной мере относится к показателям смертности сельского населения Беларуси. В течение XX столетия белорусское село прошло несколько этапов исторической трансформации, по сути, это была арена и опытный полигон для воплощения в жизнь невиданных по своему размаху, силе и глубине социальных и экономических экспериментов. Именно эти исторические потрясения и их долговременные последствия в социальной и культурной сфере определили характер структурных изменений сельского населения.

Одним из главных итогов столетия следует считать осуществление демографической трансформации и модернизации. Однако содержание и сущность этого феномена в Беларуси, как и на большей части постсоветского пространства, в значительной степени отличается от процессов демографической трансформации и модернизации, протекавших в экономически развитых странах. Такая специфика в последние десятилетия, и особенно в 90-х годах, проявилась в феномене «сверхсмертности», который параллельно с низкими показателями рождаемости привёл к ускоренной депопуляции. Раньше депопуляция была известна скорее как результат природной, техногенной или военной катастроф, либо эпидемии. Здесь же она генерируется социальными причинами, имеет эволюционный, точнее инволюционный характер: в обществе «запущены» и уже продол-

жительно действуют внутренние механизмы на «самоуничтожение». И хотя природа этих механизмов неоднородна и они включают несколько причинных составляющих, тем не менее, основные факторы здесь не экономические и, тем более — не недостатки системы здравоохранения. На первый план выходит набор культурных и ментальных характеристик общества, который в своей совокупности может быть обозначен как компонент «цивилизованный либо духовный».

Результаты анализа изменений смертности сельского населения Беларуси во второй половине XX — начале XXI столетия во многом подтверждают высказанное суждение.

Авторы поставили перед собой целью раскрыть специфику в формировании структуры смертности сельского населения Беларуси на указанном историческом этапе, определить основные её составляющие и характер изменений. Результаты проделанной работы могут быть использованы органами государственного управления в планировании долгосрочных мероприятий по улучшению демографической ситуации на селе.

Процесс формирования отрицательных демографических тенденций стал очевиден уже в 60-х годах. По мнению ряда специалистов, и экономические потрясения 90-х не были первопричиной, а лишь значительно ускорили проявление негативных демографических тенденций, возникших в результате глубинных структурных деформаций, имевших место в течение всего XX столетия. Это и столыпинские реформы начала XX века, и их советская интерпретация в 20-е годы, и коллективизация в 30-е, и попытки реформ в 50—60-е годы, и социальный хаос 90-х годов. Социальное реформаторство вековых устоев сельской жизни имело неоднозначные последствия. С одной стороны, оно привело к ускорению процесса демографической трансформации, проявившегося в изменении содержания всей демографической сферы. Однако эти ускоренные и, нередко, радикально-проблематичные демографические «сдвиги» оказались патологическими и ограничили возможности действия внутренних компенсаторных механизмов, что привело к исчерпанию демографического потенциала, многочисленным деформациям, формированию отрицательного натурального прироста среди сельского населения. В отдельных регионах Беларуси демографический потенциал был исчерпан, а натуральный* прирост стал отрицательным уже в середине 70-х годов, а со середины 80-х он стал отрицательным уже во всех сельских регионах. Социальные потрясения начала 90-х годов, ускорили процесс депопуляции и деформации демографической сферы, которые привели к обезлюживанию и деградации многих сельских территорий Беларуси.

Изменение структурных характеристик смертности и демовоспроизводства в селе в течение второй половины XX века не только в полной мере отражает специфику демографической трансформации, но и позволяет высказать суждение о возникновении и действии ряда патологических социальных механизмов.

Прежде всего отметим (в графической форме) те изменения в структуре смертности сельского населения Беларуси, отражающие содержание процесса демографической трансформации (рис. 1—3). Первый рисунок описывает динамику общего коэффициента смертности городского и сельского населения в период с 1950 по 2004 год; второй представляет основные причины смерти сельского населения в 1961 и 2001 годах; и на третьем показана динамика коэффициента младенческой смертности, рассчитанного отдельно для городского и сельского населения.

* Заметка автора: в России принята терминология — естественный прирост, в Украине — природный, в Беларуси — натуральный прирост населения.

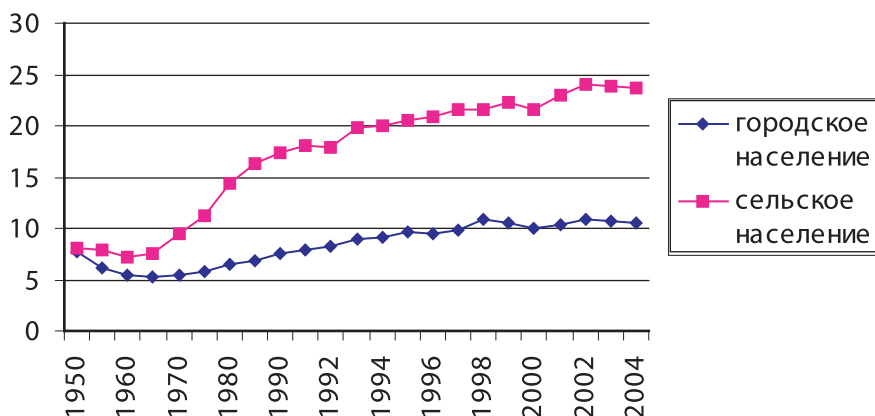

Рис. 1. Коэффициенты смертности городского и сельского населения Беларуси (на 1000 человек населения) 1950–2004 гг.

В качестве комментария к представленному графику отметим, что ускоренный рост показателя смертности сельского населения по сравнению с городским, в первую очередь обусловлен более быстрыми темпами старения сельского населения. Это одно из проявлений демографической трансформации. Специфика старения населения большей части постсоветского пространства, включая городскую и особенно сельскую местность, состоит в том, что оно в последние десятилетия в отличие от развитых стран происходило «неестественно», т.е. не из-за роста продолжительности жизни, а исключительно из-за структурных факторов — резкого снижения рождаемости, а на селе — из-за миграционной убыли трудоспособной и репродуктивной части населения. Однако существуют и другие факторы, обуславливающие «истинный» рост коэффициента смертности на селе и, соответственно, увеличение различий показателей на оси город–село. Их проявление будет рассмотрено ниже.

Представленные данные указывают на то, что за рассматриваемые полвека произошли значительные изменения в структуре смертности сельского населения Беларуси. Наиболее выразительно позитив демографической трансформации проявился в радикальном снижении младенческой и материнской смертности, смертности от инфекционных и паразитарных заболеваний, включая патологию органов дыхания, и в росте смертности от инволюционных причин в старших возрастных группах, прежде всего от патологии сердечно-сосудистой системы.

Увеличение доли инволюционных причин смерти (натуральных причин смерти в старческом возрасте) в общей структуре смертности населения отражает процесс старения населения, который, в свою очередь, необходимо рассматривать как составную часть демографической трансформации. Вместе с тем рост значения инволюционных причин в структуре смертности существенно ограничивает практическую значимость использования в целях сравнительного анализа общего коэффициента смертности (т.е. данных без учёта повозрастного деления).

Тем не менее, грубый показатель смертности позволяет оценивать некоторые общие тенденции развития демографических процессов и нередко позволяет определить приоритетные задачи сравнительного анализа.

Устойчивое различие показателей смертности городского и сельского населения является одним из существенных проявлений демографической трансформации и модернизации. Сразу же отметим, что это различие наблюдается не только для грубых, но и для стандартизованных коэффициентов смертности. Оно охватывает и суммарные, и практически все специфические показатели, такие как младенческая и материнская смертность, смертность детей и подростков, смертность по основным группам заболеваний и т.д. (представлены ниже). Иными словами, сравнение показателей смертности демонстрирует комплексный характер отличий характеристик здоровья городского и сельского населения. Это означает, что различие показателей смертности обусловлено не только спецификой половозрастной композиции городского и сельского населения, но и другими причинами. Тут прежде всего сказываются различия условий жизни населения, специфика культурной среды, качество и своевременность оказания медицинской помощи.

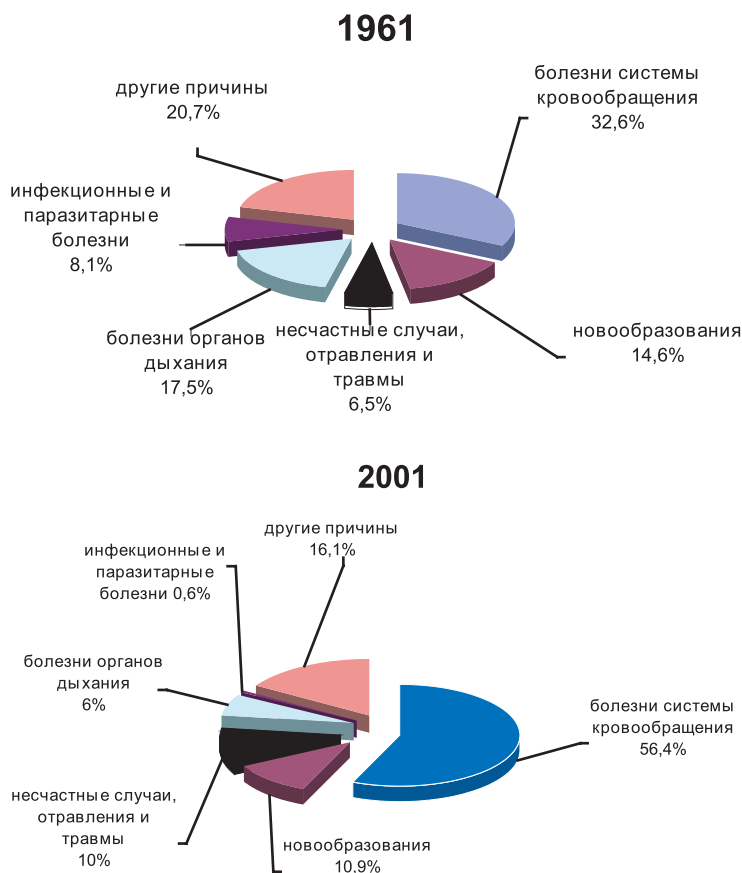

Рис. 2. Распределение умерших (доля в %) по основным причинам смерти сельского населения Беларуси в 1961 и 2001 годах

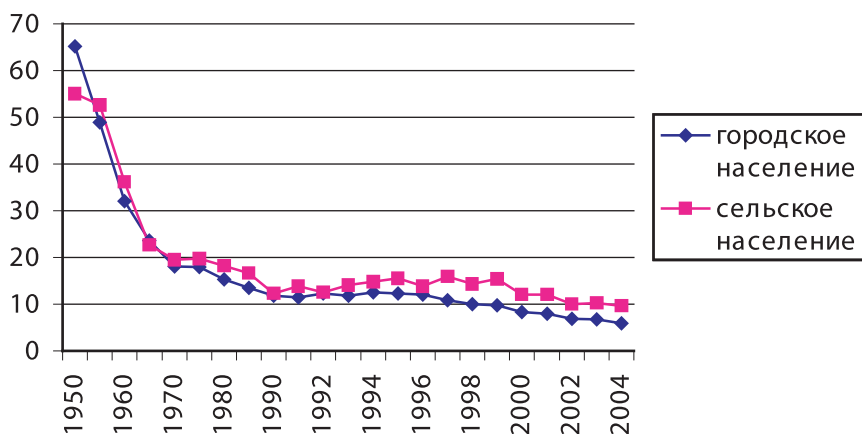

Рис. 3 Коефіцієнти младенчеської смертності в міській та сільській місцевості (на 1000 народжених) 1950–2004 гг.

Феномен сверхсмертности, означающий патологический рост доли смертности в молодом и зрелом возрасте, несомненно, является основной особенностью демографической ситуации в Беларуси, равно как и во всех соседних государствах на постсоветском пространстве (прежде всего в России и Украине).

Одно из наиболее значимых отличий ситуации со смертностью в Беларуси — необычайно высокая (для экономически развитых стран) доля смертей от насильственных причин. Причины смерти, входящие в группу несчастных случаев, отравлений и травм, доминируют в структуре смертности у населения в возрасте от года до 50 лет, и в этой возрастной категории их доля составляет более 50 процентов.

Раскрытие содержания и особенно причин феномена сверхсмертности кроется, на наш взгляд, в анализе характеристик смертности населения в возрасте 30–49 лет. Именно в этой возрастной группе выступает преждевременная смертность, имеющая наиболее значимые моральные, демографические, социальные и экономические последствия.

Выделение данной возрастной группы в методологическом аспекте обусловлено тем, что в ней инволюционные причины смерти должны выступать сравнительно редко, напротив, факторы преждевременной смертности проявляются наиболее значимо. Относительно высокий уровень смертности в этой возрастной группе позволяет судить о значимости отдельных составляющих феномена сверхсмертности.

Прежде всего отметим, что структура смертности сельского населения в возрасте 30–49 лет (рис.4) существенно отличается от структуры смертности во всех возрастах представленной выше. Видно, что почти половина случаев смерти в этой возрастной группе является результатом неестественных причин (несчастных случаев, травм, отравлений). Соответственно, значительно меньшей является доля инволюционных причин смерти, прежде всего обусловленная сердечно-сосудистой патологией.

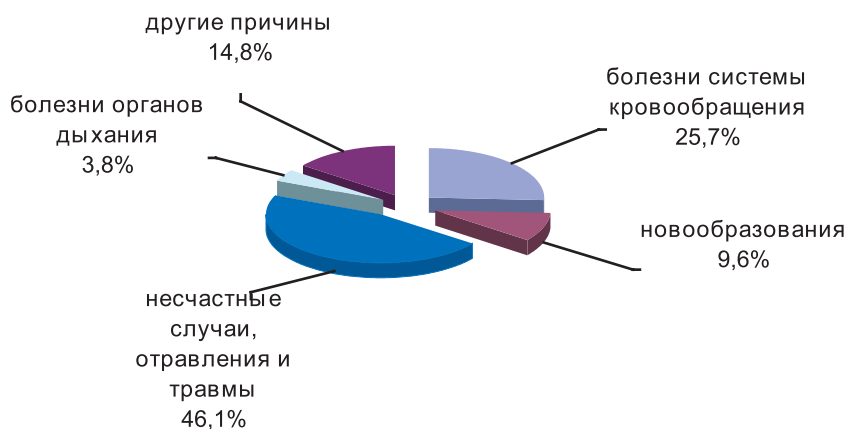

Рис. 4. Распределение умерших по основным причинам смерти (доля в %) сельского населения в возрасте 30–49 лет (2001г.)

Анализ данных о характере распределения умерших в трудоспособном возрасте по основным причинам смерти позволяет сформулировать следующие гипотезы относительно природы явления сверхсмертности:

- феномен сверхсмертности, в первую очередь, обусловлен неблагоприятными процессами в группе населения активного в социальном, экономическом и репродуктивном аспектах;
- неблагоприятные изменения показателя смертности, прежде всего, обусловлены причинами социокультурного характера, условиями труда и быта, духовным укладом жизни. Это подтверждается доминированием прироста показателей смертности от насильственных причин. О выраженной тенденции роста этих показателей можно говорить уже с начала 60-х годов, хотя наиболее значимой она была в последней декаде XX века;
- одни и те же неблагоприятные факторы социальной среды (например, чрезмерное употребление алкоголя или же стрессовые механизмы) могут быть ответственны за рост показателей насильственной смертности и рост показателей смертности от «натуральных» причин, в первую очередь группы болезней сердечно-сосудистой и дыхательной систем.

Поиск ответов и доказательство правомерности сформулированных гипотез выходит за рамки одной работы. В настоящем же анализе авторы стремятся продемонстрировать то, что указанные положения находят подтверждение в изучении характеристик смертности сельского населения Беларуси.

Первая из сформулированных выше гипотез о том, что феномен сверхсмертности это, прежде всего, процесс роста показателей смертности в группе населения трудоспособного возраста, широко известен и убедительно демонстрируется сопоставлением изменения показателя смертности в разных возрастных группах (табл. 1).

Таблиця 1

Возрастно-половые показатели смертности сельского населения Беларуси в 1985 и 2001 годах

Возрастная группа	Повозрастные показатели смертности сельского населения		Показатель 2001 г. по отношению к 1985 г. (%)	Повозрастные показатели смертности мужчин		Показатель 2001 г. по отношению к 1985 г. (%)	Повозрастные показатели смертности женщин		Показатель 2001 г. по отношению к 1985 г. (%)
	1985	2001		1985	2001		1985	2001	
0 - 4	461,2	323,1	70	500,4	365	73	420,8	278,9	66
5- 9	82,3	47,5	58	85,2	61,9	73	79,3	32,4	41
10-14	44,4	35,9	81	51,6	46,1	89	36,9	25,1	68
15-19	98,1	121,5	124	131,8	178,9	136	56,5	55,9	99
20-24	225,3	320,0	142	321,4	514,5	160	101,4	108,0	107
25-29	242,2	351,6	145	356,9	558,3	156	96,4	124,4	129
30-34	372,0	452,6	122	530,5	716,1	135	178,2	153,8	86
35-39	467,3	631,7	135	684,4	972,2	142	226,6	224,7	99
40-44	610,9	846,2	139	955,2	1265,1	132	292,3	339,7	116
45-49	787,3	1225	156	1181,3	1790,7	152	448,9	573,7	128
50-54	1010,6	1714,6	170	1549,4	2565,9	166	561,5	836,8	149
55-59	1288,0	2213,5	172	2012,8	3399,2	169	776,4	1272,3	164
60-64	1721,8	2845,0	165	2771,6	4647,0	168	1153,2	1583,1	137
65-69	2523,2	3660,3	145	3771,6	5673,4	150	1950,7	2382,5	122
70-74	4207,8	4981,9	118	6124,0	7406,6	121	3392,4	3667,4	108
75-79	6774,8	7585,9	112	9210,4	10728,4	116	5700,6	6446,4	113
80-84	10899,1	11739,4	108	13652,2	14413,8	106	9783,4	10926,2	112
старше 85	21530,2	24642,7	114	24114,4	27655,6	115	20644,1	23932,2	116

* показатели смертности (на 100 тыс. населения данного возраста)

Данные сравнения повозрастных показателей смертности сельского населения Беларуси в 1985 и 2001 годах демонстрируют наибольший прирост показателя у населения в трудоспособном возрасте, с максимальным значением прироста (до 172%) в возрасте 50–59 лет как у мужчин, так и у женщин. При этом прирост показателя смертности в группе населения пожилого возраста (старше 70 лет) существенно ниже (до 118%), а у детей (0–14 лет) регистрируется снижение уровня смертности.

Вместе с тем представленные в таблице 1 данные показывают специфику демографических изменений в сельской местности Беларуси: наряду со снижением показателя смертности в детском возрасте, регистрируется его рост в молодом и зрелом возрасте.

Правомерен вопрос: какие причины и, соответственно, какие основные группы заболеваний обуславливают прирост смертности в группе населения 20–59 лет (т.е. возрастной группы с наибольшими показателями прироста)? Данные таблицы 2 демонстрируют, что при детализации причин смерти в указанной возрастной группе определяется доминирующее значение причин насильственной смертности, вслед за ними выступают причины, вызывающие рост сердечно-сосудистой патологии. О значимом повышении смертности от заболеваний дыхательной системы можно говорить только в группе населения старше 35 лет, а показатели смертности от онкопатологии демонстрируют снижение во всех возрастных группах, кроме группы населения в возрасте от 50 до 54 лет. Прирост смертности от несчастных случаев, отравлений и травм регистрируется во всех возрастных группах с максимальным его значением в возрасте 55–59 лет (279%).

Таблица 2

Повозрастные показатели смертности сельского населения Беларуси по основным причинам в 1985 и 2001 годах

Возрастная группа	Смертность от болезней сердечно-сосудистой системы*		2001г. по отношению к 1985 г. (%)	Смертность от несчастных случаев отравлений и травм*		2001г. по отношению к 1985г. (%)	Смертность от онкологических заболеваний*		2001г. по отношению к 1985г. (%)	Смертность от болезней органов дыхания*		2001г. по отношению к 1985 г. (%)
	1985	2001		1985	2001		1985	2001		1985	2001	
20-24	16,9	22,1	131	151,5	262	173	19,8	6,9	35	8,9	2,8	31
25-29	28,9	31,7	110	159,8	261,3	164	15,3	12,2	80	7,4	6,1	82
30-34	52,9	62,4	118	211,1	288,1	136	35,3	25,0	71	13,4	7,9	59
35-39	110,0	119,3	108	222,5	346,2	156	55,9	44,2	79	14,3	21,6	151
40-44	193,3	234,2	121	228,3	379,8	166	92,5	74,7	81	30,8	37,8	123
45-49	264,3	400,9	152	204,4	432,1	211	167,7	162,5	97	54,2	51,2	94
50-54	411,2	686,6	167	165,8	448	270	245,8	288,0	117	91,5	93,3	102
55-59	579,7	1051,4	181	138,1	385,8	279	650,3	406,8	63	131,3	154,5	118

* показатели смертности на 100 тыс. населения данного возраста

Основываясь на указанных данных, можно предполагать, что причины, обуславливающие рост показателей насильственной смертности, являются ключевыми в формировании явления сверхсмертности сельского населения Беларуси. Однако выводы, сделанные при сравнении показателей, относящихся к периоду социально-экономических потрясений 90-х годов, могут казаться преждевременными. Поэтому обратимся к данным, указывающим на существование аналогичной тенденции к росту этого показателя смертности начиная уже с 60-х годов XX столетия.

Рост смертности от насильственных причин вызывал обеспокоенность партийного руководства республики. Об этом свидетельствуют многочисленные (практически ежегодные, начиная со середины 60-х годов) аналитические доклады ЦСУ БССР, представляемые в партийные и руководящие органы, о статистике смертности от насильственных причин. Прежде всего это были данные о производственном травматизме, самоубийствах и убийствах. Эти данные были строго засекречены, так как они имели непосредственное

«идеологическое содержание». По непонятным причинам, в социалистической стране неуклонно нарастали негативные демографические тенденции и проявления социальных болезней (в статистической отчётности того времени это выступало под рубрикой «причины смерти, не связанные с заболеванием»).

Идеологам той поры трудно было найти объяснение тому факту, что в течение десятилетия (1960–1970) на селе резко, почти в два раза, увеличилась смертность от производственных травм и от самоубийств. За это же десятилетие в целом по стране почти в пять раз увеличилось число больных алкоголизмом, неуклонно росло число смертей по причине отравления алкоголем.

Отметим, что в этот же период в целом по стране снижалась смертность от туберкулёза, убийств и от некоторых других социально обусловленных причин. Однако отдельные показатели не меняли сути всё активной проявляющейся проблемы.

Кроме «идеологического», указанная тенденция имела очевидный экономический контекст: она неизбежно означала убыль трудовых ресурсов. Значительное число умерших от несчастных случаев, отравлений и травм приходилось на население трудоспособного возраста.

Ниже представлена таблица, которая, по нашему мнению, выражает ведущий компонент феномена сверхсмертности. На примере роста показателей смертности от насильственных причин в отдельных возрастных группах мужчин, проживавших в сельской местности, можно наблюдать «необъяснимые» для условий мирного времени потери трудоспособного мужского населения (табл. 3).

Таблица 3

Повозрастные показатели смертности от насильственных причин* мужчин (возраст 20–59 лет), проживающих в сельской местности Беларуси, 1965–2001 годы

возраст	1965	1970	1985	2001
20-24	48,5	87,6	242,8	432,5
25-29	61,1	102,6	261,4	431,2
30-34	57,6	90,6	331,3	481,8
35-39	77,6	74,6	349,9	561,2
40-44	74,5	105,4	376,4	606,3
45-49	64,9	100,5	342,0	662,1
50-54	59,7	116,9	284,1	741,9
55-59	78,5	90,5	245,2	663,4

* коэффициент смертности на 100000 мужчин соответствующего возраста от несчастных случаев, отравлений и травм

Анализируя имеющиеся данные, можно говорить почти о десятикратном увеличении показателя смертности мужчин трудоспособного возраста, проживающих в сельской местности, от несчастных случаев, отравлений и травм за сорокалетний период (1960–2000). С учётом представленных данных о росте смертности от других причин (табл. 2) можно предполагать ведущую роль социокультурных факторов и значения духовного состояния

общества в формировании общей тенденции в увеличении коэффициента смертности. В этом аспекте известное понятие «духовный Чернобыль» приобретает видимое физическое воплощение, по своим губительным последствиям намного превосходящее эффект экологической катастрофы.

Значимость социокультурных факторов подтверждается и данными о росте заболеваемости и смертности, непосредственно обусловленных злоупотреблением алкоголем. Показатель смертности от отравления алкоголем от значения 4,9 (на 100000) в 1969 году возрос до 24,3 в 2001 (причём в сельской местности в 2001 году он составил 35,0).

В рассматриваемый период неуклонно возрастало число больных алкоголизмом. В целом по республике число зарегистрированных в учреждениях Минздрава больных алкоголизмом с 95,1 в 1965 году (на 100000 населения) и 149,2 в 1969 увеличилось до 1293,2 (1980 г.) и 1832,9 (1985 г.). В последующем этот показатель незначительно колебался, оставаясь выше 1200 (1498,2 в 2001 году). Это означает, что за два десятилетия заболеваемость алкоголизмом увеличилась более чем в 10 раз. Тут же отметим, что официальные данные о распространённости алкоголизма только в некоторой степени отражают реальные масштабы проблемы.

Можно долго дискутировать по вопросу, является ли фактор злоупотребления алкоголем основной причиной сверхсмертности сам по себе или это только основной механизм действия неблагоприятных факторов социальной и культурной среды, духовного упадка общества. В любом из случаев этот фактор доминирует в действии порочного круга, обуславливающего негативные демографические сдвиги, и без эффективной антиалкогольной политики любые усилия по оздоровлению общества будут пустой формальностью.

Возвращаясь к вышесформулированной гипотезе о роли одних и тех же неблагоприятных факторов социальной среды в росте смертности от основных групп заболеваний и в формировании феномена сверхсмертности, чрезмерное употребление алкоголя следует рассматривать как один из наиболее вероятных механизмов. Этот фактор влияет на рост показателей насильственной смертности и на рост показателей смертности от естественных причин, в первую очередь от сердечно-сосудистых болезней и на появление тяжёлых форм патологии дыхательной системы.

Данные сравнительного анализа указывают на существование выраженной корреляционной зависимости между приростом по возрастных показателей смертности (в 2001 году по сравнению с 1985 годом) от болезней системы кровообращения и от насильственных причин (группа причин смерти от несчастных случаев, отравлений и травм) ($r=0,8$ $p<0.0001$). Сравнительный анализ проводился для 18 возрастных групп, с шагом деления пять лет: первая группа 0—4 года, последняя старше 85 лет. Такая зависимость означает, что в возрастных группах с наибольшим приростом показателей смертности от болезней сердечно-сосудистой системы регистрируется и наивысший прирост показателей смертности от насильственных причин. Как указывалось выше, прирост этих показателей наиболее значителен в старшей и средней возрастных группах, и наоборот, на полюсах возрастной пирамиды прирост обоих показателей менее значителен либо отрицательный.

Общность патогенетических механизмов смертности в рамках представленного анализа может оцениваться только предположительно. Научное обоснование таких доводов требует расширенного анализа с использованием различных методик.

Одним из косвенных подтверждений значимости социокультурных факторов в формиро-

вании феномена сверхсмертности и общности патогенетических факторов служат данные об устойчивом различии показателей смертности городского и сельского населения (табл. 4).

Представленные выше данные свидетельствуют о существовании более высоких показателей смертности сельского населения по всем основным группам причин смерти. Причём наибольшее различие регистрируется в показателях смертности от насильственных причин (почти двукратное для большинства возрастных групп), заболеваний сердечно-сосудистой системы и органов дыхания. Различие в смертности от онкологических заболеваний менее значимо.

В течение последних десятилетий регистрировалась устойчивая тенденция к увеличению сдвига в показателях смертности между городом и селом. Если данные об относительном увеличении общего коэффициента смертности (рис.2) можно в некоторой степени объяснять различием в темпах старения населения, то различие стандартизованных показателей требует уже иного объяснения. Это различие тоже существенное, хотя и не такое внушительное: например, в 2003 г. для городского и сельского населения стандартизованный показатель смертности соответственно был равен 12,1 и 15,9.

Отметим, что различия уровня смертности городского и сельского населения Беларуси не всегда были значительными. Устойчивая тенденция к их увеличению обнаружилась с начала 70-х годов прошлого столетия. Так, начиная с 70-х стали регистрироваться стойкие отличия между городом и селом в показателях младенческой смертности (рис.3). Кроме того, ещё в 60-х не было существенных различий (город—село) и в показателях смертности от насильственных причин, хотя уже тогда темпы прироста этого показателя были выше в сельской местности.

Таблица 4

Повозрастные показатели смертности городского и сельского населения Беларуси трудоспособного возраста от основных причин, 2001 год

Возрастная группа	Смертность от болезней сердечно-сосудистой системы*		Отношение в %, город — за 100%	Смертность от несчастных случаев отравлений и травм*		Отношение в %, город — за 100%	Смертность от онкологических заболеваний*		Отношение в %, город — за 100%	Смертность от болезней органов дыхания*		Отношение в %, город — за 100%
	город	село		город	село		город	Село		город	село	
20-24	6,7	22,1	330	105,9	262	247	8,4	6,9	82	1,5	2,8	187
25-29	16,2	31,7	196	131,2	261,3	199	13,5	12,2	90	3,9	6,1	156
30-34	28,8	62,4	217	148,6	288,1	194	20,5	25,0	122	9,3	7,9	85
35-39	70,3	119,3	170	162,8	346,2	213	37,5	44,2	118	10,8	21,6	200
40-44	128,8	234,2	182	185,8	379,8	204	68,5	74,7	109	16,8	37,8	225
45-49	246,5	400,9	163	217,2	432,1	199	131,7	162,5	123	23,4	51,2	219
50-54	456,9	686,6	150	237,4	448,0	189	253,3	288,0	114	38,8	93,3	240
55-59	834,2	1051,4	126	259,5	385,8	149	397,6	406,8	102	73,4	154,5	210

*показатели смертности на 100 тыс. населения данного возраста

Подытоживая, отметим, что анализ показателей смертности сельского населения Беларуси указывает основное направление и необходимость долговременной стратегии в проведении мер по улучшению состояния здоровья сельского населения. Очевидна необходимость реализации целого комплекса мероприятий по оздоровлению условий жизни жителей села, направленных, в первую очередь, на проведение преобразований культурной и духовной сферы.

Такой вывод в основном соответствует широко известному заключению экспертов Всемирной Организации Здравоохранения о том, что уровень здоровья населения более чем на 50% определяется условиями и стилем жизни (включая широко понимаемые условия труда и быта, психологический и моральный климат, жизненные установки личности и т.д.). Оставшиеся 50% приходятся на факторы внешней среды (20%), генетический материал (20%) и только 10% общего уровня здоровья населения определяется доступностью и качеством медицинского обслуживания.

Преломляя представленное заключение для оценки влияния суммы различных факторов на процесс преждевременной смертности, можно предположить, что доля влияния условий и стиля жизни среди иных причин, обуславливающих рост показателей смертности в средней возрастной группе, является ведущей и несопоставима по своей значимости с другими потенциальными причинами.

Представленный социально-экономический и медико-демографический анализ может указывать только на приоритетные направления, требующие эффективных мероприятий демографической политики. Однако детализация в разработке мер по оздоровлению социально-культурного климата белорусского села требует комплексного подхода, участия специалистов разных отраслей науки, политических деятелей, руководителей промышленности и сельского хозяйства.

Анализ демографического развития нации во второй половине XX — начале XXI столетий указывает на вероятность наступления ускоренной депопуляции с непредсказуемыми социальными последствиями. Реальной альтернативой может выступать только эффективное реформирование социальной и культурной сфер общества, реализация которых невообразима без реформ в сфере политики и экономики. Иными словами, общество, набором своих демографических характеристик, может отреагировать только на позитивный перелом, охватывающий все основные сферы жизни (либо на цивилизационный сдвиг). Полумеры в этой области обречены на провал.

В истории Беларуси и бывшего СССР были такие периоды национального подъёма, которые сопровождалось снижением показателей смертности и улучшением основных демографических характеристик. Самым недавним таким примером является период перестройки и антиалкогольная кампания 80-х годов. При всей своей неоднозначности, этот период характеризовался значимым улучшением демографических характеристик общества: 1985 год — год начала реформ, был годом, когда началось снижение показателей смертности по всем основным группам заболеваний, прежде всего показателей смертности от насильственных причин. Такой быстрый позитивный демографический ответ был неожиданным. И по сей день специалисты затрудняются ответить, был ли он преимущественно результатом антиалкогольной политики, либо это был ответ общества на импульс социальных преобразований — «импульс надежды».

Источники

1. *Заболеваемость и смертность населения Республики Беларусь. Статистический сборник.* Министерство статистики и анализа Республики Беларусь: Минск, 2002.
2. *Население Республики Беларусь. Статистический сборник.* Мн.: 1997.
3. *Население Республики Беларусь. Статистический сборник.* Мн.: 2003.
4. *Население Республики Беларусь. Статистический сборник.* Мн.: 2006.
5. *Народное хозяйство Республики Беларусь в 1994 г.: Стат. ежегодник/Министерство статистики и анализа РБ.* — Минск: Информстат, 1995.
6. *Население Республики Беларусь: Стат. сборник /Министерство статистики и анализа РБ.* — Минск: Информстат, 1995.
7. *О смертности населения Белорусской ССР от несчастных случаев отравлений и травм за 1966 год.* Минск: доклад ЦСУ, 1967.
8. *Отчёты и аналитические записки ЦСУ БССР и областных статуправлений по статистике причин смерти и производственном травматизме за 1970.* Минск, ЦСУ 1971.
9. *Статистический ежегодник Республики Беларусь.* Мн.: 2001.
10. *Статистический ежегодник Республики Беларусь.* Мн.: 2003.
11. *Статистический ежегодник Республики Беларусь.* Мн.: 2006.
12. *Укрепление дисциплины и правопорядка, утверждение здорового образа жизни — важная задача государства (информационный материал).* — Мн.: ИСПИ, 2004.
13. *Устремленность в будущее. Беларусь. 1995—2005. Цифры и факты.* Статистический сборник. — Мн.: 2006.

Анотація. В статті проведено аналіз смертності сільського населення Білорусі у другій половині ХХ — на початку ХХІ сторіччя. Досліджується динаміка та структурні зміни смертності, специфіка її характеристик по статі, віку та причинам смерті. Особливу увагу приділено проблемі зверх смертності сільського населення у молодому та зрілому віці, виявлено найбільш значимі фактори та причини її формування.

Summary. The article represents mortality analysis of rural population in Byelorussia in the second half of XXth — beginning of XXIst century. There have been examined the dynamic and structural changes in mortality rates, their peculiarities by sex, age and causes of death. Special attention has been paid to the problem of overmortality of rural population in young and mature working age as well as to factors and causes of this phenomenon.

Стаття надійшла до редакції журналу — 18.10.2006 р.

ГИПОТЕТИЧЕСКИЙ ДОЛГОСРОЧНЫЙ ПРОГНОЗ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ

*Л.П. Шахотько,
доктор социологических наук, профессор,
Институт экономики НАН Беларуси, г. Минск*

Уже 14-й год современная демографическая ситуация в республике характеризуется процессом депопуляции. Впервые отрицательный естественный прирост населения был отмечен в 1993 году, когда численность умерших превысила численность родившихся на 11,2 тыс. человек, в 2005 году это превышение составило 51,3 тыс. человек. Особенностью процесса депопуляции в Беларуси является одновременное снижение рождаемости и увеличение смертности.

В 2005 году родилось 90,4 тыс. человек, что более чем на 50 тыс. человек меньше, чем в 1990 году. Снижение рождаемости обусловлено воздействием ряда факторов: ухудшением экономического положения населения в первой половине 90-х годов и медленным выходом из экономического кризиса, снижением репродуктивных установок и изменениями шкалы жизненных ценностей молодого поколения, ухудшением репродуктивного здоровья населения; особенностями возрастной структуры населения страны.

В 2001–2005 годах отмечался небольшой рост числа родившихся, однако он обусловлен не повышением рождаемости, а более благоприятной возрастной структурой женского населения. Суммарный показатель рождаемости, наиболее адекватно отражающий ее уровень, продолжает сокращаться. В 2005 г. среднее число рождений в расчете на одну женщину репродуктивного возраста составило 1,21 (в 1990 году – 1,913). Современные параметры рождаемости почти в 2 раза меньше, чем требуется для замещения поколений.

С конца 80-х годов XX века начался довольно резкий спад показателей ожидаемой продолжительности жизни. Так, продолжительность жизни мужчин за 1985–2002 гг. снизилась более чем на 5 лет, а женщин – более чем на 3 года. В 2002–2004 гг. ожидаемая продолжительность жизни начала увеличиваться как у мужчин, так и женщин. Всего она выросла на 1 год. Однако надежда на формирование устойчивой тенденции увеличения ожидаемой продолжительности жизни не оправдалась. В 2005 г. опять было отмечено некоторое снижение этого показателя у мужчин республики (на 0,3 года). В результате в 2005 году продолжительность жизни для всего населения составляла 68,8 года, у мужчин – 62,9, у женщин – 75,1 года.

Чтобы оценить существующую демографическую ситуацию нами был разработан вариант гипотетического прогноза на долгосрочную перспективу (более 100 лет). Данный

вариант гипотетического прогноза ставил своей целью показать, как будут изменяться сложившиеся на начало 2006 года численность и структура населения в Беларуси, если показатели рождаемости и смертности за 2005 год (суммарный показатель — 1,21, ожидаемая продолжительность жизни мужчины — 62,91 года, женщины — 75,1 лет) сохранятся постоянными до конца прогнозируемого периода. Миграционный прирост на протяжении всего прогнозируемого периода предусматривался нулевым.

Прогнозы по такому сценарию проводятся в республике не впервые. Подобный прогноз для населения Беларуси был сделан еще в начале 70-х годов прошлого столетия [1]. Прогноз исходил из базовых величин рождаемости и смертности 1969–1970 гг., которые были значительно более благоприятными, чем в настоящее время. Суммарный показатель рождаемости по республике составлял 2,33, (по городу 2,03, по селу 2,74), ожидаемая продолжительность жизни мужчин — 68,1, женщин — 75,7 лет. В результате, и прогноз был менее пессимистическим. В последующем осуществлялись подобные прогнозы на более поздних данных [2]. По России прогнозы по подобному сценарию были сделаны В.Н. Архангельским [3].

В данном варианте прогноза исходили из предположения, что в течение всего прогнозируемого периода, т.е. до 2130 г., показатели естественного движения не будут изменяться, а чистая миграция будет нулевой по всем половозрастным группам.

Если на протяжении всего прогнозируемого периода уровень рождаемости и смертности сохранится таким же, каким он был в 2005 г., при отсутствии внешней миграции, численность населения Беларуси будет неуклонно сокращаться (рис. 1).

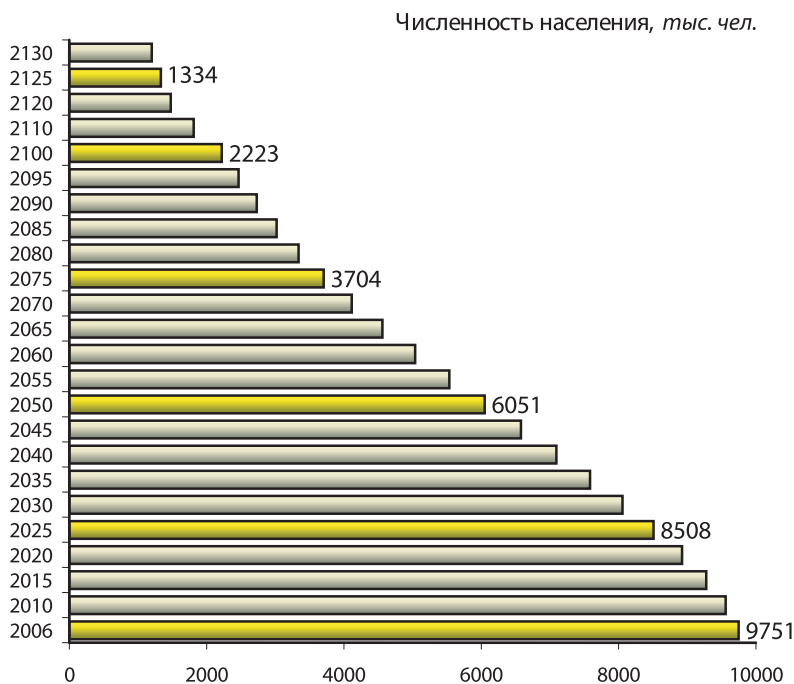

Рис. 1. Динамика численности населения Республики Беларусь по результатам гипотетического прогноза

К 2050 году численность населения страны может сократиться в 1,6 раза, к 2075 году — в 2,6 раза и к концу столетия — более чем в 4 раза. Темпы сокращения будут постоянно ускоряться. Такая динамика вызвана только динамикой возрастного состава населения, так как, по гипотезе данного варианта, режим его воспроизводства на всем протяжении прогнозируемого периода остается неизменным.

В первом десятилетии XXI века возрастная структура благоприятствовала замедлению темпов убыли населения. В активный репродуктивный возраст вступали относительно более многочисленные когорты родившихся в 1983–1986 гг., когда имело место кратковременное увеличение численности родившихся в результате особенностей возрастной структуры населения тех лет (появлялись внуки тех, кто родился в первые послевоенные годы, когда рождаемость была наиболее высокой) и действия ряда мер целенаправленной государственной демографической политики. В то же время достигать пожилого возраста стали сравнительно малочисленные контингенты родившихся в годы войны.

Это привело к некоторому увеличению численности родившихся и снижению численности умерших. Однако данная ситуация продлится не долго. Уже через 3–4 года после 2008–2010 гг. в репродуктивный возраст начнут вступать очень малочисленные контингенты родившихся в 90-е гг. Вследствие этого численность женщин в активном детородном возрасте, на долю которых приходится 80% всех рождений в стране, начнет довольно быстро уменьшаться (рис. 2), что приведет к быстрому уменьшению численности родившихся даже при сохранении рождаемости на уровне 2005 года. Такая тенденция продлится до конца прогнозируемого периода (рис. 3).

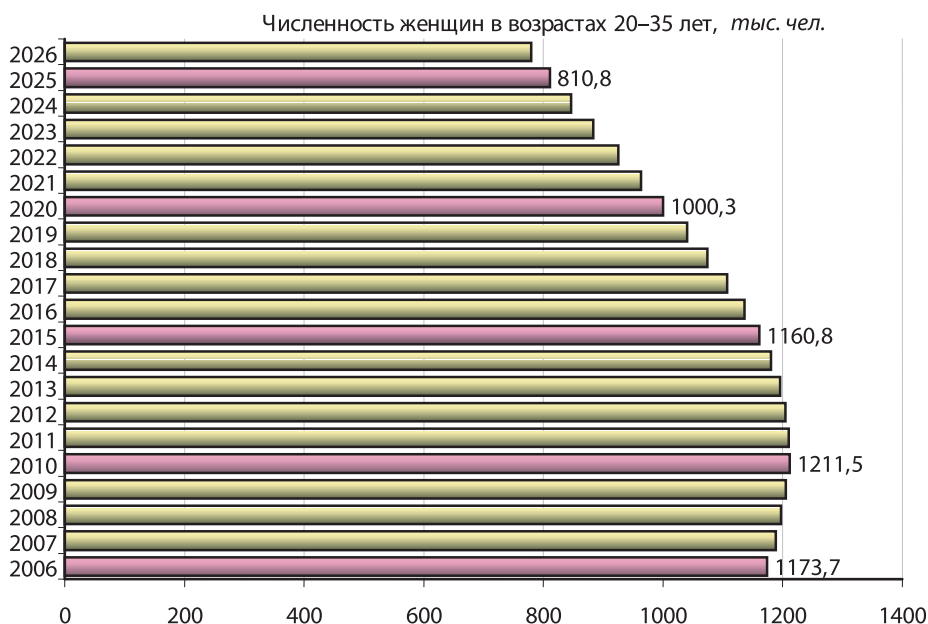

Рис. 2. Динамика численности женщин в активных детородных возрастах (по результатам гипотетического прогноза)

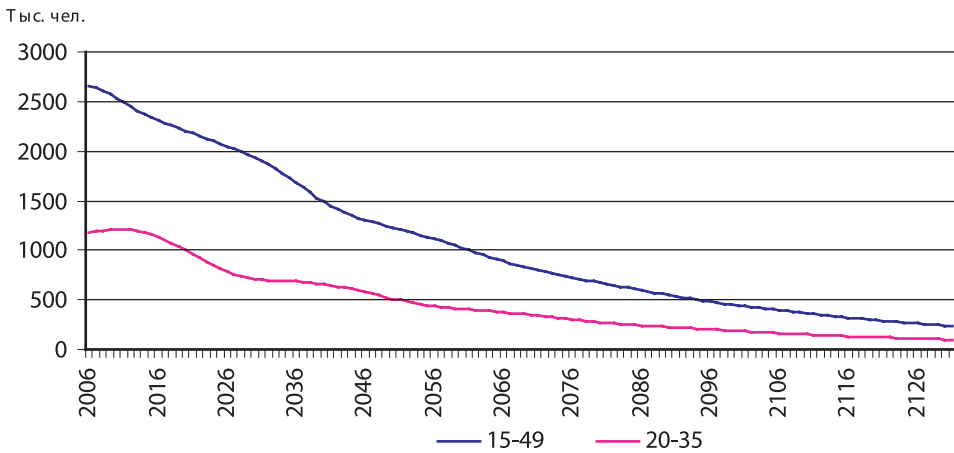

Рис. 3. Динаміка численності жінок в детородних віках в довгострочній перспективі (по результатам гіпотетического прогноза)

В то же время за пределы шестидесятилетнего возраста, то есть в возраста, для которых характерен наиболее высокий уровень смертности, будут постепенно выходить родившиеся в 1950–1960 послевоенные годы. В этот период рождаемость была наиболее высокой в связи с компенсационными процессами (рис. 4).

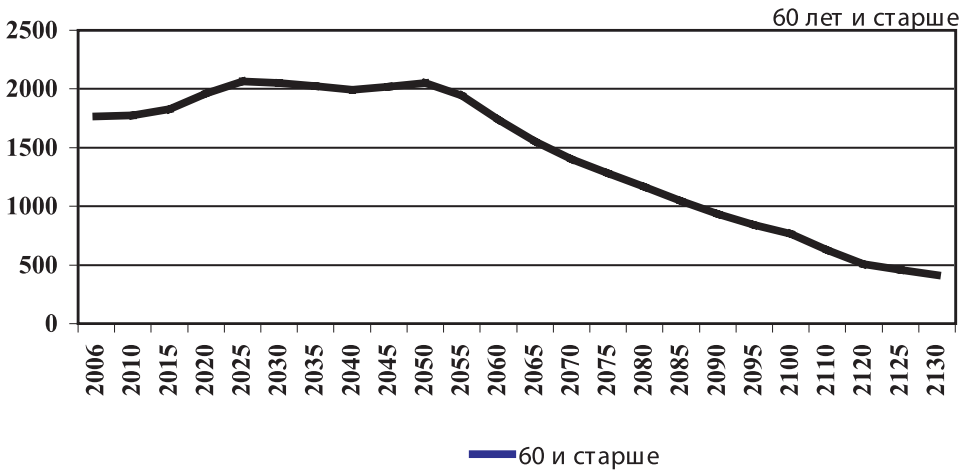

Рис. 4. Динаміка численності населення в віці 60 років і старше по даним гіпотетического прогноза, тис. чел.

Тенденція збільшення абсолютної численності осіб у віці 60 років і старше (по даному варіанту) продовжиться до середини століття і тільки згодом, по мірі виходу в цю вікову групу малочисельних когорти, народившихся в 90-і роки минулого століття, почне досить швидко зменшуватися.

Рост доли населения старших возрастов обусловит снижение экономической активности населения, общественной производительности труда, увеличение демографической нагрузки на работающее население за счет лиц старших возрастов, повышение государственных расходов на социальное обеспечение и социальное страхование, возрастание показателей смертности и заболеваемости, то есть увеличение депопуляции даже при стабилизации рождаемости.

Динамика численности населения трудоспособного возраста выглядит несколько иначе (рис. 5). До 2006 г. численность достигающих трудоспособного возраста (вступали в этот возраст те, кто родился в первой половине 80-х годов, когда рождаемость была несколько выше) превышала число выходящих из данной возрастной группы вследствие либо смерти, либо достижения пенсионного возраста. В результате абсолютная численность и доля населения в трудоспособном возрасте росла. После 2006 года ситуация резко изменится. В трудоспособный возраст начнут вступать те, кто родился в 90-е годы прошлого столетия, и численность населения трудоспособного возраста начнет быстро и неуклонно сокращаться (рис. 5).

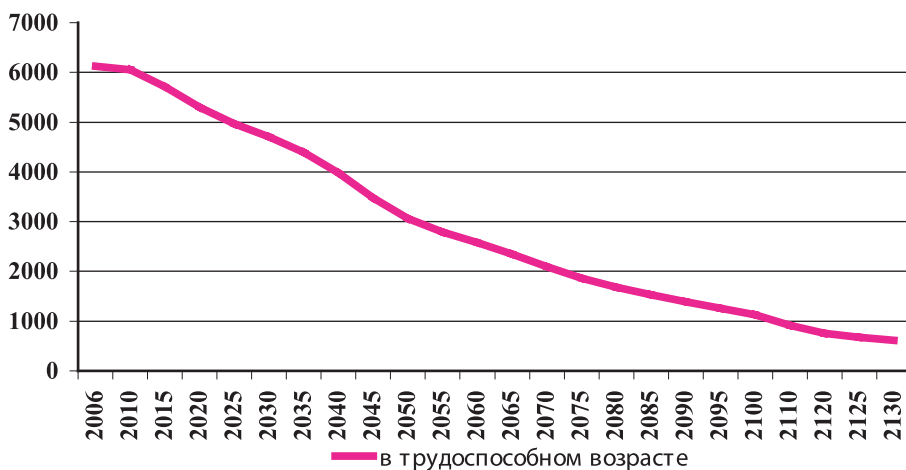

Рис. 5. Динаміка численності населення в трудоспособному віці по даним гіпотетического прогноза, тис. чел.

В результате численность детей в возрасте до 16 лет будет быстро сокращаться, численность населения в трудоспособном возрасте тоже будет сокращаться, а абсолютная численность населения старше трудоспособного возраста до середины столетия будет увеличиваться (рис.6)

Соответственно структура населения тоже будет быстро изменяться. Доля населения в младших возрастах резко уменьшится, уменьшится доля населения в трудоспособном возрасте, и значительно увеличится доля лиц в пенсионном возрасте. К концу первой половины текущего столетия структура населения перестанет существенно изменяться и во второй половине столетия стабилизируется. При этом доля населения в дотрудоспособном возрасте составит чуть более 11%, населения в трудоспособном возрасте — 51%, и доля населения в пенсионном возрасте — около 38% (рис. 7).

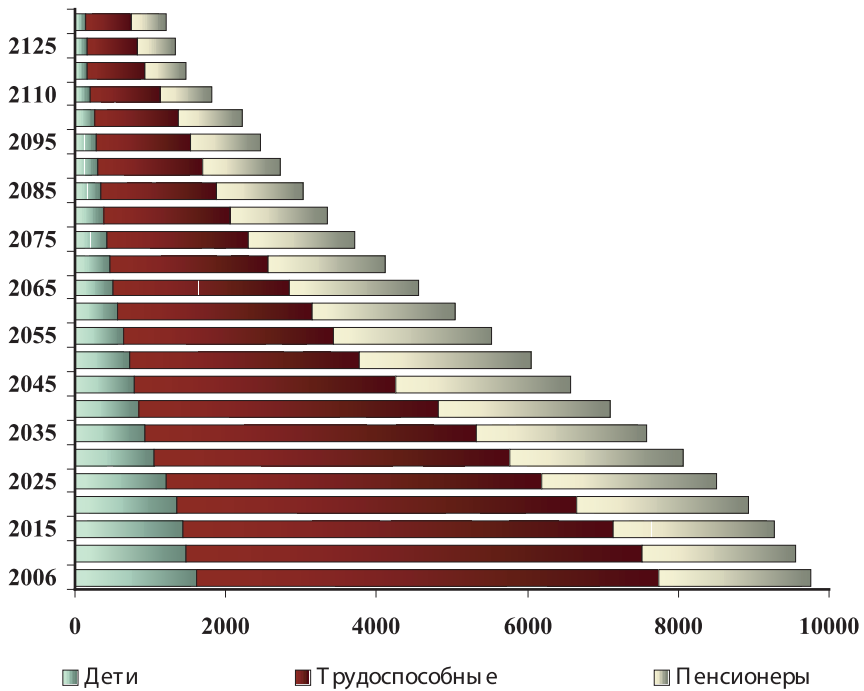

Рис. 6. Динамика численности населения в отдельных возрастных группах по данным гипотетического прогноза, тыс. чел

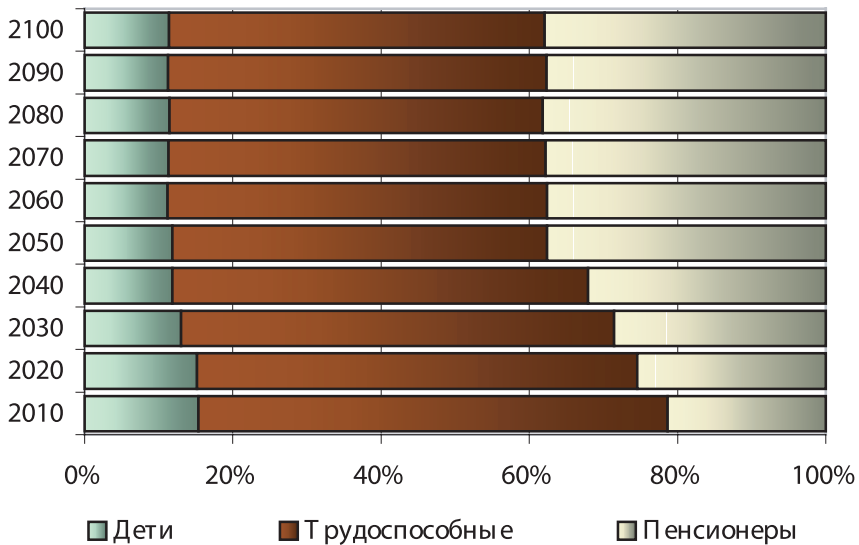

Рис. 7. Изменения структуры населения по основным возрастным группам по данным гипотетического прогноза

Вызванные этими процессами структурные факторы обусловят заметное и устойчивое снижение численности родившихся уже после 2010 года и быстрый рост численности умерших вплоть до начала 40—х годов XXI столетия. В результате депопуляция усилится (рис. 8).

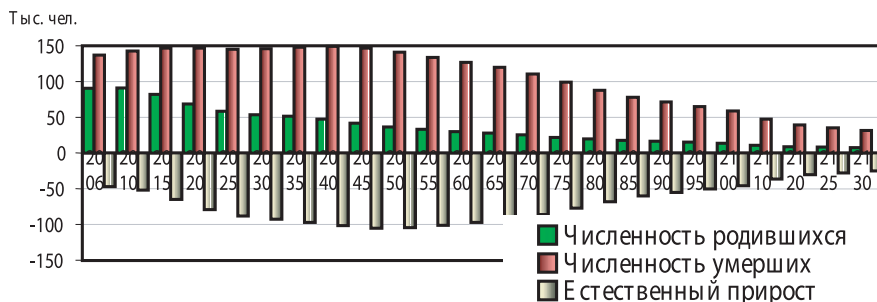

Рис. 8. Динамика численности родившихся, умерших и естественного прироста по данным гипотетического прогноза

Затем численность умерших, как и родившихся будет плавно и довольно быстро снижаться. Уменьшится и величина отрицательного естественного прироста. Но это будет вызвано не снижением смертности или рождаемости (учитывая гипотезу нашего гипотетического прогноза), а резким уменьшением численности населения в стране.

Относительные показатели по данным этого гипотетического прогноза будут иметь иную динамику. Общие коэффициенты рождаемости в ближайшие 4—5 лет несколько возрастут. Затем показатели рождаемости начнут снижаться, а после 2025 года стабилизируются на уровне 6‰.

Численность умерших (по данному прогнозу) будет возрастать до середины 70-х годов и достигнет 27‰, затем стабилизируется на уровне 26—27‰. Отрицательный естественный прирост будет возрастать до начала 60-х годов XXI века, а затем стабилизируется на уровне минус 20‰ (рис. 9).

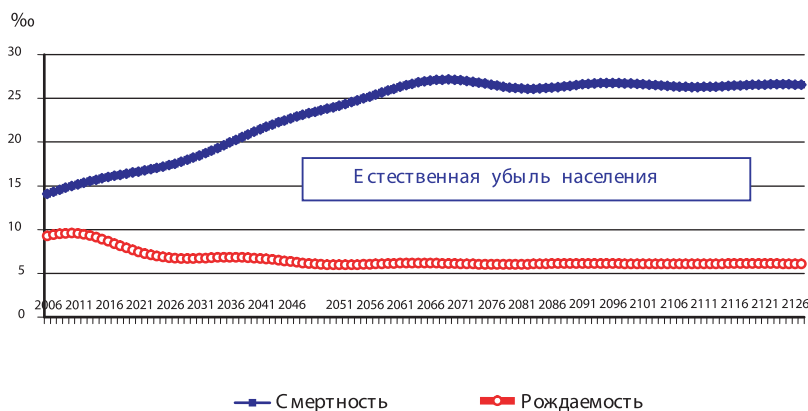

Рис. 9. Динамика показателей рождаемости, смертности и естественного прироста населения в долгосрочной перспективе по данным гипотетического прогноза

В результате естественного движения складывается возрастная структура населения, которая будет претерпевать существенные изменения (рис. 10).

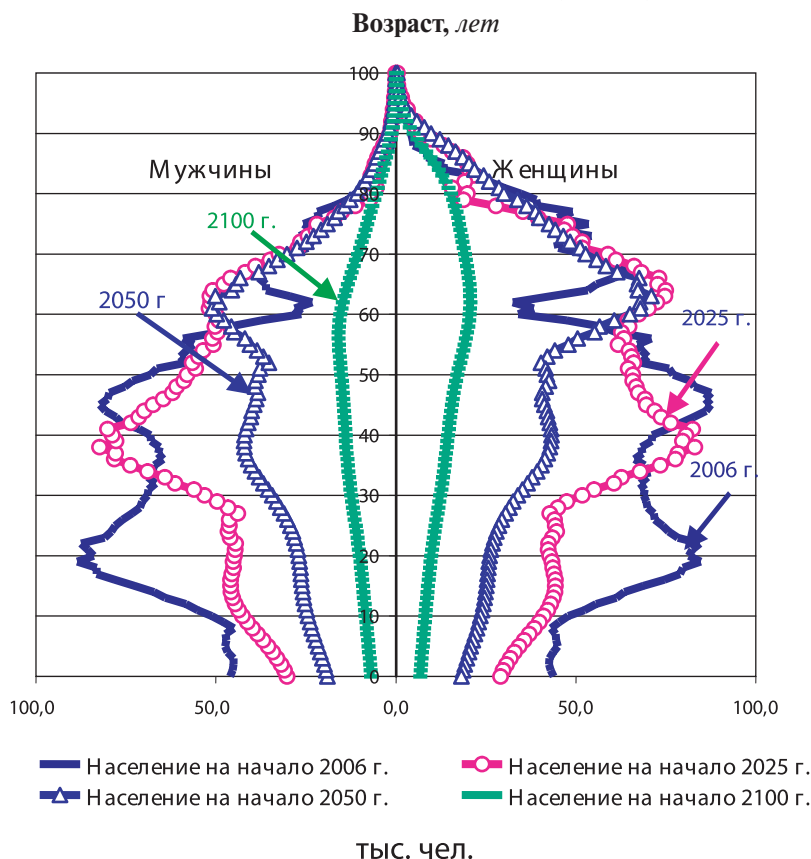

Рис. 10. Изменение половозрастной структуры населения Республики Беларусь по данным гипотетического прогноза до конца XXI столетия

Так, сравнение современной половозрастной пирамиды населения Республики Беларусь с половозрастной пирамидой на середину текущего столетия показывает, что основание пирамиды уменьшится более чем в два раза. Еще существеннее уменьшится численность молодежи в возрасте 16–29 лет. В то же время увеличится численность населения в возрастах старше 55 лет, особенно существенно в возрасте 55–70 лет.

По данным варианта гипотетического прогноза половозрастная структура населения страны будет соответствовать половозрастной структуре стабильного населения для этого типа воспроизводства только через 40–50 лет. К этому времени полностью исчерпается потенциал демографической структуры, накопленный в предшествующие годы. Показатели рождаемости тогда были значительно выше, чем те, которые характерны для республики в последние 15 лет.

Еще раз подчеркиваем, что данный прогноз гипотетический. При его расчете закладывался условный сценарий, по которому возрастные показатели рождаемости и смертности населения 2005 года сохранялись неизменными до конца прогнозируемого периода,

миграционный прирост по всем возрастам принимался равным нулю. В реальной жизни это, естественно, невозможно. На демографические процессы постоянно влияют социально-экономические, политические, экологические и др. факторы, под действием которых демографические процессы изменяются в ту или иную сторону. Однако такие прогнозы дают четкое представление о существующем типе воспроизводства населения, показывают его негативные последствия и могут служить прогнозом-предостережением.

В целом расчеты показали, что существующие параметры воспроизводства населения не удовлетворительные и ведут к вымиранию населения республики. Причем естественная убыль населения со временем будет возрастать. Так, за первое пятилетие население будет уменьшаться со скоростью 0,5% в год, второе — 0,6%, третье — 0,75%, четвертое — 0,95%, пятое — 1,1%, шестое — 1,2%, седьмое — 1,35%, восьмое — 1,5%, девятое — 1,65%. С середины текущего столетия темпы естественной убыли населения стабилизируются на уровне — 1,95% — 2,0% в год. И как следствие, уже к 2025 году население страны уменьшится на 13,2%, к середине века республика потеряет треть нынешнего населения, к началу 2075 года в республике может остаться немного более трети сегодняшнего населения, а к концу столетия — менее четверти населения 2005 года.

Итак, можно сказать, что при данном прогнозном сценарии Беларусь в ближайшие 100 лет ждет постоянное и весьма существенное сокращение численности населения. Нынешнее состояние демографической ситуации представляет потенциальную угрозу устойчивому развитию государства, национальной безопасности страны.

Прогноз должен послужить предостережением, привлечь внимание общественности к демографическим проблемам страны и стимулировать органы управления к скорейшему принятию неотложных управленческих решений по сглаживанию негативных последствий существующей демографической ситуации.

Пессимистичность этого гипотетического демографического прогноза выдвигает проблемы демографического развития на первый план, указывает на высокую угрозу безопасности устойчивому развитию страны в будущем и на неотлагательную необходимость принятия в Республике Беларусь более активных мер демографической политики, которые смогли бы снизить негативные последствия современного типа воспроизводства населения.

Это нашло понимание в правительстве страны. В 2002 году принят Закон о демографической безопасности Республики Беларусь. Была разработана и реализована программа демографической безопасности на 2002–2005 гг. Однако результаты пока оставляют желать лучшего.

Депопуляция в Республике Беларусь в значительной степени обусловлена кардинальными изменениями параметров воспроизводства населения, которые начались не сейчас, а несколько десятилетий назад и имеют общемировые закономерности. Так, Республика Беларусь перестала воспроизводить свое население начиная с 70-х годов прошлого столетия. Население продолжало расти только за счет накопленного ранее потенциала. Рождаемость снижалась практически постоянно на протяжении всего XX века. Но в первой половине века активно снижалась и смертность. В результате Беларусь продолжала воспроизводить свое население.

Снижение рождаемости в XX веке связано с общим развитием общества — введением пенсионного обеспечения (родители перестали рожать детей, чтобы было кому обеспечивать их в старости), увеличением занятости женщин в общественном производстве, снижением детской смертности, повышением уровня образования и пр. Все это привело к тому, что семья удовлетворяет свои потребности в детях, рождая не пятерых, а одного — двух детей. Демографический переход страны к новому типу воспроизводства населения

— закономерный процесс, характеризующийся снижением рождаемости, уменьшением норм детности семьи. Эти тенденции носят долговременный, эволюционный характер и даже если вызывают обоснованную обеспокоенность общества, они не могут в короткое время быть изменены на противоположные. В 90-е годы к вышеназванным причинам прибавились и другие, которые повлияли на резкое уменьшение численности родившихся в стране:

- ухудшение социально-экономического положения, экономическая нестабильность в эти годы вызвали у большого количества людей нарастание неуверенности в завтрашнем дне и отказ от очередного желаемого ребенка;
- уменьшение численности женщин детородного возраста, с конца 80-х годов в активный детородный возраст стали вступать малочисленные когорты, родившиеся в 60-е годы (дети родившихся в годы войны, когда рождаемость была очень низкой);
- экологические последствия катастрофы на ЧАЭС, обострившие беспокойство родителей о здоровье своих детей;
- неблагоприятное положение с репродуктивным здоровьем населения страны, распространение первичного и особенно вторичного бесплодия.

Современный уровень рождаемости обеспечивает воспроизводство населения Беларуси только на 56%.

Смертность в стране в первой половине XX века быстро снижалась. Начиная с 70-х годов, эта тенденция прекратилась, и с конца 80-х в республике отмечался рост смертности практически от всех причин и во всех возрастах. Причины этого следующие:

- низкий уровень развития экономики, ее дестабилизация в 90-е годы;
- значительное снижение уровня жизни населения в эти годы;
- ухудшение работы в 90-е годы социальной сферы (в частности, здравоохранения, ухудшения качества общедоступной медицинской помощи от рождения до смерти);
- ухудшение экологической ситуации в стране, и не только в связи с последствиями экологической катастрофы на Чернобыльской АЭС;
- исторически сложившиеся стереотипы пренебрежительного отношения к своему здоровью и распространение факторов риска, таких как курение, злоупотребление алкоголем и др.

Кроме того, в 90-е годы увеличение численности умерших было связано с быстрым ростом доли и численности лиц в старших возрастах (старением населения страны).

Все это вызывает обеспокоенность будущим страны. Поэтому нужны конкретные меры активизации демографической политики. Будущее демографическое развитие Беларуси зависит от социально-экономического развития страны, от действенности мер государственной семейной и миграционной политики, распространения здорового образа жизни, улучшения экологической ситуации и повышения качества жизни населения. Большая роль в решении демографических проблем принадлежит также развитию здравоохранения.

В результате, несмотря на ряд позитивных сдвигов в демографическом развитии, нынешняя демографическая ситуация продолжает представлять реальную угрозу безопасности развития страны. Депопуляция, особенно затяжная, ставит вопрос о сохранении самого населения. Это вызвало необходимость разработки и совершенствования демографической политики. Именно этим обоснована разработка очередной программы действий по нивелированию негативных последствий современной демографической ситуации в 2006 — 2010 гг.

При этом не следует преувеличивать возможности демографической политики. Так, нельзя связывать меры демографической политики с надеждами на большой рост рождаемости в стране и на возврат к среднедетной (3-е и более детей) семье. Важно осознать, что население Беларуси вступило в период долговременного сокращения его численности, старения, распространения однодетности, и это необходимо учитывать при формировании современной концепции социально-экономического развития страны. Сложившиеся к настоящему времени структура населения и параметры его воспроизводства будут и в дальнейшем обуславливать депопуляцию в стране, а численность населения будет уменьшаться еще длительное время, особенно ощутимо — во втором — третьем десятилетии XXI века.

Решению демографических проблем в первую очередь будет способствовать нормализация социально-экономического развития страны. Рост количества мест приложения труда, соответствующая заработная плата и доступность жилья — это то, без чего говорить о нормализации демографической ситуации невозможно. Однако только этого тоже недостаточно. Поэтому усилия демографической политики в области естественного воспроизводства населения должны быть направлены, прежде всего, на нивелирование отрицательного влияния наличия детей на материальное положение семей и качество их жизни. Существенные усилия должны быть направлены также на повышение ценности детей, семьи и брака; на формирование более высоких репродуктивных установок у молодежи; на распространении здорового образа жизни среди всего населения. Росту количественных и качественных параметров человеческого капитала в стране будет способствовать и правильно избранная концепция миграционной политики государства, и эффективная ее реализация. Это может несколько улучшить демографическую ситуацию в стране в будущем.

Перспективы развития Республики Беларусь определяются не только состоянием социально-экономической ситуации, развитием производственного потенциала, уровнем развития технологий и инфраструктуры, но также в значительной степени — состоянием и динамикой народонаселения, его количественными и качественными характеристиками.

Источники

1. *Шахотько Л.П.* Рождаемость в Белоруссии. — Минск, «Наука и техника», 1975. — С.145, 148.
2. *Шахотько Л.П.* Воспроизводство населения в Белорусской ССР. — Минск, «Наука и техника», 1985. — С.108. Демографическое развитие и трудовые ресурсы (Социально-экономические проблемы) /А.А. Раков, С.С.Ткаченко, Л.П. Шахотько и др. — Минск, «Наука и техника», 1988. — С.29.
3. *Антонов А.И., Медков В.М., Архангельский В.Н.* Демографические процессы в России XXI века. Под редакцией проф. А.И. Антонова. — М.: ИД «Грааль», 2002. — С. 93–103.

Анотація. Обґрунтована необхідність активізації демографічної політики республіки Білорусь. На основі гіпотетичного прогнозу автор показує, що станеться з населенням Республіки Білорусь, якщо його режим відтворення, який був у 2005 році, не зміниться.

Summary. The necessity of the conducting of more active demographic policy in the Republic of Belarus is grounded. On the basis of the hypothetical forecasting the author shows what will happen to the population of the Republic of Belarus in case the reproduction type existing in 2005 does not change.

Стаття надійшла до редакції журналу 12.12.2006 р.

ПРОГНОЗ РІВНЯ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДО 2050 р.

*П.Є. Шевчук,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

*Г.Ю. Швидка,
Інститут демографії та
соціальних досліджень НАН України*

Вступ. Населення є основною продуктивною силою будь-якої економіки, виробником і споживачем матеріальних і нематеріальних благ. Саме на ньому „замикаються” інформаційні й енергетичні потоки.

У світі, з розвитком постіндустріального суспільства, дедалі чіткіше окреслюється тенденція до зниження матеріало- та енергоємності виробництва. Водночас зростає значущість людського фактора, інтелектуальної, розумової складової виробничого процесу. Так, найбільш динамічними та високоприбутковими є ринки інформаційно-комунікаційних послуг, в яких велика частка припадає на складне технічне обладнання та високоосвічений персонал.

Досвід країн, які в 2-й половині ХХ ст. здійснили величезний технологічний прорив — із відсталих, майже феодальних суспільств увійшли до переліку світових лідерів, переконливо свідчить про надзвичайну важливість освіти і якості населення. Прикладом може бути досвід Японії та Тайваню. Зокрема, Тайвань навіть у складних економічних і політичних умовах (внаслідок відомих напружених стосунків із Китаєм), не маючи власної наукової школи, за державний кошт направляв молодь на навчання до країн Європи та США. В результаті острів вийшов на провідні місця у виробництві електронної апаратури.

Сучасна стратегія розвитку Японії передбачає повне перенесення всього промислового виробництва до інших країн. Більшість продукції японських торгових марок уже виробляється в Малайзії, Філіппінах та інших країнах Тихоокеанського узбережжя. Сама Японія невдовзі спеціалізуватиметься виключно на розробці інтелектуального продукту. Отже, ця країна вже зараз будує „суспільство майбутнього”, в якому ще більше посилюється потреба у високій освіті населення та його можливостей щодо створення нового.

Аналогічним шляхом нині йде Китай. Китайська молодь навчається в багатьох країнах світу, а КНР демонструє високі темпи промислового і економічного росту.

Що ж до України, то негативні наслідки прогнозованого скорочення чисельності населення посилюються його очікуваним постарінням. На це не можна не зважати при виробленні соціально-економічної, демографічної політики, політики на ринку праці і взагалі при розробці будь-яких державних стратегій (і на загальнодержавному, і на регіональному рівнях).

Підвищення демоекономічного навантаження вимагатиме високопродуктивної праці, ефективного використання новітніх технологій. Визначальним у цьому є підвищення рівня освіти та кваліфікації населення. Адже лише висококваліфіковані працівники здатні створювати високотехнологічну продукцію, спроможні забезпечити стабільний розвиток національної економіки.

Постановка проблеми. Показник досягнутого рівня освіти покладено в основу одного з трьох індексів, які використовує ООН для обчислення індексу людського розвитку. Тобто рівень освіти населення визнається дуже важливою ознакою розвитку будь-якої держави.

У подальшому роль освіти посилюватиметься, зростатиме важливість людського капіталу. Країни, що недостатньо фінансують сферу освіти, все більше відставатимуть у своєму розвитку. Тому спроба оцінки можливих змін у рівні освіти населення є актуальною.

Зв'язок проблеми з важливими науковими та практичними завданнями. Триваюче скорочення чисельності населення України надзвичайно загострює питання формування та відновлення людського капіталу, зокрема рівня освіти населення. Проблеми освітньої сфери посилюються особливостями сучасної вікової структури. В останні десятиліття в населенні України сформувалась порівняно мала за чисельністю група осіб, народжених наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Уже зараз це є приводом для закриття значної кількості шкіл у сільській місцевості. Невдовзі перед проблемою комплектування навчальних груп постануть вищі навчальні заклади, кількість яких останніми роками невпинно зростала.

Прогноз рівня освіти населення має як наукове, так і важливе практичне застосування. Якщо розглядати лише відтворення населення, то рівень освіти тісно корелює із народжуваністю.

Аналіз останніх досліджень. Прогноз чисельності населення за освітнім рівнем в Україні відсутній. В інших країнах, утім, здійснюються успішні спроби оцінити динаміку та ймовірні зміни в освітньому складі населення за досягнутим рівнем [3], [4, с. 121–158]. Прогалина в українській демографії, найшвидше, зумовлена відсутністю вихідної інформації про особливості народжуваності, пов'язані з освітнім рівнем матері, та смертності (з огляду на освіту або хоча б професійну належність померлого).

Ймовірно, саме через брак необхідних даних, незважаючи на всю гостроту проблеми підвищення якості населення, очікувані перспективи рівня освіти населення України досі не отримали свого висвітлення в українській демографічній літературі. В інших країнах, натомість, відповідну інформацію отримують як безпосередньо з реєстрів, так і з вибірових обстежень.

Формулювання цілей. Метою статті є побудова демографічного прогнозу чисельності населення за освітою, віком і статтю. При цьому варто наголосити на нагальній необхідності отримання більш детальної інформації про природний рух населення в Україні у розрізі освітнього рівня та характеру зайнятості.

Виклад основного матеріалу.

Вихідні статистичні дані. Всеукраїнський перепис населення, проведений в Україні у 2001 р., дає багатий статистичний матеріал про рівень освіти населення за віком і статтю. Деталізовані дані перепису для зручності слід об'єднати в укрупнені групи за освітнім рівнем, а саме:

- без освіти, із незакінченою початковою освітою (неписьменні та такі, що не мають початкової загальної освіти), із початковою загальною;
- базова загальна освіта, повна загальна та початкова вища (колишня середня спеціальна) освіта;
- базова, незакінчена вища;
- повна вища освіта.

Є також незначна частина тих, хто не вказав рівень освіти. Для зручності подальших розрахунків їх було розподілено за освітніми рівнями та відповідними віковими групами за формулою:

$$S_x^{Lr} = \frac{S_x}{S_x - S_x^U} S_x^L,$$

де: S_x^{Lr} — чисельність населення у віці x за освітнім рівнем L з урахуванням осіб, які не вказали рівень освіти;

S_x — загальна чисельність населення у віці x за Всеукраїнським переписом;

S_x^L — чисельність осіб у віці x за освітнім рівнем L ;

S_x^U — чисельність осіб у віці x , які не вказали рівень освіти.

Дані розподілу населення за освітою за результатами Всеукраїнського перепису для осіб віком 70 років і старше подаються без розподілу за однорічними віковими групами. Тому до них була застосована гіпотеза про те, що з віком пропорції зберігаються. Для наочності та зручності подальшого дослідження за такими згрупованими даними будується статеві-вікова піраміда (рис. 1).

При аналізі зрушень в освіті населення після Всеукраїнського перепису 2001 р. використано дані поточної статистики освіти за останні роки:

- випуск учнів середніми навчальними закладами (2001 — 2005 рр.);
- чисельність студентів за навчальними роками (з 2000/01 до 2005/06 рр.);
- чисельність прийнятих та випущених осіб по вищих навчальних закладах за рівнями акредитації (навчальні роки з 2000/01 до 2004/05);
- розподіл чисельності студентів за віком та формою навчання (станом на 01.01.2006 р.).

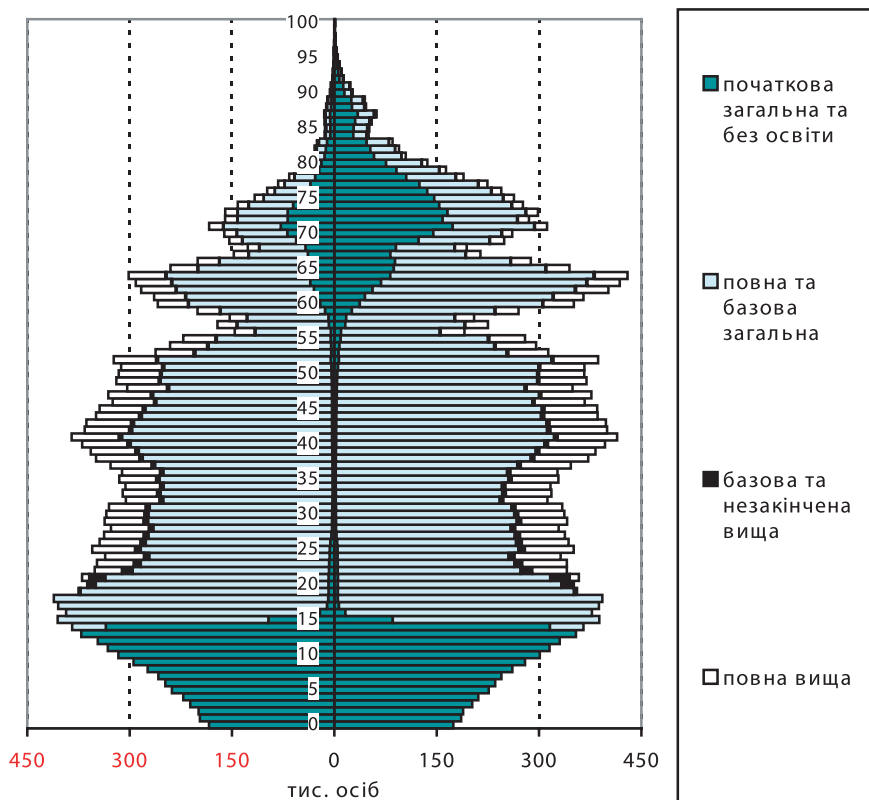

Рис. 1. Вікова структура населення України за статтю, віком і рівнем освіти (за даними Всеукраїнського перепису 05.12.2001)

Аналіз статистичних даних. Як і переважну більшість демографічних процесів на території України, динаміку рівня освіти населення неможливо розглядати осторонь від трансформацій у його віковому складі. Висока питома вага неписьменних та із незакінченою початковою освітою за переписом 1959 р. (рис. 2) пояснюється порівняно високою часткою народжених перед революцією 1917 р., коли переважній більшості населення освіта була недоступна, а навички письма отримували у школах при церквах. З іншого боку, загальне зниження освітнього рівня населення наприкінці 1940-х та в 1950-ті роки спричинили переважно наслідки Другої світової війни. Адже когорти народжених у 1917–24 рр., вже за радянської влади, які мали змогу масово та безоплатно отримати початкову та базову середню освіту, зазнали найбільших людських утрат під час війни.

Наступні переписи 1970, 1979 та 1989 свідчать, що із поступовим вимиранням осіб, народжених до 1917 р., питома вага неписьменних в Україні скорочується. Натомість поширення стандартів середньої освіти зумовлює зростання частки осіб, які отримали загальну або середню спеціальну освіту. Швидкими темпами зростала також питома вага тих, хто здобув повну вищу або базову вищу освіту (рис. 2).

За даними останнього перепису 2001 р., навіть та незначна частка неписьменних у населенні віком 10 років і старше (3,1%), що залишається в Україні, припадає на найстарші вікові групи (рис. 2).

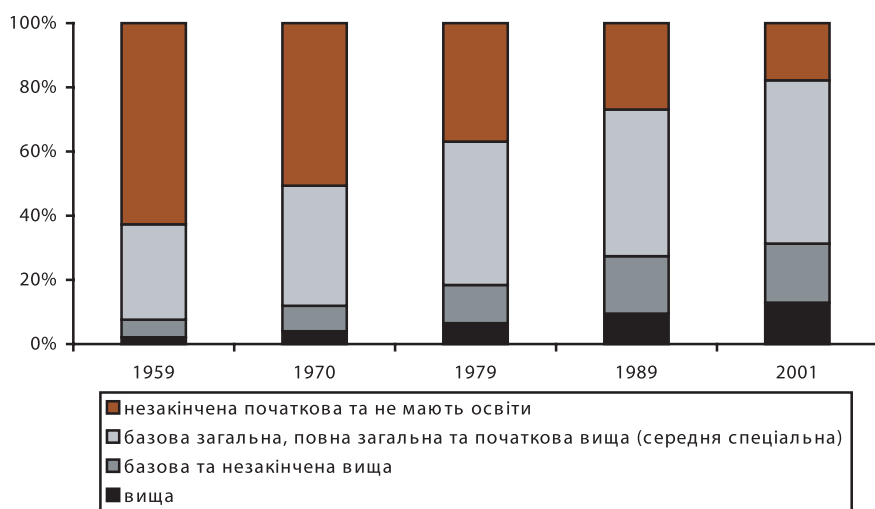

Рис. 2. Рівень освіти населення за даними переписів (для осіб віком 10 років і старше)

Для населення у віці 25–69 років питома вага неписьменних становить 1,1%, тоді як серед осіб віком 70 років і старше цей показник сягає 17,2%. Початкову та базову загальну освіту, за даними останнього перепису, в цьому ж віці мали 16,9% осіб. Найпоширенішою є повна загальна та середня спеціальна (початкова вища) освіта – 62,8%. Вищу освіту (повну, базову та незакінчену) мав майже кожен п'ятий – 18,8%.

Україна успадкувала від Радянського Союзу високий рівень освіти населення та розгалужену систему навчальних закладів. Безплатність та обов'язковість набуття загальної середньої освіти сприяли широкому охопленню нею населення, яке отримувало якісні знання, необхідні для економічного розвитку. Формувалися також потужні наукові школи, особливо в точних та технічних галузях знань.

Таким чином, станом на початок ХХІ ст. „рівень освіти населення в Україні є одним з найвищих серед країн Центральної та Східної Європи” [1, с. 222]. За часткою учнів серед населення у віці 15–18 років Україна поступається лише країнам Балтії та Угорщині [1, с. 223].

На жаль, ані поточна статистика, ані дані перепису в Україні не дають можливості аналізу народжуваності залежно від рівня освіти. Як робочу гіпотезу доцільно припустити незалежність у майбутньому для всієї України рівня народжуваності від рівня освіти. Ґрунтується таке припущення на уже досягнутому дуже низькому рівні сумарного показника народжуваності, адже у жодному вітчизняному демографічному прогнозі не передбачається його зростання вище 2.

Про статево-вікові особливості смертності за рівнем освіти в Україні складно сказати щось певне, оскільки поточна статистика не збирається, а вибіркові обстеження з цього питання не проводились. Можливо, така інформація з'явиться після очікуваного запровадження в Україні демографічного реєстру.

Обґрунтування прогнозу. Як зазначено вище, для України найближчими роками вагомим фактором зміни чисельності осіб різних освітніх груп може стати структурний. Вступ у студентський вік великого за чисельністю покоління народжених у середині 1980-х спричинило справжній „бум” відкриття нових університетів, коледжів, збільшення кількості факультетів і кафедр та прийому абітурієнтів. Удвічі менша чисельність народжених в останнє десятиліття може істотно знизити конкурси зі вступу до ВНЗ. Отже, охоплення цих когорт вищою освітою може сягнути значних розмірів.

Структурний фактор у прогнозі чисельності населення за освітніми рівнями враховується аналогічно як і при використанні методу пересування вікових груп. Знаючи розподіл населення України за освітою, статтю та віком на дату перепису 2001 р., можна визначити відповідний розподіл станом на початок 2006 р. за допомогою ітераційного процесу. Досить високий ступінь вірогідності забезпечується наявною поточною статистикою за відповідні навчальні роки (2001/02, 2002/03, 2003/04, 2004/05 та 2005/06 рр.) про чисельність учнів, що закінчили загальноосвітні школи, студентів вищих навчальних закладів I–II та III–IV рівнів акредитації, яких прийнято на початковий цикл навчання (без тих, що прийняті для продовження навчання з метою здобуття більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня), а також випущених фахівців (без тих, що закінчили відповідний цикл та продовжують навчання).

Для отримання показників рівня і структури освіти населення за віком, а також відповідної кількості населення на перспективу до звичайної методики пересування вікових груп додаються ймовірності перейти з однієї освітньої групи до іншої. При цьому обмеженням виступає те, що для отримання кожного наступного рівня освіти слід досягти попереднього, а ймовірність переходу у зворотному напрямі відсутня.

Обмежує ймовірності переходів також та обставина, що найбільш суттєві зміни в освітньому рівні людей відбуваються в певній залежності від їх віку. Цей факт дає можливість значно звужити області таких переходів залежно від віку. Особливо це стосується здобуття початкової загальної та базової середньої освіти, а також повної загальної та початкової вищої (середньої спеціальної). Зокрема, отримання початкової освіти досить чітко обмежується віком 9–12 років. Середні навчальні заклади молоді люди закінчують зазвичай у віці 16–19 років. Здобуття вищої освіти найбільш „розміто” за віком. Проте нижня вікова межа є більш визначеною, оскільки випадки здобуття навіть базової вищої освіти до 19 років поодинокі.

Слід наголосити, що, хоча ймовірність здобути більш високу освіту існує для багатьох вікових груп, можна обмежитися значно меншою їх кількістю. Так, для осіб старше 50 років (у передпенсійному та пенсійному віці) ймовірність здобуття вищої освіти доцільно прирівняти до нуля: кількість таких випадків мізерна, а економічна та кар’єрна мотивація відсутні. Особи, які навчалися у вищих навчальних закладах у віці старше 35 років (видається доцільним поширювати їх на вікові групи від 35 до 50 років) на початок 2006 р. в Україні становили лише 0,5% постійної чисельності населення в цьому ж віці. В більш молодому віці питома вага студентів, які здобували вищу освіту, серед усього населення значно вища (рис. 3). Яка частка з них урешті досягне вищої освіти — питання складне, проте вже сама їх кількість та віковий розподіл дає змогу більш певно оцінити чисельність та частку осіб із уже здобутою вищою освітою у віці 20 років і старше на найближчі 5 років.

Невизначеність спричиняється і законодавчими нормативами. Так, заміна загальної строкової військової служби на контрактну може призвести до деякого зниження охоплення вищою освітою серед чоловіків певних вікових груп. Підвищення атестаційних вимог до навчальних закладів може зумовити втрату деякими з них ліцензій, а відтак — скорочення кількості студентів.

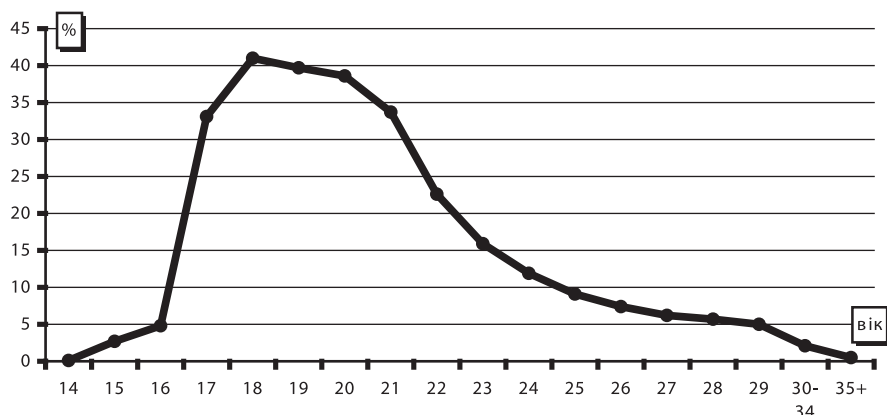

Рис. 3. Частка студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації у складі постійного населення України на 01.01.2006 р.

Прогноз чисельності та рівня освіти населення значною мірою ґрунтується на вже досягнутому рівні освіти за віком (логічно припустити, що для кожної з осіб він не стане нижчим). З іншого боку, особи, які мали початкову або базову загальну освіту на початок року, не опиняться у групі із вищою на початку наступного року. Говорячи про перехід від однієї освітньої групи до іншої, слід пам'ятати, що кожний наступний цикл здобуття освіти закінчується зазвичай улітку.

Прогноз будується за чотирма вищезазначеними освітніми рівнями, які характеризуються такими відмінностями. Особи, які вже здобули вищу освіту (базову вищу) і не продовжують навчання, мають лише два „фазових переходи” — дожити або не дожити від

віку x до віку $x + 1$ з року i до року $i + 1$. Зрозуміло, що ті, хто отримав ступінь бакалавра (базова вища освіта) можуть продовжити навчання. Проте цим доводиться знехтувати через ускладнення моделі та відсутність необхідних даних для обчислення імовірностей. При цьому як постулат слід зазначити відсутність імовірності набуття більш низького кваліфікаційного рівня, ніж уже досягнутий.

Очевидно, що особи, які мають здобуті інші освітні рівні (крім вищого) можуть: 1) не дожити до наступної вікової групи, 2) дожити до наступної вікової групи і не перейти до наступного освітнього рівня, 3) дожити до наступної вікової групи і перейти до наступного освітнього рівня.

Демографічний блок. Кожна гіпотеза компонентного демографічного прогнозу збільшує кількість можливих варіантів. Тому, на відміну від роботи С.Я. Щербова [3], в якій прогноз рівня освіти виконано на основі 6 сценаріїв демографічного прогнозу, з метою зосередження особливої уваги не на демографічній, а на освітній складовій прогнозу, нами його виконано на основі лише одного сценарію демографічного прогнозу.

Освітній блок. Як уже зазначалось, останніми роками освітні заклади перебувають під визначальним впливом змін у віковій структурі населення. Порівняно висока народжуваність у середині 1980-х років, що зумовила підвищену частку населення відповідних років народження, впливає нині на загальну кількість студентів та, відповідно, осіб, які здобувають вищу освіту. Так, якщо в 1995/96 навчальному році на денні відділення було прийнято понад 150 тис. студентів, то в 2005/06 — відповідно понад 305 тис. осіб.

Помітно зросла і кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації: з 255 у 1995/96 навчально-му році до 345 у 2005/06. Чисельність студентів збільшилась із 922,8 тис. до 2203,8 тис. осіб.

Натомість у середні навчальні заклади з кожним роком вступає все менше учнів, що зумовлено зменшенням їх кількості (рис. 1) внаслідок скорочення народжуваності в 1990-х. Система середньої та початкової освіти в Україні не змогла належним чином адаптуватися до зменшення чисельності учнів. Наслідком стало зниження ефективності використання робочого часу вчителів, скорочення кількості початкових шкіл у сільській місцевості. А позитивною рисою є те, що в Україні питома вага випускників 9-х класів, які продовжують навчання для здобуття повної загальної середньої освіти, з кожним роком зростає.

В Україні відсутня дискримінація жінок при здобутті освіти. Швидше навпаки, чоловіки часто мають дещо нижчий освітній рівень. Це є наслідком радянської системи, за якої отримання більш високого рівня фахової підготовки не зумовлювало більш високу оплату праці, що, у свою чергу, не стимулювало потребу в навчанні. Таким чином, чоловіки частіше отримували середню спеціальну (початкову вищу) освіту переважно технічних спеціальностей, жінки здобували вищу освіту в основному гуманітарних напрямів.

Гіпотези та результати варіантів прогнозу освіти населення України. Всі варіанти прогнозу рівня освіти населення побудовані на середньому сценарії багатоваріантного демографічного прогнозу для України [2, с. 136], проте з постійними показниками зареєстрованого міграційного сальдо на рівні 2005 р. (+4,6 тис. осіб). Виходячи з наведених міркувань, ступінь невизначеності прогнозу рівня освіти населення можна значно звужити. Так, *за будь-яким варіантом* прогнозу серед осіб у віці 50 років і старше імовірність зміни освітнього рівня відсутня. Тоді як отримання початкової чи середньої освіти у такому віці навряд чи потрібне, здобуття вищої освіти може бути пов'язане з можливістю зайняття певної посади, що часто є дуже доречним перед виходом на пенсію. Проте з поточної статистики відомо, що частота таких випадків незначна. А оскільки у майбутньому частка осіб похилого віку в населенні України зростатиме, то у даному прогнозі таке уточнення сприятиме зниженню його невизначеності.

Питома вага неписьменних серед дорослих різко скоротиться найближчим часом через фізичне вимирання осіб, народжених перед Другою світовою війною, серед яких частка таких осіб найвища (рис. 1).

Варіант прогнозу „*постійні коефіцієнти*” досить часто використовується в демографічних прогнозах. Наукова цінність прийняття гіпотези незмінності імовірностей переходу за освітніми рівнями в майбутньому полягає у виявленні структурного фактора, який, як уже зазначалося вище, буде одним із найвпливовіших у коротко- та середньостроковій перспективі. З огляду на суттєвішу залежність динаміки освіти населення від законодавчих і правових нормативів, ніж його природного руху, цей варіант видається не більш невизначеним, ніж будь-який інший. Тому за цим варіантом імовірності переходу з одного до іншого освітнього рівня, отримані з даних Всеукраїнського перепису 2001 р., та враховуючи відповідні тенденції в динаміці освіти 2001–2005 рр. поширені до 2050 р. При цьому кількість майбутніх студентів зменшується пропорційно до скорочення прогнозованої чисельності осіб у віці найбільш інтенсивного вступу до ВНЗ. Отже, чисельність майбутніх осіб із повною вищою освітою залежить лише від структурного фактора.

Як і за будь-якого варіанта розвитку подій, за цим варіантом кількість неписьменних та осіб, які не мають початкової освіти, скорочуватиметься внаслідок їх природного убутку, оскільки це переважно особи літнього віку (рис. 4). Також слід очікувати зниження чисельності тих, хто має базову загальну середню, повну загальну середню та початкову

вищу освіту згідно з тенденціями динаміки загальної чисельності населення України (рис. 5). Відповідно, на першому етапі зростатиме чисельність (і частка) осіб із більш високим рівнем освіти (рис. 6 та 7).

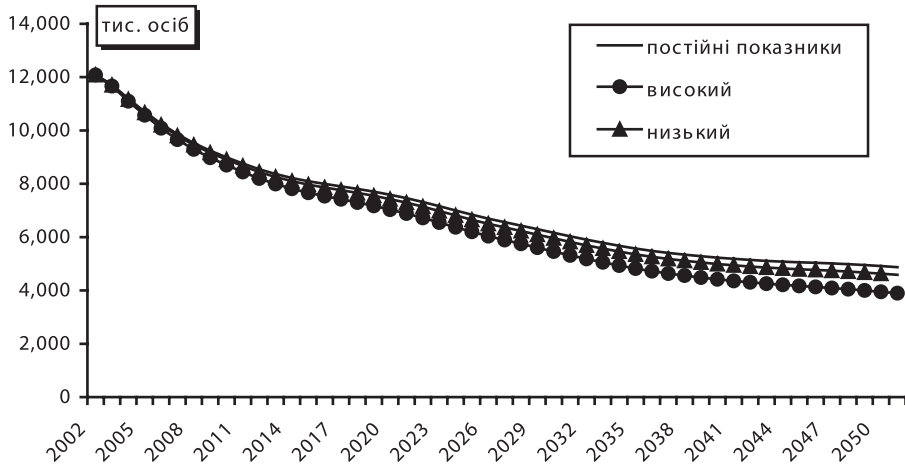

Рис. 4. Динаміка чисельності осіб із початковою загальною середньою освітою та таких, що не мають початкової загальної середньої освіти (за варіантами прогнозу)

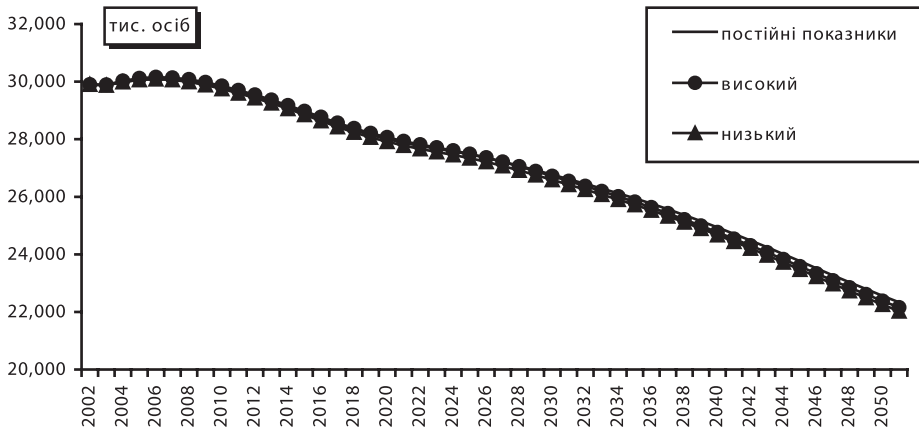

Рис. 5. Динаміка чисельності осіб із базовою загальною середньою, повною загальною середньою та початковою вищою освітою (за варіантами прогнозу)

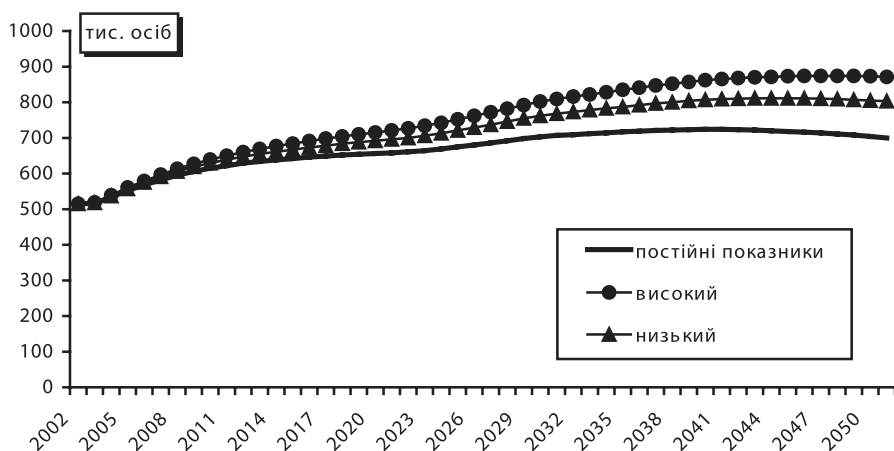

Рис. 6. Динаміка чисельності осіб із базовою вищою та незакінченою вищою освітою (за варіантами прогнозу)

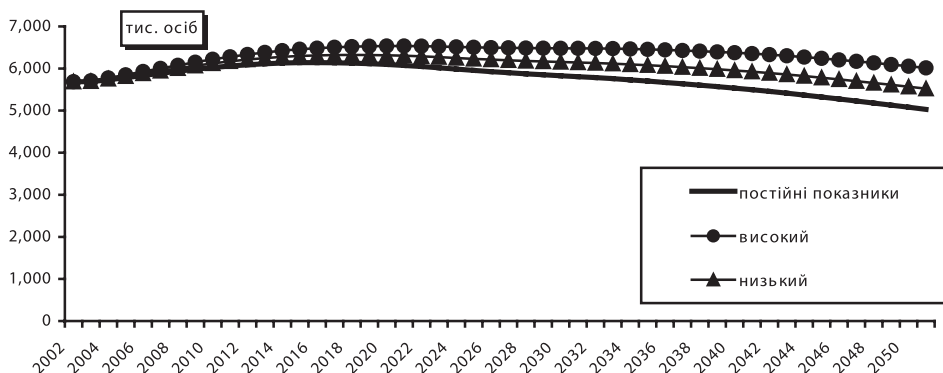

Рис. 7. Динаміка чисельності осіб із повною вищою освітою (за варіантами прогнозу)

„Високий” варіант прогнозу рівня освіти населення ґрунтується на вірогідному посиленні ролі освіти, зокрема вищої та професійно-технічної, в українському суспільстві. Інтелектуальна складова у виробленій продукції зростатиме, інтенсифікується науковий розвиток. Прискорення інформаційного обміну та розвитку технологій у світі, внаслідок глобалізаційних тенденцій, поширюватиметься і на Україну. Це стимулюватиме населення до постійного підвищення кваліфікації протягом життя. Тому за цим варіантом імовірності здобуття вищої освіти зростатимуть для осіб старше 30 років.

Також за „високим” варіантом передбачається зростання імовірності отримання більш високого освітнього рівня і для молодших вікових груп. Передусім, це буде зумовлено необхідністю використання нарощених потужностей (аудиторій, викладацького персоналу) в останні роки, коли через вікові групи, які переважно здобувають освіту, проходила демографічна „хвиля” народжених в середині 1980-х.

Проте чисельність когорт населення 6–23 років усе одно буде меншою, ніж кількість сучасних випускників через демографічну „западину” — „входження” малих за кількістю груп осіб. Тому, хоча охоплення населення вищою та середньою спеціальною освітою зросте, кількість місць у навчальних закладах усіх рівнів акредитації неминуче знизиться. Вивільнені місця можуть бути заповнені закордонними студентами або просто скорочені. Крім того, зовсім не обов’язково, що в 2015 р. всі особи віком 16–18 років захочуть здобути вищу освіту, хоча їх загальна чисельність буде меншою, ніж у 2004–2006 рр. було вступаючих (абітурієнтів).

За цим варіантом чисельність населення із повною вищою освітою в Україні на початок 2051 р. досягне 6015 тис. осіб, а частка їх у населенні становитиме 18,3%.

„Низький” варіант прогнозу рівня освіти населення, логічно, повинен бути пов’язаний із явищем „відтоку мозків”. Тому, хоча сальдо міграцій залишається додатним, баланс „вибулих” і „прибулих” за освітнім рівнем, за цим варіантом, не на користь України. Таким чином, менша кількість більш освіченого населення замінюється незначно більшим числом менш кваліфікованих кадрів.

Імовірності переходу з одного освітнього рівня до іншого залишаються такі ж, які і у варіанті „постійних коефіцієнтів”.

За цим варіантом чисельність населення в Україні із повною вищою освітою досягне 5522 тис. осіб, а частка їх у населенні на початок 2051 р. становитиме 16,8%. Вікова структура представлена на рис. 8.

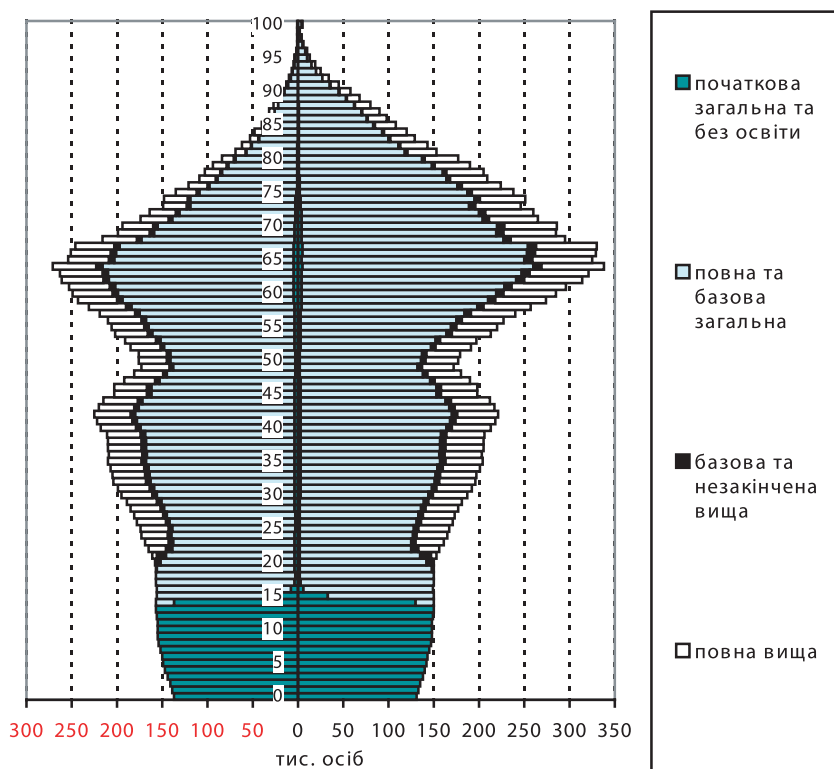

Рис. 8. Вікова структура населення України за статтю, віком і рівнем освіти на початок 2051 р. („низький” варіант прогнозу)

Висновки. Збільшення охоплення населення України повною вищою та початковою вищою освітою в останнє десятиліття, а також природний убуток старших, в середньому менш освічених поколінь призведе до зростання питомої ваги більш освічених мешканців. При цьому на найближчу та середню перспективу зростатиме також чисельність осіб із повною вищою та базовою вищою освітою.

Згодом має зрости рівень охоплення вищою освітою для малочисельних когорт порівняно з теперішніми. Завданням закладів освіти та викладацького персоналу буде дати їм якомога кращі знання та вміння самостійно опановувати нові напрями. Стратегією держави має стати створення стимулів для молоді постійно підвищувати освітній рівень і працювати в Україні.

Також зміст поданої статті доводить необхідність отримання даних про померлих (за освітою) та народжених (за освітою матері) з метою підвищення точності та обґрунтованості розробки майбутніх прогнозів освітнього рівня населення України.

Джерела

1. *Людський розвиток в Україні: 2003 рік (колектив авторів) / Щорічна науково-аналітична доповідь /* За ред. Е.М. Лібанової. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2004. — 290 с.
2. *Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) /* за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138 с.
3. *Щербов С. Альтернативни сценарии за бъдещия човешки капитал в България // Демографско развитие на Република България.* — 2005. — С. 26—40.
4. *The End of World Population Growth in the 21st Century /* edited by W. Lutz, W.C. Sanderson, S. Scherbov. — L.: IASA, Earthscan, 2004. — 341 p.

Аннотация. В статье представлены основные результаты (динамика численности 4-х образовательных групп) прогноза образовательного уровня населения Украины. Показано возрастание важности образования в ожидаемом демографическом будущем Украины. Отмечено отсутствие исходных данных о взаимосвязи демографических процессов и уровня образования населения в Украине.

Summary. The basic results (the dynamic of number of four educational groups) of educational level projection of population of Ukraine are presented. The growing of importance of education in expecting demographic future of Ukraine is showed. The lack of observational data about interrelation of demographic processes and educational level of population is pointed out.

Стаття надійшла до редакції журналу 22.12.2006 р.

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ФІРМИ НА РИНКУ ПРАЦІ

*Л.С. Шевченко,
доктор економічних наук, професор,
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

Постановка проблеми. Ринок праці є сферою взаємодії найманих працівників і роботодавців — відповідно його й слід розглядати. Якщо з точки зору роботодавців він поділяється на стійкі і замкнуті сегменти найманих працівників як межі мобільності і конкуренції робочої сили, то з погляду найманих працівників уже йдеться про поділ (сегментування) самих роботодавців. Основними економічними ознаками при цьому стають фінансовий стан, форма власності і, що принципово важливо, конкурентоспроможність фірми на ринку праці. Остання формується лише за реальної конкуренції. В умовах монополії, коли на ринку праці діє тільки одна фірма, передумови конкуренції і встановлення конкурентоспроможності роботодавців відсутні. Незначні вони й на олігопсоністичному ринку праці. У решті структур ринку праці фірми як наймачі працівників конкурують між собою за залучення більш якісної робочої сили.

До визначення рівня конкурентоспроможності фірм-роботодавців сьогодні вдаються і держава, і громадські організації. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 25 листопада 1999 р. № 2135, починаючи з 2000 року, проводиться Всеукраїнський конкурс на звання „Кращий роботодавець року”. У 2005 р. у конкурсі взяли участь майже 5,5 тис. підприємств, установ та організацій, що в 1,5 рази більше, ніж у 2000 р. [1]. Свої рейтинги кращих роботодавців мають профспілки, організації підприємців, більшість ділових періодичних видань України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми конкуренції та конкурентоспроможності на ринку праці стали предметом і наукових досліджень. Однак в літературі аналізується переважно конкурентоспроможність найманих працівників та їхніх трудових послуг, а саме: *робочої сили* [2, 3, 4]; *праці* [5]; *персоналу* підприємства [6]; *окремих верств та професійних груп населення* [9, с. 84–85; 10, с. 83, 168–169, 219–222]; *гендерні особливості конкурентоспроможності громадян на українському ринку праці* [7; 8, с. 16].

А сутність конкурентоспроможності фірми як *роботодавця* залишається невивченою.

Тому **метою** цієї статті є охарактеризувати основні конкурентні переваги фірми на ринку праці та засоби їх досягнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конкурентоспроможність фірми на ринку праці означає реальну і потенційну можливість фірми за певних обставин створювати і пропонувати найманим працівникам більш привабливі умови праці, ніж у фірм-конкурентів. При цьому конкурентоспроможність роботодавця багато в чому залежить від того, які саме робочі місця пропонуються, як організовані їх економічна оцінка та інформування про наявність, робота з претендентами на вакансії.

У зв'язку з цим слід нагадати, що окремі дослідники розмежовують ринок робочої сили і ринок робочих місць. О. Гулевич, скажімо, вважає, що „для аналізу державного регулювання ринку праці в аспекті зовнішніх ефектів доцільно виокремити ринок робочої сили і ринок робочих місць, оскільки на кожному з цих ринків попит і пропозицію формують різні суб'єкти. Наприклад, на ринку робочої сили суб'єктами, що формують попит, виступають роботодавці, а на ринку робочих місць цю функцію виконують наймані працівники. З іншого боку, на ринку робочої сили пропозицію формують наймані працівники, а на ринку робочих місць – роботодавці” [11, с. 4].

На наш погляд, ставити питання про існування різних ринків не варто. Підприємця, який пропонує вакантні робочі місця, цікавить не їхній грошовий еквівалент („продаж” робочих місць), а найом працівників, які на даних робочих місцях за певну заробітну плату будуть виробляти продукцію або надавати послуги. За пропонуванням робочих місць, інакше кажучи, стоїть попит на робочу силу та її трудові послуги. І роботодавець у відповідь на згоду працівника працювати на його підприємстві обіцяє забезпечити трудовий процес відповідним робочим місцем.

Не існує і пропонування трудових послуг лише заради заробітної плати. Сучасного працівника, окрім грошової винагороди, цікавлять і явно не грошові чинники – умови і безпека праці, робочий графік, особливості менеджменту, пов'язані з працею на конкретному робочому місці. Він, зі свого боку, формує попит на сучасні робочі місця, обіцяючи роботодавцю трудові послуги певної якості і кількості.

Отже, ринок праці встановлює взаємозв'язок та узгоджує економічні інтереси між власниками робочої сили та власниками робочих місць. Трудовий контракт тоді можна вважати договором гарантії зайнятості на конкретному робочому місці. А отже, і конкурентні переваги роботодавця на ринку праці треба пов'язувати саме з якістю (унікальністю, диференціацією) робочих місць, які він пропонує найманому працівнику, та витратами потенційного працівника на одержання бажаного робочого місця.

У сучасній економічній літературі розрізняють дві категорії робочих місць: фізичні та економічні. Під фізичним робочим місцем розуміється просторова зона, призначена для виконання робіт чи надання послуг одним працівником в одну зміну, оснащена відповідними технічними засобами (основними виробничими і невиробничими фондами, робочим інструментом, пристосуваннями, інвентарем) та забезпечена необхідними сировиною і матеріалами.

Економічне робоче місце – це місце прикладання праці одного працівника (фактичного чи потенційного), що забезпечує його продуктивну зайнятість. Фізичне робоче місце існує як економічне, якщо: 1) має місце платоспроможний попит на товари або послуги фірми; 2) виділені оборотні засоби, що забезпечують працівника предметами праці, енергією, інформацією, заробітною платою тощо; 3) робоче місце забезпечує працівникові заробіток (обсяг споживання матеріальних благ чи послуг), достатній для розширеного відтворення робочої сили; 4) роботодавець одержує дохід (прибуток) для подальшого розвитку виробництва. Економічне робоче місце висуває певні вимоги до освітнього, професійно-кваліфікаційного та інтелектуального рівня працівника, його фізичних та індивідуально-психологічних особливостей, до стану здоров'я.

Оцінити якість і, відповідно, конкурентоспроможність робочих місць при такому їх розумінні дають можливість:

а) коефіцієнт організації робочих місць (K_{pm}), який фіксує рівень відповідності наявних на підприємстві (у виробничому підрозділі) робочих місць типовим проектам:

$$K_{pm} = P_m / P, \quad (1)$$

де P_m — кількість робочих місць, що відповідають типовим проектам; P — загальна кількість робочих місць на підприємстві (у підрозділі);

б) коефіцієнт оснащення робочого місця (K_{op}), який характеризує ступінь фактичної оснащеності робочого місця технологічною оснасткою, інструментами, документацією і т.п. порівняно з вимогами технологічного процесу чи проекту:

$$K_{op} = O_\phi / O, \quad (2)$$

де O_ϕ — фактична кількість одиниць технологічної оснастки, інструментів і т.п., що їх використовують на робочих місцях; O — кількість одиниць оснастки, інструментів і т.п. на тих же робочих місцях за технологією (проектом);

в) фактичні видатки фірми-наймача на утримання одного робочого місця;

г) фактичні видатки фірми-наймача на утримання одного працівника, у тому числі на: оплату виконаної роботи; витрати на оплачуваний, але не відпрацьований робочий час; премії і нерегулярні виплати; заробітну плату в натуральній формі; пільги, послуги, допомогу в натуральній і грошовій формах; витрати підприємства на оплату житла працівників; на їхнє соціальне забезпечення; на професійне навчання; утримання громадських служб соціальної сфери;

д) розмір та динаміка середньої заробітної плати працівників фірми порівняно з аналогічними показниками по галузі і регіону;

е) кількість і частка працівників, які пройшли професійну підготовку або перепідготовку за рахунок коштів фірми (вкладання в людський капітал) і мають можливість подальшого кар'єрного зростання;

є) рівень (коефіцієнт) задоволеності працівників підприємством (K_3):

$$K_3 = 1 - \Pi_{вб} / \Pi, \quad (3)$$

де $\Pi_{вб}$ — кількість працівників, що звільнилися з підприємства за власним бажанням за визначений період; Π — середньосписочна чисельність працівників підприємства за той же період;

ж) рівень (коефіцієнт) стабільності персоналу за певний період часу (K_{cm}):

$$K_{cm} = \frac{\Pi_0 + \Pi_n - \Pi_{зв}}{\Pi_0 + \Pi_n}, \quad (4)$$

де Π_0 — середньосписочна чисельність працівників у попередній період; Π_n — кількість прийнятих працівників за період; $\Pi_{зв}$ — кількість звільнених працівників за період.

Максимальне значення показника дорівнює 1,0: у цьому разі за період, що аналізується, у фірмі не було звільнень працівників, тобто трудовий колектив відзначався стабільністю.

Усі ці показники свідчать про задоволеність персоналу підприємством у цілому, а при їх порівнянні з показниками інших фірм – про рівень конкурентоспроможності роботодавця на ринку праці.

Втім, пов'язувати якість робочих місць лише з ефективністю організації та оплати праці сьогодні вже замало. Атрибути сучасного робочого місця формуються соціально-економічними умовами найму і використання персоналу у широкому сенсі, можливість-ми творчої праці, розвитку інноваційної та управлінської активності працівників, психологічним кліматом у колективах працюючих та загальною корпоративною культурою. Саме такі аспекти зайнятості стають дедалі більш затребуваними з боку найманих працівників (табл. 1). Окреслюється чітка перспектива набуття економічними робочими місцями якості *соціально-інноваційних робочих місць* (далі – СІРМ).

Таблиця 1**Мотиви вибору компаній найманими працівниками* [12, с. 52]**

Мотиви	Частка працівників, %
Високий рівень зарплат	40,7
Гарні умови праці	34,8
Програми соціального страхування	22,9
Можливості для кар'єрного зростання і саморозвитку	18,8
Додаткові грошові заохочення для співробітників	16,5
Програми навчання та підвищення кваліфікації	15,6
Негрошові заохочення для співробітників	14,9
Створення робочих місць, значна кількість співробітників	11,9
Корпоративна культура, хороший мікроклімат у колективі	11,0
Стабільність, упевненість, надійність	10,0
Інше	54,8

* За результатами дослідження компанії ГФК Юкрейн

Поняття СІРМ є авторським і раніше науковцями не використовувалося. Воно є похідним від терміна „соціальні інновації”, який, в свою чергу, має різні тлумачення:

- будь-які інновації (технологічні, продуктові, організаційні тощо) у соціальній сфері [13, с. 22–23];
- поліпшення умов і характеру праці, соціального забезпечення, психологічного клімату у колективах працюючих у будь-якій сфері економіки [14, с. 25; 15, с. 20–21];
- інноваційні ідеї з вирішення економічних проблем з найбільшим результатом для соціальної сфери [16, с.1].

Останнє визначення видається найбільш конструктивним і дає змогу сформулювати якісні критерії СІРМ.

По-перше, СІРМ створює попит на новаторську, інтелектуальну працю і водночас гарантує соціальне інвестування у підготовку та перепідготовку персоналу, розвиток форм і систем професійного навчання на підприємстві, реалізацію здібностей та можливість інноваційної діяльності працівників у фірмі. У компанії *Microsoft* взагалі виходять з того, що на сучасному ринку праці йдеться про купівлю—продаж знань і вмінь. Тому фірма, разом з адекватною компенсацією трудових послуг, пропонує працівникам і комплексну систему планування кар'єри та розвитку персоналу. Одним з обов'язкових видів діяльності працівників визнано навчання. Фірма навіть дозволяє займатися цим у робочий час після виконання планового завдання. Вона замкнула в єдиний комплекс навчання, кар'єру, професійне зростання і оплату праці [17].

Відповідні приклади можна знайти і в Україні. З метою збереження найкращих працівників керівництво металургійного комбінату *Азовсталь* (м. Маріуполь), скажімо, повністю оплачує співробітникам одержання першої вищої освіти і половину вартості другої освіти [12, с. 52].

По-друге, створення СІРМ — це оновлення всієї існуючої системи робочих місць з метою підвищення продуктивності праці персоналу підприємства. Від того, чи відбуватиметься це на практиці, залежатимуть процеси відтворення зайнятості, а також темпи зростання продуктивності праці в економіці загалом. А поки статистика свідчить про інше: продуктивність праці на новостворених робочих місцях мало чим відрізняється від ефективності „старих” робочих місць. Зростання загальної кількості створюваних робочих місць майже не поліпшує їхню структуру.

По-третє, СІРМ реалізує право найманого працівника на дохід від використання активу „робоча сила” у вигляді зарплати, премій, гонорарів, бонусів тощо, еквівалентних корисності та продуктивності (ефективності) праці.

На жаль, за показником рівня заробітної плати більшість вітчизняних підприємств поки що не можуть конкурувати із зарубіжними роботодавцями. Низька заробітна плата не стимулює працівників до виявлення їхніх творчих здібностей, продуктивної праці, а навпаки, лежить в основі трудової мобільності і трудової міграції, спонукаючи багатьох висококваліфікованих працівників виїжджати на роботу за кордон. До того ж має місце значна заборгованість із виплати заробітної плати найманим працівникам: на 1 грудня 2006 р. вона становила 996, 1 млн. грн., що дорівнювало 7,7 % фонду оплати праці, нарахованого за листопад 2006 р. усім працівникам [18].

Однак розуміння мотиваційної ролі заробітної плати серед роботодавців зростає. За даними українського рекрутингового агентства *Анкор С.В.*, у 2005 році 65% фірм-роботодавців, що брали участь у спеціальному опитуванні, переглядали заробітні плати своїх співробітників один раз, 12 % — двічі, 6 % — чотири рази, і лише 6 % ризикнули їх не переглядати [12, с. 52].

По-четверте, СІРМ спонукає найманих працівників до участі в управлінні. Застережемо відразу, що про участь у власності фірми та розподілі її прибутків не йдеться. Необхідною умовою цього є статус найманого працівника як акціонера (співвласника) підприємства або, принаймні, як учасника спеціальних програм із залучення рядових співробітників до управління капіталом. А от від участі працівника в управлінні працею та якістю продукції (практика американських компаній) виграють обидва учасники виробничого процесу — працівник і роботодавець — у фірмах з будь-якою формою власності.

Цікавим є підхід А.Б. Доманіна, який вважає робочим місцем зону, де відбувається трудова діяльність і здійснюється менеджмент. Це може бути і все підприємство, і кожний з його підрозділів. Головним показником економічного розвитку підприємства у такому разі стає зйом продукції з одного робочого місця [19].

Конструювання даного показника відбувається у системі „ресурси — виробничий процес — продукція” при різному наборі відносин власності. Зменшуючи масштаб розгляду виробничого процесу (підприємство, цех, дільниця, бригада), автор одержує робоче місце як первинний осередок процесу вдосконалення виробництва. Працівник тепер перетворюється з „найманого менеджера на ефективного власника верстату”. Йому делегується вся повнота повноважень і відповідальність за дотримання термінів випуску, стандартів якості, рівня витрат. Кожний економічний агент стає осмислено зацікавленим у подоланні недоліків, притаманних його робочому місцю, та високих кінцевих результатах роботи. Даний підхід створює і таку важливу конкурентну перевагу компанії, як відданість працівників фірмі.

Дослідник пропонує також поділити всі робочі місця на три ліги — А, Б і В. До ліги А увійшли б робочі місця, готові до вільної змагальності на внутрішньому ринку підприємства і до конкуренції за його межами. Після повного виконання договірних зобов’язань перед центральною компанією вони одержують право самостійного господарювання, можуть формувати портфель сторонніх замовлень.

Робочі місця ліги Б — ті, які працюють без збитків, але ще не готові до вільної змагальності через високі витрати виробництва.

До ліги В увійдуть робочі місця, продукція яких не відповідає вимогам підприємства і запитам „сторонніх” споживачів, а праця на них не визнається суспільно необхідною всередині підприємства. Протягом встановленого терміну таке робоче місце має підтягнутися до ліги Б.

По-п’яте, концепція СІРМ зважає на соціально-психологічні засади виробництва, особливості встановлення міжособистісних відносин у трудових колективах. Завданням розробників СІРМ є створення умов для задоволення кожним працівником змістом своєї роботи, соціально-психологічним кліматом в організації. СІРМ формує ініціативне ставлення людини до праці на робочому місці і в конкретному трудовому колективі.

Таким чином, *економічне робоче місце стає соціально-інноваційним, якщо забезпечує працівників: 1) умови якнайповнішої реалізації його професійних знань, розвиток творчих, інтелектуальних здібностей; 2) можливість інноваційної діяльності, участь у розробках нової продукції та нових підходів до організації виробництва; 3) доходи відповідно до ступеня корисності і продуктивності його праці; 4) участь у соціальному управлінні підприємством; 5) задоволення своїм соціальним статусом у колективі.*

Практичне впровадження СІРМ активізується з розвитком науково-технічного прогресу, інформатизації та комп’ютеризації виробництва, орієнтацією на інноваційний тип економічного розвитку. Понад те, воно само за своєю сутністю є винятково інноваційним процесом.

У результаті наявність саме таких, соціально-інноваційних робочих місць і стає основною конкурентною перевагою фірми-роботодавця на сучасному ринку праці, зміцнює конкурентні позиції фірми в економічній системі країни в цілому. М.А.Йохна і В.В.Стадник нагадують: „Свого часу японці свідомо сконцентрували ресурси не на технічних, а на соціальних інноваціях. Технічні інновації при цьому імпортували або пристосували.

Саме соціальні інновації, спрямовані на розвиток творчого потенціалу людей, стимулювання ініціативності працівників, підтримання їх бажання змінити на краще свою роботу, створили підґрунтя для розвитку винахідництва, раціоналізаторства, систематизували творчий пошук працівників японських фірм, зробили його цілеспрямованим, що і стало основою японського дива” [14, с. 261]. До речі, у такому ключі слід розглядати і державну політику створення нових робочих місць. Не кількість (5 млн. робочих місць за п’ять років), а конкурентоспроможність робочих місць має бути стратегічним орієнтиром уряду, свідчити про реальну соціалізацію ринку праці.

Окрім якості робочих місць, самостійним фактором конкурентоспроможності фірми на ринку праці є „ціна” одержання найманим працівником робочого місця у фірмі — витрати часу та грошових коштів на збір інформації про можливих роботодавців, послуги кадрових агентств, проходження співбесід, тестування, очікування їхніх результатів тощо. За своєю природою це трансакційні витрати. У деяких випадках від здобувачів робочих місць вимагаються додаткові знання та вміння, а отже, і прямі грошові витрати на відповідні освітні програми (стажування за кордоном, курси іноземних мов, водіїв автотранспорту, користувачів ПК тощо). Мінімізація витрат на одержання вакантного робочого місця у будь-якому разі робить фірму-роботодавця привабливішою в очах найманих працівників. А конкурентоспроможною фірма буде, якщо майбутні доходи і вигоди працівників перевищуватимуть витрати на працевлаштування.

У теоретичному плані ми виділяємо три основних рівні, або ступені, конкурентоспроможності фірм на ринку праці.

Керівництво фірм першого рівня конкурентоспроможності вбачає свою роль лише у тому, щоб найняти необхідних працівників та забезпечити їм умови праці відповідно до трудового законодавства країни. Такий підхід до організації найманої праці припустимий, якщо підприємство працює у певній „ніші” ринку праці і не має прямих конкурентів. Створення конкурентних переваг на ринку праці тоді відсувається на невизначений термін.

Фірми другого рівня конкурентоспроможності намагаються, щоб їхні умови праці цілком відповідали „стандартам”, встановленим основними конкурентами, — організації робочих місць, рівню оплати праці, методам управління персоналом. Вони повторюють, копіюють принципи і підходи до організації діяльності своїх конкурентів. Відмовитися від таких стереотипів їх змушує лише посилення конкуренції на ринку праці.

Фірми третього рівня конкурентоспроможності досягають успіхів у конкурентній боротьбі завдяки новим прийомам і методам організації найманої праці в широкому значенні. Пропонуючи саме СІРМ, вони значно випереджають своїх конкурентів на ринку праці і є стратегічними з погляду державних і регіональних програм зайнятості. Такі фірми водночас мають високий рівень організаційної культури.

Конкурентоспроможністю фірми на ринку праці можна і потрібно управляти. На це мають бути спрямовані науково-технологічна, маркетингова, кадрова, фінансова та інші стратегії фірми.

Фахівці відомої консалтингової компанії McKinsey, зокрема, вважають, що робочі місця як товар на ринку праці підкоряються законам брендингу, і рекомендують:

- визнавати фірму продуктом, призначеним для „продажу” з урахуванням тих якостей, які найбільше цікавлять найманого працівника;

- продумати систему „впізнання” фірми;
- забезпечити рекламу робочих місць через систему масової комунікації, що гарантуватиме лояльність потенційного працівника до компанії ще до найму, а також підвищення фінансової ефективності рекрутингового відділу;
- зробити свою організацію об’єктом посилянь у засобах масових комунікацій [20].

Проте більш ефективно проблема підвищення конкурентоспроможності фірми на ринку праці вирішується її кадровою політикою, яка повинна охоплювати постійних (штатних) і тимчасових працівників, представників кваліфікованої і некваліфікованої праці.

В арсеналі сучасної кадрової політики є досить вагомі інструменти впливу на працівників: постійний аналіз потреб, інтересів та особливостей трудової поведінки працівників фірми; планування та раціоналізація чисельності працюючих у фірмі; організація і фінансування заходів з професійної орієнтації, адаптації, підготовки та розвитку працівників; ефективне мотивування і стимулювання; оцінка (контроль) результативності праці; забезпечення кар’єрного зростання працюючих. Очевидно, що саме ефективна кадрова політика фірми відрізняє дану фірму від інших роботодавців на ринку праці, приваблюючи до себе потенційних працівників.

Висновки. Ми, таким чином, розглянули лише основні аспекти здобуття сучасною фірмою конкурентних переваг на ринку праці. Але вже тепер зрозуміло, що конкурентоспроможність фірми як роботодавця має пов’язуватися з її соціальними інноваціями у сфері праці – пропонуванням працівникам сучасних робочих місць, удосконаленням умов найму і використання праці, розвитком соціального підприємництва.

Джерела:

1. *Визначено кращих роботодавців* // Праця і зарплата. – 2006. – Березень. – № 12. – С. 3.
2. *Богданова Е.Л.* О конкурентоспособности работников на предприятии // Социологические исследования. – 1992. – № 11. – С. 104 – 106.
3. *Формування конкурентоспроможності робочої сили:* Збірник наукових праць. Серія „Економіка праці та соціальної сфери”. Вип. III / НАН України – Інститут економіки; Ред. кол.: Д.П. Богиня (відп. ред.). – К., 2003. – 160 с.
4. *Ратніков Д.* До питання про соціально-економічну сутність категорії „конкурентоспроможність робочої сили” // Україна: аспекти праці. – 2003. – № 3. – С. 39 – 43.
5. *Семикіна М.* Філософія мотивації праці в умовах формування конкурентних відносин // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 2. – С. 31 – 38.
6. *Гришнова О., Шпирко О.* Конкурентоспроможність персоналу підприємства: критерії визначення та показники вимірювання // Україна: аспекти праці. – 2004. – № 3. – С. 3 – 9.
7. *Гришнова О.* Гендерні особливості конкурентоспроможності громадян на українському ринку праці // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 4. – С. 3 – 8.
8. *Гуць М.* Оцінка стану ринку праці в умовах реформування економіки України // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 2. – С. 13 – 17.

9. *Онiкiєнко В.В.* Молодь на ринку праці України // Зайнятість та ринок праці. — 2004. — Вип. 19. — С. 82 — 89.
10. *Каминская Т.М.* Рынок медицинских услуг: опыт теоретико-институционального анализа. — Х.: ИПП «Контраст», 2006. — 296 с.
11. *Гулевич О.* Нормативний аналіз державного регулювання ринку праці // Україна: аспекти праці. — 2005. — № 8. — С. 3 — 6.
12. *Пасховер А.* Кадры хотят еще // Корреспондент. — 2006. — 22 апреля. - № 15. — С. 48 — 52.
13. *Оценка эффективности инноваций:* Завлин П.Н., Васильев А.В. — СПб.: Издат. дом «Бизнес-пресса», 1998. — 216 с.
14. *Йохна М.А., Стадник В.В.* Економіка і організація інноваційної діяльності: Навчальний посібник. — К.: Видав. центр „Академія”, 2005. — 400 с.
15. *Инновационный менеджмент:* Учебное пособие / Под ред. Л.Н. Оголевой. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 238 с.
16. *Загоруйко Ю.* В поисках равнодушных новаторов // Зеркало недели. — 2006. — 18–24 февраля. — С. 1, 12.
17. *Пряникова Ю.* Система, которую построил Билл // Компаньон. — 2005. — № 15. — С. 24–30.
18. *Доходи населення і ринок праці* // Праця і зарплата. — 2007. — № 4. — С. 8–9.
19. *Доманин А.Б.* Социально-технологическая конфигурация фирмы как путь к партнерству // Менеджмент в России и за рубежом. — 2004. — № 6. — С. 95–107.
20. *McKinsey-дайджест* // Компаньон. — 2005. — 14–20 октября. — № 41. — С. 34.

Аннотация. Рассмотрены сущность и факторы конкурентоспособности фирмы на рынке труда. Представлен анализ качества рабочих мест на предприятии. Очерчена перспектива создания социально-инновационных рабочих мест как основного конкурентного преимущества фирмы.

Summary. The essence and factors of the firm's competitiveness at the labour market are considered. The quality of working places at the enterprise is analyzed. The perspective of social and innovative working places as the main competition advantage of the firm is outlined.

Стаття надійшла до редакції журналу 13.12.2006 р.

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ДОВГОТРИВАЛОГО БЕЗРОБІТТЯ В УКРАЇНІ ЗА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИМИ ГРУПАМИ

О. В. Купець,

*Центр економічних досліджень та освіти
(Київська школа економіки)*

Вступ. *Постановка проблеми та її зв'язок з важливими завданнями.* Реалізація державної політики, спрямованої на подолання безробіття та поліпшення функціонування ринку праці, потребує врахування не лише макроекономічних умов, які нині в цілому ще не є сприятливими для серйозного вирішення проблем у цій сфері, а й індивідуальних особливостей різних категорій громадян, які опинилися без роботи та не можуть її знайти впродовж тривалого часу. Стійка міжгрупова диференціація загального та довготривалого безробіття, характерна для більшості країн зумовлює посилення нерівності в розподілі доходів у суспільстві та викривленість ринку праці, сприяючи концентрації бідності у певних сегментах суспільства та їх маргіналізації. У зв'язку з цим нагальним завданням в Україні є виявлення категорій осіб, найбільш вразливих до тривалого безробіття, та організація спеціальних заходів політики ринку праці, що сприяли б підвищенню шансів їх працевлаштування та прискорювали вихід із безробіття.

Аналіз літератури й виділення невирішених питань. Незважаючи на постійну наявність в Україні руйнівного довготривалого безробіття, теоретико-методологічні та прикладні проблеми його формування, розвитку і регулювання майже не досліджувались у вітчизняній економічній науці. Хоча стислий аналіз особливостей розподілу довготривалого безробіття за соціально-демографічними групами в Україні зробила раніше Е. М. Лібанова [1, с. 296–297], ця проблема потребує дальшого вивчення. Разом з тим аналітичні дослідження комплексного характеру з зазначеної проблематики набули поширення в іноземній літературі, зокрема в англомовній [2, 3] та російськомовній [4]. Вони дають змогу одержати повне і всебічне знання про особливості формування та розподілу довготривалого безробіття в різних країнах ОЕСР та Росії, проте специфіка розвитку українського ринку праці не дозволяє автоматично перенести висновки цих досліджень на Україну. Тому вважаємо за доцільне представити результати проведеного нами аналізу диференціації довготривалого безробіття за соціально-демографічними групами в Україні та порівняти їх з тими, що були отримані в інших країнах.

Отже, *головною метою даного дослідження* є аналіз структури сукупності довготривалого безробітних в Україні за основними соціально-демографічними ознаками (статтю,

віком, рівнем освіти й місцем проживання) та виявлення груп осіб, найбільш вразливих до довготривалого безробіття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для різних соціально-демографічних груп ризик тривалий час залишатися без роботи неоднаковий, оскільки певні групи безробітних є менш конкурентоспроможними на ринку праці та мають менші шанси працевлаштування (з об'єктивних чи дискримінаційних причин) порівняно з іншими категоріями осіб. Досвід розвинутих країн показує, що зазвичай до найбільш вразливих категорій у цьому сенсі належать жінки, особливо з маленькими дітьми, особи зі старших вікових груп, працівники з низьким рівнем освіти, професійної підготовки та кваліфікації, представники національних меншин, інваліди та особи з проблемами зі здоров'ям, хоча це не є типовим для всіх країн [2, с. 89; 3, с. 3091–3094].

Для виявлення категорій осіб, які найбільше страждають від довготривалого безробіття в Україні, на основі даних про структуру безробіття (за методологією МОП) за тривалістю пошуку роботи ми пропонуємо використовувати такі показники:

- *чисельність довготривало безробітних* (у тис. осіб), тобто чисельність безробітних (за критеріями МОП), в останній місяць (що передувало опитуванню), які шукали роботу або намагались організувати власну справу, тривалість пошуку роботи яких на кінець обстежуваного тижня становила понад 12 місяців. Для порівняльного аналізу соціально-демографічних груп варто не тільки спиратись на абсолютні значення чисельності довготривало безробітних серед осіб зазначених груп, а й порівнювати процентний склад довготривало безробітних, усіх безробітних та усього економічно активного населення за цією соціально-демографічною ознакою. Так, домінування певної категорії осіб серед довготривало та усіх безробітних, але відносно менша її частка серед економічно активного населення свідчатиме про надзвичайні проблеми з працевлаштуванням цієї категорії осіб;
- *рівень довготривалого безробіття* (у відсотках), який аналогічно до рівня загального безробіття розраховується як відношення чисельності довготривало безробітних до чисельності економічно активного населення (робочої сили) за відповідною віковою групою, статтю, рівнем освіти або місцем проживання;
- *питома вага довготривало безробітних* (у відсотках), тобто частка довготривало безробітних у всій сукупності безробітного населення за відповідною віковою групою, статтю, рівнем освіти або місцем проживання. На думку багатьох експертів, цей показник є найбільш придатним для оцінки масштабів довготривалого безробіття та міжнародних зіставлень, адже він найкраще відображає проблему тривалого безробіття як таку, оцінюючи чисельність осіб з особливими проблемами виходу з безробіття відносно чисельності усіх безробітних [3, с. 3090].

Структура довготривалого безробіття за статтю

Дані про структуру категорії довготривало безробітних за статтю у 2004–2005 рр. свідчать про переважання в ній чоловіків та повільніше скорочення їх кількості впродовж останніх років (табл. 1). Привертає увагу й те, що якщо до 2005 р. довготривале безробіття практично рівною мірою стосувалося як чоловіків, так і жінок, причому за показником питомої ваги довготривало безробітних лідирували жінки, то у 2005 р. тривале безробіття торкнулося чоловіків більшою мірою, ніж жінок: питома вага довготривало безробітних

серед чоловіків зросла порівняно з 2004 р. та перевищила відповідний показник для жінок (30,9% проти 28,5%), а рівень довготривалого безробіття серед чоловіків, хоча й зменшився порівняно з 2004 р., був значно вищим, ніж серед жінок (2,21% проти 1,86%).

Таблиця 1**Довготривале безробіття в Україні за статтю, 2004–2005 рр.**

Показники	2004		2005	
	Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки
Чисельність довготривало безробітних, тис. осіб	275.8	283.1	200.8	253.1
Частка підгрупи серед довготривало безробітних, %	49.35	50.65	44.23	55.77
Рівень довготривалого безробіття, %	2.53	2.51	1.86	2.21
Питома вага довготривало безробітних серед тих безробітних зазначеної групи, хто шукав роботу, %	32.0	29.9	28.5	30.9

Джерело: *Власні обчислення на основі даних про структуру безробіття за методологією МОП за тривалістю пошуку роботи та статтю [5].*

На нашу думку, такий стан в Україні пояснюється тим, що наприкінці періоду економічного спаду жінки мали значно більші проблеми з подальшим працевлаштуванням та, відповідно, більшу імовірність потрапляння у довготривале безробіття, ніж чоловіки, а протягом періоду піднесення економіки та активного розвитку “жіночих” секторів (торгівлі та готельно-ресторанного бізнесу, сфери індивідуальних послуг, текстильної та харчової промисловості, присадибного сільського господарства тощо) становище жінок на ринку праці щодо довготривалого безробіття покращилося порівняно з чоловіками. Крім того, як зазначають іноземні фахівці, жінки можуть мати менш тісний зв’язок з ринком праці, що обумовлює високу ймовірність їх виходу з робочої сили [3, с. 3093]. Перехід деякої частини жінок до неактивності, в свою чергу, може призвести до зменшення питомої ваги довготривало безробітних серед жінок, навіть якщо показники їх працевлаштування залишатимуться на незначному рівні. Підтвердженням цієї гіпотези на українському ринку праці є зниження рівня економічної активності серед жінок майже у всіх вікових групах.

Узагальнюючи викладене, наголосимо, що загалом гендерна диференціація довготривалого (та загального) безробіття за методологією МОП в Україні не є дуже глибокою, і тому не можна стверджувати, що застійне безробіття більш притаманне жінкам. Як у багатьох розвинутих країнах, зокрема у США, Великобританії, Японії, Швеції, Канаді, Австралії, Бельгії та ін. [6, с.259–260], безробітні чоловіки в Україні мають не менші проблеми з працевлаштуванням, ніж жінки.

Структура довготривалого безробіття за віковими групами

Аналітична оцінка структури безробіття в Україні за віковими групами показує, що довготривале безробіття сконцентровано переважно на особах трудоактивного віку від 30 до 49 років, для цієї групи характерні найвищі показники зайнятості та економічної активності й невисокі значення рівня безробіття. Найбільшу частку серед довготривало безробітних складають особи віком від 40 до 49 років (26,4% у 2005 р.), а найменшу – особи пенсійного віку 60–70 років (менше 0,5%), що цілком зрозуміло, адже мотивація відповідних вікових груп до праці істотно відрізняється (рис. 1).

Варто також звернути увагу на зростаючу частку наймолодшої вікової групи (15–24 років) серед довготривало безробітних. Так, у 2005 р. вже майже кожна п'ята особа, яка намагалася знайти роботу понад 1 рік, належала до цієї вікової групи. Враховуючи, що безробітна молодь віком до 25 років становить найбільшу частку серед усіх безробітних (28% у 2005 р.) та має найвищі рівні загального та довготривалого безробіття серед усіх вікових груп (14,9% і 3,02%, відповідно), приходимо до висновку, що молодь, яка перебуває на початковому етапі трудової активності, є недостатньо конкурентоспроможною порівняно з особами з досвідом роботи та має досить високий ступінь ризику потрапляння до довготривалого безробіття.

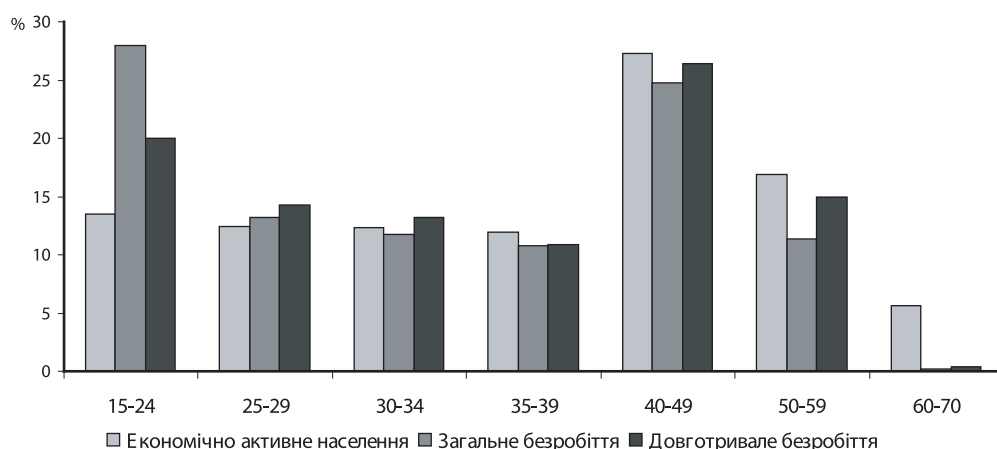

Рис. 1. Структура економічно активного населення, загального та довготривалого безробіття за віковими групами у 2005 р.

З іншого боку, з аналізу структури безробіття відповідних вікових груп за тривалістю пошуку роботи випливає, що питома вага довготривало безробітних серед молоді є значно меншою, ніж серед усього безробітного населення та серед інших вікових груп (21,6% для молоді проти 29,4–50% для інших вікових груп), а питома вага короткотерміново безробітних — навпаки, значно більшою. Це є свідченням того, що як у багатьох розвинених економіках, українська молодь є найбільш динамічною категорією населення. Історія трудового життя молодих працівників характеризується частими змінами місця роботи разом з інтервалами безробіття або незайнятості (тобто систематичними переміщеннями між зайнятістю, безробіттям та неактивністю), молоді люди можуть частіше, ніж інші особи, залишатися без роботи (добровільно або вимушено), але проміжки безробіття у такому випадку є зазвичай недовгими.

Найбільші проблеми з працевлаштуванням мають безробітні особи передпенсійного та пенсійного віку, адже переважна більшість з них шукають роботу понад 1 рік або припиняють її пошуки, тому що втратили надію її знайти (так звані зневірені). На нашу думку, основним поясненням цього явища є поширена вікова дискримінація з боку роботодавців. Навіть державні інституції нерідко ігнорують безробітних осіб пенсійного віку, оскільки за трудовим законодавством, успадкованим від Радянської України, вони

належать до категорії осіб непрацездатного віку та не вважаються частиною трудових ресурсів. Можна погодитися з думкою багатьох українських вчених, що таке ставлення до осіб пенсійного віку є пережитком колишньої економічної системи, і що в нових економічних умовах потрібно надавати можливість реалізовувати трудову активність усім бажаючим, незалежно від віку та інших характеристик [1, с. 185, 193]. Причинами труднощів з працевлаштуванням серед осіб старших вікових груп вважаємо також невідповідність професії та кваліфікації сучасним вимогам ринку праці, невміння або небажання пристосовуватись до нових соціально-економічних умов, проблеми зі здоров'ям, що обмежують тип та обсяг виконуваної роботи, високий рівень претензій щодо змісту роботи та умов праці, низький рівень індивідуальної соціальної відповідальності за власну долю стосовно працевлаштування тощо.

З порівняння структури безробіття за тривалістю та віком в Україні та інших країнах світу випливає, що український ринок праці майже нічим не відрізняється від ринків праці розвинених економік, де основу довготривалого безробіття за кількістю становлять особи трудоактивного віку та молодь, а найбільші значення питомої ваги довготривалого безробіття притаманні особам зі старших вікових груп [2, с. 91; 3, с. 3093–3094].

Структура довготривалого безробіття за рівнем освіти

За рівнем освіти структура категорії довготривало безробітних майже не відрізняється від сукупності усіх безробітних – у 2005 р. майже дві третини осіб мали повну загальну середню або нижчий рівень освіти, 21–22% – неповну вищу освіту, решта 14–15% – базову або повну вищу освіту (рис. 2). Із зіставлення цих даних з структурою всього економічно активного населення за рівнем освіти випливає очевидний висновок, що особи з низьким рівнем освіти та кваліфікації є більш вразливими до безробіття (як загального, так і довготривалого), ніж особи з високим рівнем освіти. Максимальні показники довготривалого та загального безробіття (чисельність та рівень безробіття) зафіксовані для осіб з повною загальною середньою освітою, серед яких “левоу” частку складають особи з професійно-технічною освітою на базі повної загальної. Це є свідченням того, що особи з таким рівнем освіти зазнали найбільших втрат від трансформаційних процесів на сучасному ринку праці.

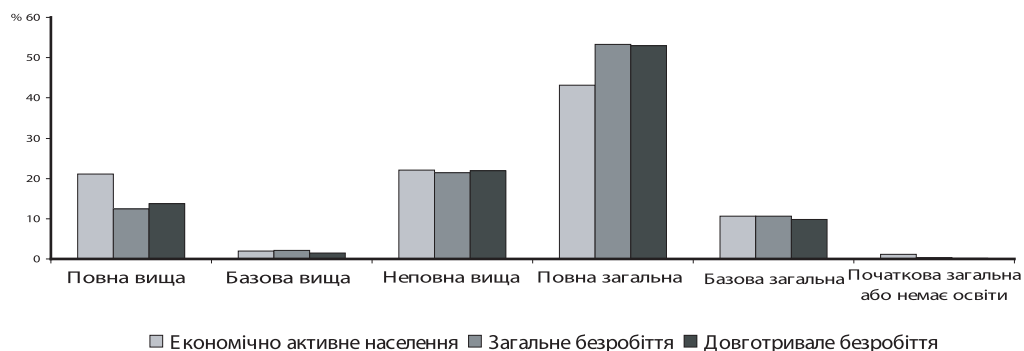

Рис. 2. Структура економічно активного населення, загального та довготривалого безробіття за рівнем освіти у 2005 р.

Проте, як показує аналіз з використанням іншого важливого показника — питомої ваги довготривалого безробіття, на відміну від більшості розвинутих країн тривале безробіття в Україні зачіпає не лише осіб з низьким рівнем освіти, а й працівників з повною вищою освітою (табл. 2). Так, у 2005 р. кожна третя особа з повною вищою освітою, яка намагалася знайти роботу, витратила на це більше року, хоча загалом імовірність безробіття серед високо освічених осіб була значно меншою, ніж серед осіб з нижчим рівнем освіти. Слід зазначити, що згідно з результатами перехресного аналізу показників довготривалого безробіття за рівнем освіти та статтю, питома вага довготривало безробітних серед осіб з повною вищою освітою набула найвищого значення для усього населення через дуже високе значення відповідного показника серед чоловіків (36,7%), тоді як питома вага довготривало безробітних серед жінок з вищою освітою була на такому ж рівні, як і серед жінок з базовою вищою освітою (30,2%), і навіть дещо нижче за відповідний показник для безробітних жінок з неповною вищою освітою (30,5%).

Таблиця 2

Довготривале безробіття в Україні за рівнем освіти, 2005 р.

Показники	Повна вища	Базова вища	Неповна вища	Повна загальна	Базова загальна	Початкова загальна або немає освіти
Чисельність довготривало безробітних, тис. осіб	62.7	6.4	99.2	240.6	44.6	0.6
Частка підгрупи серед довготривало безробітних, %	13.81	1.41	21.85	52.99	9.82	0.12
Рівень довготривалого безробіття, %	1.34	1.43	2.01	2.51	1.88	0.24
Питома вага довготривало безробітних серед тих безробітних зазначеної групи, хто шукав роботу, %	33.4	21.8	30.6	29.6	27.3	11.3

Джерело: Власні обчислення на основі даних про структуру безробіття за методологією МОП за тривалістю пошуку роботи та рівнем освіти.

Такий результат не є випадковим, якщо взяти до уваги глибокі зрушення у структурі попиту на робочу силу впродовж 1990-х рр., що призвели до скорочення попиту на працю спеціалістів та фахівців технічного профілю та зростання попиту на відносно некваліфіковану працю в обробній промисловості, торгівлі, будівництві та у сфері індивідуальних послуг. Масові звільнення осіб з середньої та старшої вікових груп, з одного боку, і високий рівень претензій звільнених осіб з вищим рівнем освіти та небажання багатьох з них перенавчатись і адаптуватись до сучасних умов, з другого боку, зумовили накопичення освічених та кваліфікованих працівників, яким важко знайти підходящу роботу на сучасному ринку праці.

Іншим чинником поширеного довготривалого безробіття серед осіб з вищим рівнем освіти (відносно молодих за віком), на нашу думку, є недосконалість системи освіти в Україні та низька якість наданих освітніх послуг, внаслідок чого до робочої сили щороку приєднуються тисячі молодих спеціалістів, рівень знань та кваліфікація яких не відповідають вимогам роботодавців [7, с.154—155]. Неефективність стратегічного планування та

формування професійно-фахової структури персоналу є вагомою перешкодою на шляху до посилення інтеграційних процесів на ринку праці.

Майже аналогічна ситуація спостерігається серед випускників технікумів та коледжів (неповна вища освіта), що, можливо, свідчить про вузькоспеціалізований характер отриманої кваліфікації. Така вузька спеціалізація може робити її носіїв нездатними до швидкої та ефективної адаптації, тим самим знижуючи їх шанси працевлаштування за рамками обмеженої професійної ніші [4, с. 121]. Разом з тим відносно невелика питома вага довготривало безробітних серед осіб з базовою вищою освітою може пояснюватися наявністю великої кількості студентів серед цих осіб, пошукова активність яких має зазвичай короткотерміновий характер, адже рівень претензій до рівня зарплати та умов роботи у них набагато нижчий, ніж у дипломованих спеціалістів, що починають доросле життя.

Структура довготривалого безробіття за місцем проживання

Як у багатьох розвинутих країнах, довготривале безробіття в Україні переважно сконцентроване у міській місцевості. Більша частка міського населення серед довготривало безробітних пояснюється, насамперед, його домінуванням серед економічно активного населення та усіх безробітних (рис. 3). Про більші проблеми з виходом із безробіття серед міського населення свідчать усі показники довготривалого безробіття: питома вага довготривало безробітних серед міського населення майже на 7 відсоткових пунктів вища за аналогічний показник для сільського населення (31,6% проти 24,7%), а рівень довготривалого безробіття (по відношенню до всього економічно активного населення) у місті більший, ніж у сільській місцевості у 1,73 раза. Слід зазначити також, що скорочення довготривалого безробіття впродовж 2004–2005 рр. відбувалося значно швидшими темпами серед сільського, аніж серед міського населення (на 38% та на 11,5% відповідно).

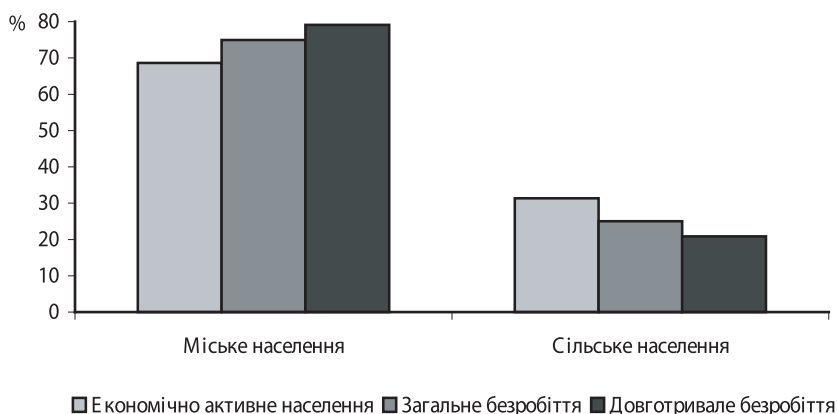

Рис. 3. Структура економічно активного населення, загального та довготривалого безробіття за місцем проживання у 2005 р.

На нашу думку, у міській місцевості це скорочення відбулося переважно за рахунок вибуття зі складу робочої сили пенсіонерів за віком, інвалідністю або на пільгових умовах та осіб працездатного віку, які виконують домашні обов'язки або доглядають дітей, хво-

рих та інших членів сім'ї, адже скорочення чисельності усіх та довготривало безробітних супроводжувалося зниженням обсягів зайнятості та скороченням кількості економічно активного міського населення.

У сільській місцевості скорочення обсягів довготривалого безробіття зумовлено, на-впаки, зростанням обсягів зайнятості та економічної активності населення. Але проблема, на наш погляд, полягає у тому, що практична відсутність роботи у формальному секторі на селі спонукає сільських жителів працювати в особистих селянських господарствах (що вважаються державною статистикою неформальним сектором економіки) з метою отримання хоча б якогось засобу існування. Так, за даними вибірових обстежень, неформальний сектор економіки був єдиним місцем прикладання праці майже для кожної другої особи із зайнятих сільських жителів [5]. Така форма зайнятості не є ефективною та продуктивною, оскільки вона не забезпечує належної ефективності виробництва та запровадження сучасних технологій, не вимагає високої кваліфікації робочої сили та не надає соціальних гарантій населенню у теперішньому та майбутньому, і тому вважається прийнятною лише під час економічної кризи та перехідного періоду [8, с. 127]. Ознакою негативного розвитку ринку праці у сільській місцевості є те, що кількість осіб віком 15–70 років, які працюють в особистих селянських господарствах, з часом збільшується. У 2005 р. порівняно з 2004 р. вона зросла на 14,3% (на 373,3 тис. осіб) та досягла 3 млн. осіб [5, с. 51].

Іншим поясненням значно менших масштабів довготривалого безробіття у сільській місцевості, незважаючи на, здавалося б, критичне становище українського сільськогосподарського сектору, можуть бути великі міграційні потоки трударів з сільської занедбанної місцевості до найближчого міста у тому ж регіоні, до великих міст в інших регіонах України або до інших країн. Переїзд з надлишкової частини аграрного населення до невеликих міст з нерозвиненою економікою сприяє тимчасовій акумуляції осіб з низькою конкурентоспроможністю та поширенню довготривалого безробіття у міській місцевості.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що диференціація довготривалого безробіття за основними соціально-демографічними групами в Україні є в цілому порівнянною з тією, що спостерігається на ринках праці розвинутих країн, хоча іноді проявляється менш глибоко та виразно. Згідно з результатами проведеного аналізу, до основних категорій осіб, які найбільше потерпають від довготривалого безробіття в Україні, належать: чоловіки, особи у віці 40–59 та 15–24 років, безробітні з повною загальною середньою освітою та ті, що проживають у міській місцевості.

Єдиною різницею відмінністю між характеристиками довготривалого безробіття в Україні та у більшості розвинутих країн є висока питома вага довготривало безробітних серед осіб з повною вищою освітою у нашій країні. Це свідчить про значний освітньо-кваліфікаційний дисбаланс на українському ринку праці, внаслідок чого виник надлишок осіб з вищою освітою. Вищий освітньо-кваліфікаційний рівень тепер не допомагає багатьом особам, особливо у сільській місцевості та малих містах, обминати такі труднощі сьогодення, як тривале безробіття, бідність та соціальну нерівність. Такі тенденції є вкрай негативними, адже вони спричиняють послаблення дії стимулів до здобуття вищої освіти, активного та неперервного формування і розвитку людського капіталу.

Насамкінець, треба зазначити, що нами проведено лише одномірний аналіз структури категорій довготривало безробітних за соціально-демографічними ознаками на основі агрегованих даних. Наступним кроком має бути багатовимірний статистичний аналіз індивідуальних даних.

Джерела

1. Лібанова Е.М., Палій О. Ринок праці та соціальний захист: Навч. посібник із соц.політики. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 491 с.
2. *Long-Term Unemployment: Selected Causes and Remedies* // OECD Employment Outlook. – Paris: OECD, 1993. – P. 83–117.
3. *Machin S. and Manning A.* The Causes and Consequences of Long-Term Unemployment in Europe // *Handbook of Labor Economics*, Vol. 3/ Ed. by Ashenfelter O. and Card D. – North Holland: Elsevier Publishers, 1999. – P. 3085–3139.
4. *Обзор занятости в России*. Вып.1 (1991?2000 гг.). – М.: ТЕИС, 2002. – 352 с.
5. *Економічна активність населення України у 2005 році*. – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 239 с.
6. *OECD Employment Outlook* / OECD. – Paris: OECD, 2005. – 275 с.
7. *Левчук Н.М.* Нерівність доступу до освіти в Україні: соціальні детермінанти та наслідки // *Демографія та соціальна економіка*. – 2005. – №2. – С.148–158.
8. *Лібанова Е.М.* Ринок праці в Україні: проблеми та перспективи // *Реформа ринку праці та економічне зростання в Україні: механізми взаємозв’язку та економічна політика* / Під ред. Хандріха Л., Бураковського І., Бетлій О. – К.: Альфа-Прайм, 2006. – С. 120–137.

Аннотация. Статья посвящена вопросу дифференциации длительной безработицы в Украине по основным социально-демографическим признакам, а именно, полу, возрасту, уровню образования и месту жительства (город/сельская местность). Для выявления групп, наиболее подверженных длительной безработице, используются рассчитанные автором основные показатели длительной безработицы на базе материалов Избирательных обследований населения по вопросам экономической активности.

Summary. The paper focuses on the analysis of differentiation of long-term unemployment in Ukraine by the main socio-demographic characteristics such as gender, age, level of education and place of residence (urban/ rural). For identification of the most disadvantaged groups in terms of long-term unemployment the author uses the key indicators of long-term unemployment calculated on the basis of the Ukrainian Labor Force Survey.

Стаття надійшла до редакції журналу 13.11.2006 р.

МОТИВАЦІЯ ПРАЦІ В РЕСТРУКТУРИЗОВАНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ: АНАЛІЗ ТА ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ

*Г.І. Купалова,
доктор економічних наук, професор,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,*

*О.О. Клокар,
Білоцерківський
державний аграрний університет*

Ставлення до роботи працівників аграрного сектору економіки істотно залежить від ефективності функціонування механізму трудової мотивації в кожному господарстві. Неприятливий їх економічний стан, недостатній рівень менеджменту, відсутність досвіду застосовування стимулів та їх однотипність не сприяють заінтересованості селян у роботі і негативно позначаються на результатах фінансово-господарської діяльності. Неefективний мотиваційний механізм до праці, спричинений нестачею належних робочих місць, низькими заробітками, відсутністю перспективи професійного росту, проблеми з житлом та інші негаразди стають спонукальним чинником до еміграції, насамперед трудової неофіційної. Тому актуальним є вивчення сучасного механізму мотивації трудової діяльності працівників реструктуризованих сільськогосподарських підприємств та пошук основних шляхів його удосконалення.

Вищезазначену проблему досліджували відомі вчені-економісти О. Бугуцький, Є. Валь, Н. Волгін, В. Дієсперов, Е. Лібанова, П. Саблук, А. Трофімов, М. Тушканов, Л. Червінська та інші [1–5]. Вони розкрили основні методологічні засади та роль мотиваційних механізмів у раціональній організації трудового процесу колективних сільськогосподарських підприємств. Однак особливості трудової мотивації в реструктуризованих господарствах різних організаційно-правових форм та напрями її поліпшення в аграрному секторі економіки в післяреформений період вивчені недостатньо через їх складність, різноманітність та динамічність.

З огляду на актуальність наведених питань, **метою** даного дослідження є визначення основних напрямів підвищення мотивації трудової діяльності працівників реструктуризованих сільськогосподарських підприємств.

Відповідно до цієї мети в статті поставлені і розв'язувалися такі завдання:

- аналіз та оцінка сучасного стану та діючих моделей мотивації аграрної праці в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм;
- виявлення основних проблем, що знижують дію механізму трудової мотивації;
- розробка пропозицій щодо удосконалення мотивації праці селян з урахуванням функціонування різноманітних форм власності і господарювання.

Об'єктом дослідження виступали соціально-трудові відносини, що впливають на формування ставлення селян до праці на підприємствах аграрного сектору Київської області, реструктуризованих в нові організаційно-правові форми.

В результаті проведеного дослідження встановлено, що нині основними виробниками сільськогосподарської продукції та «постачальниками робочих місць» є відкриті (ВАТ) та закриті (ЗАТ) акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) та фермерські господарства (ФГ). У 2004 р. в Україні, за даними Державного комітету статистики України, функціонувало 58,5 тис. господарських суб'єктів, з них: 8,2 тис., або 14% зазначені господарські товариства, 42,5 тис. (72,6%) — фермерські господарства і 7,9 тис. (13,4%) — інші суб'єкти. Аналогічна картина склалася і в регіонах країни. Зокрема, у Київській області, за даними Головного управління статистики Київської області, вищенаведені показники становили відповідно 630 (23,4%), 1,5 тис. (55,6%) та 567 (21%) [6, с.70; 7, с.51]. Виходячи з провідної ролі акціонерних товариств, товариств з обмеженою відповідальністю та фермерських господарств в аграрному секторі економіки, дослідження мотивації праці проводилося саме на таких підприємствах.

Для виявлення специфіки мотивації аграрної праці за відсутності необхідної статистичної інформації нами проведено у 2005 р. соціологічне обстеження. За допомогою спеціально розробленої анкети з вивчення мотивації праці було опитано 416 працівників реструктуризованих сільськогосподарських підприємств Білоцерківського, Володарського, Кагарлицького та Фастівського районів Київської області. Серед респондентів — представники таких господарських структур: 27% — ВАТ (“Городище-Пустоварівський бурякорадгосп” Володарського району, “Кагарлицький бурякорадгосп” Кагарлицького району та “Кожанське” Фастівського району), 41% — ЗАТ (“Василівське” Білоцерківського району й “Березівка” Кагарлицького району), 22% — ТОВ (“Мрія” Білоцерківського району та “Відродження” Фастівського району) і 10% — фермерського господарства “Колосок” Білоцерківського району. За результатами опитування встановлено, що на Київщині поширені і функціонують три основні моделі мотивації праці: матеріальна, соціально-психологічна та комплексна (рис. 1).

Дослідження показали, що дієвість, ефективність мотивації трудової діяльності селян залежить не тільки від моделі стимулювання, а й від фінансово - економічного стану господарства та його організаційно - правової форми. Так, у ході детальних вибірових обстежень виявлено, що матеріальна модель трудової мотивації найбільш поширена в середньо - та високорентабельних господарствах, соціально-психологічна модель переважає в підприємствах із середнім або низьким рівнем рентабельності, а комплексна модель, яка передбачає поєднання двох описаних вище моделей, характерна для економічно потужних, соціально забезпечених і стабільно працюючих господарств.

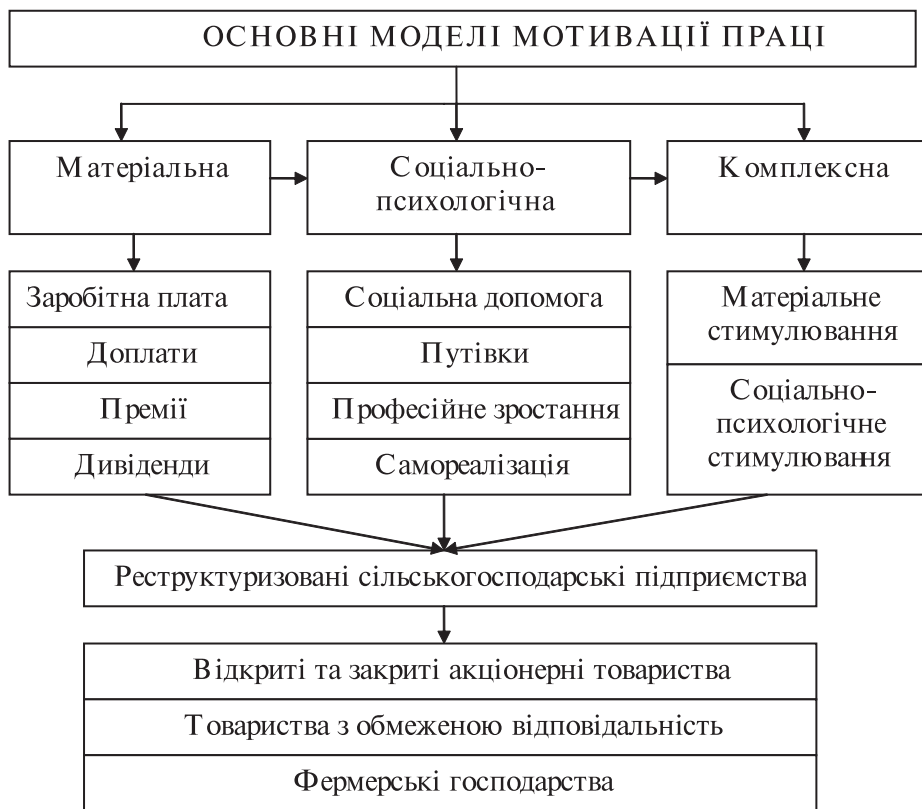

Рис. 1. Пріоритетні складові основних моделей мотивації праці в реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах Київщини

Встановлено, що **матеріальна модель** є найдієвішою щодо забезпечення трудової мотивації у реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах. Основні засади її організації та функціонування спільні для всіх господарських суб'єктів аграрного сектору економіки. Щороку планово-економічний відділ більшості цих підприємств планує рівень і структуру собівартості сільськогосподарської продукції, в якій передбачає частину витрат на матеріальне стимулювання працівників (оплата праці, додаткові, компенсаційні та заохочувальні виплати, надбавки, премії тощо). Проте фінансові можливості для забезпечення належного матеріального стимулювання в кожного господарства різні. Тому більшість респондентів не цілком задоволені виконуваною роботою. Вони скаржаться на те, що не мають змоги мати додатковий заробіток, не оплачуються лікарняні листи і на встановлений надто напружений графік роботи (табл.1).

Таблиця 1

Частка незадоволених матеріальними стимулами працівників сільськогосподарських підприємств Київської області за формами господарювання, 2005 р., %*

Стимул	ВАТ	ЗАТ	ТОВ	ФГ	За сукупністю
Розмір заробітної плати	23,2	24,5	19,8	15,2	20,6
Доплати та премії	27,2	28,4	15,3	9,7	20,2
Лікарняні та інші соціальні виплати	12,1	10,3	29,1	12,3	15,9
Своєчасність виплати заробітної плати	28,4	14,2	26,4	13,6	20,7
Дивіденди	9,1	22,6	9,4	49,2	22,6
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

**Тут і далі складено за матеріалами досліджень О. Клокара*

Отже, існуючий розмір заробітної плати не влаштовує 23,2% працівників відкритих акціонерних товариств, 24,5% — закритих акціонерних товариств, 19,8% — товариств з обмеженою відповідальністю. Крім того, 15,2% зайнятих у фермерських господарствах також незадоволені своїм заробітком. А в середньому розмір заробітку не влаштовує більше ніж кожного п'ятого працівника. Це пояснюється тим, що рівень оплати праці в аграрному секторі найнижчий порівняно з іншими видами економічної діяльності. Так, у 2004 р. в Україні розмір середньомісячної заробітної плати в сільському господарстві та пов'язаних з ним послугах становив 295 грн. (або 80% від рівня прожиткового мінімуму), тоді, як у промисловості та на транспорті заробіток був втричі вищим — 743 грн.

Набагато вищий рівень заробітної плати в зарубіжних країнах є одним із спонукальних чинників еміграції. Так, за кордоном порівняно з Україною на сільськогосподарських і підсобних роботах заробітки вищі щонайменше у 3 — 5 разів, в будівництві, на автотранспорті, у сфері послуг у 10 — 12 разів, у програмуванні, освіті, охороні здоров'я — у 15 — 40 разів.

Подібні результати опитування отримані нами й за рівнем задоволення інших матеріальних потреб. Слід зазначити, що наймані працівники закритих акціонерних товариств і фермерських господарств практично позбавлені можливості брати участь у розподілі прибутку та отримувати дивіденди. Це негативно позначається на їх ставленні до роботи — частка незадоволених тут склала відповідно 22,6% і 49,2%. На відміну від закритих акціонерних товариств, працівники відкритих акціонерних товариств можуть придбати акції й впливати на прийняття стратегічних та оперативних рішень щодо подальшої діяльності сільськогосподарського підприємства. Однак на практиці це не завжди можливо здійснити через відсутність необхідних коштів.

Особливістю товариств з обмеженою відповідальністю є те, що працівники можуть здавати власний земельний пай в оренду, отримувати дивіденди в грошовій або натуральній формах, а також впливати на прийняття стратегічних і оперативних рішень щодо подальшої діяльності підприємства [10, с. 682; 11, с. 363]. Тому діючі мотиваційні системи, моделі вищенаведених господарюючих суб'єктів враховують це. Так, в економічно міцних відкритих акціонерних товариствах, наприклад, ВАТ “Городище-Пустоварівський бурякорадгосп” Володарського, ВАТ “Кагарлицький бурякорадгосп” Кагарлицького, ВАТ “Кожанське” Фастівського районів Київської області працівники залежно від по-

сади отримують фіксовану ставку заробітної плати, доплати за якісно виконану роботу, щоквартальні премії по кожному виробничому підрозділу у розмірі 10% від обсягу виробленої ними продукції. Крім цього, провідні фахівці цих господарських товариств (8 осіб) мають по 3% акцій, за якими щомісяця їм виплачують дивіденди. Саме така матеріальна модель мотиваційного механізму істотно впливає як на формування позитивного ставлення працівників до роботи, так і на результати фінансово-господарської діяльності реструктуризованих господарств.

Загалом, на наш погляд, трудова мотивація у відкритих акціонерних товариствах значно краща порівняно з закритими. Це пов'язано з можливістю працівників відкритих акціонерних товариств хоча б частково впливати на прийняття оперативних і стратегічних управлінських рішень щодо подальшої діяльності господарського товариства. У закритих акціонерних товариствах, як показали результати проведеного нами монографічного обстеження (ЗАТ “Василівське” Білоцерківського району й ЗАТ “Березівка” Кагарлицького району Київської області), люди отримують фіксовану заробітну плату і не мають інформації про фінансово-економічний стан підприємства, проблеми та плани його розвитку. Матеріальна модель трудової мотивації спеціалістів вищевказаних господарюючих суб'єктів передбачає не лише заробітну плату, а й додаткові пільги, гарантії. Такими є: надання провідним менеджерам службових автомобілів, допомога в погашенні кредитних зобов'язань перед банком щодо придбання житла, товарів тривалого користування, виплата найкращому виробничому підрозділу премії в розмірі 1% від чистого доходу підприємства пропорційно до обсягу виконаної ним роботи та інші.

Характерно, що в товариствах з обмеженою відповідальністю та фермерських господарствах матеріальна модель мотиваційного механізму дещо інша. Якщо у зазначених товариствах люди мають можливість отримувати, крім основної заробітної плати, дивіденди в грошовій та натуральній формах (ТОВ “Мрія” Білоцерківського району та ТОВ агрофірма “Злагода” Фастівського району Київської області тощо), то у фермерів – головні спеціалісти отримують 10 % від чистого прибутку господарства, а інші – 2% (фермерське господарство “Колосок” Білоцерківського району). Працівникам усіх згаданих підприємств надають також доплати за збереження техніки, своєчасне та якісне виконання сезонних робіт, догляд за молодняком великої рогатої худоби, збільшення надойв корів і підтримання високої жирності молока (до 50% від ставки заробітної плати) тощо. Крім цього, людям надають послуги щодо ведення особистих селянських та домашніх господарств за рахунок відповідних підприємств, а в фермерських господарствах – й щодо обробітку землі у разі необхідності її рекультивациі, меліорації та інших операцій з кардинального поліпшення ґрунтів.

Отже, трудова мотивація працівників товариств з обмеженою відповідальністю та фермерських господарств значно краща порівняно з іншими організаційно-правовими формами. Це пов'язано з ефективним функціонуванням у більшості таких підприємств матеріальної моделі механізму мотивації трудової діяльності, що сприяє підвищенню рівня їх рентабельності.

Ставлення працівників до роботи в сільськогосподарських підприємствах усіх організаційно-правових форм формується також за рахунок застосування *соціально-психологічної моделі* мотиваційного механізму, за якої власники відповідних господарюючих суб'єктів намагаються у першу чергу задовольнити такі потреби працівників, як: досягнення належного соціального статусу, кар'єри, забезпечення професійного зростання, самореалізації в трудовому процесі та ін. З цією метою вони створюють сприятливе середовище як всередині підприємства, так і за його межами. У відкритих акціонерних товариствах соціально-психологічна модель механізму трудової мотивації функціонує

досить ефективно. На нашу думку, це обумовлено, з одного боку, економічною складовою, а з другого — більш соціально адаптованою організаційною структурою господарських товариств цієї форми господарювання. Наприклад, за емісії цінних паперів працівники можуть не тільки купувати акції, а й відстоювати своє право на соціальне забезпечення, кар'єру, професійне зростання тощо (участь в обговоренні з керівництвом і власниками підприємства даних питань та формування кращих умов праці). Так, у відкритих акціонерних товариствах ВАТ “Меридіан” Володарського і ВАТ “Унавське” Фастівського районів Київської області, де використовують соціально-психологічну модель мотивації праці, для кожного, хто працює, на підприємстві понад 5 років, а для висококваліфікованих дипломованих молодих спеціалістів — 2 — 3 роки, передбачено обов’язкове посадове підвищення за якісне виконання роботи. Працівники мають можливість відвідувати різні семінари для підвищення професійного рівня. У випадках, коли спеціалісти працюють не за фахом, але якісно виконують свої посадові обов’язки, їм надається можливість перекваліфікації за рахунок господарського товариства. Все це дає підставу стверджувати, що соціально-психологічна модель мотивації трудової діяльності відкритих акціонерних товариств вищевказаних господарств Київської області функціонує достатньо ефективно, завдяки чому більшість працівників мають змогу задовольнити потреби щодо власного розвитку.

На відміну від ВАТ, у закритих товариствах можливість впливу працівників на керівників, роботодавців обмежена. Тут в основному керівник визначає обсяг і структуру видатків на соціально-психологічне забезпечення працівників, враховуючи досягнуті виробничі показники та розроблені критерії стимулювання для окремих професійно-кваліфікаційних груп спеціалістів. Обов’язкова соціальна допомога надається всім працівникам в обсязі, визначеному законодавством. Проте додаткова допомога в зв’язку зі скрутним сімейним становищем або непередбаченими обставинами майже не надається і залежить від суб’єктивного ставлення керівника до підлеглого. Крім того, на провідні посади не завжди призначають кваліфікованих спеціалістів, а переважно тих, які наближені до власника підприємства та здійснюють контроль за роботою колективу. Відпустки хоча й надаються в законодавчо встановлені терміни, але період року не завжди погоджують з підлеглим. А відстоювати працівникам власні права за допомогою профспілкових комітетів досить складно через відсутність представників профспілок у спостережній раді та на загальних зборах акціонерів.

Та попри складності щодо організації ефективної соціально-психологічної моделі мотиваційного механізму в закритих акціонерних товариствах, вона функціонує стабільно. Вищевказані виплати, пільги забезпечуються постійно і регулярно, а ставлення керівника до працівників залежить лише від результатів роботи останніх. Відсутність гнучких мотиваційних прийомів у зазначеній моделі компенсується створенням відповідних умов для продуктивної праці. Прикладом реструктуризованих сільськогосподарських підприємств, які використовують дану модель стимулювання, є ЗАТ “Васильківське” Білоцерківського району, ЗАТ “Березівка” Кагарлицького району Київської області.

У товариствах з обмеженою відповідальністю та фермерських господарствах соціально-психологічна модель механізму трудової мотивації передбачає, насамперед, створення умов для реалізації творчого потенціалу робочої сили. Так, у товариствах з обмеженою відповідальністю розробляють і реалізують програми підвищення кваліфікації, перекваліфікації працівників в обласних центрах і в м. Києві, або забезпечується стажування в провідних господарствах України та СНД. У таких підприємствах люди мають можливість виконувати різну за змістом, нетипову роботу, що сприяє їх самореалізації в трудовому процесі (індивідуальний графік роботи, колективне визнання її результатів й подяки в

усній та грошовій формах тощо). У товариствах з обмеженою відповідальністю використовуються також інші стимули до праці. Наприклад, у ТОВ “Мрія” Білоцерківського району, ТОВ “Левада” Володарського району, ТОВ “Сузір’я” Кагарлицького району, ТОВ агрофірма “Сад” Фастівського району Київської області працівникам, які протягом тривалого часу здають в оренду власні паї (понад 5 років) й допомагають у реалізації виробленої сільськогосподарської продукції, власник забезпечує безплатні путівки в санаторії України, оплачує навчання дітей у вищих навчальних закладах, надає кращу техніку для виконання технологічних операцій з вирощування і збирання врожаю на власних земельних ділянках та інше.

Проте не всі господарства створили належні соціальні стимули до праці. Результати соціологічного обстеження показали, що значна частина селян не вдоволена діючими соціально-психологічними стимулами (табл. 2).

Таблиця 2

Частка незадоволених соціально-психологічними стимулами працівників господарств Київської області, за формами господарювання, 2005 р., %

Стимул	ВАТ	ЗАТ	ТОВ	ФГ	За сукупністю
Соціальний статус	19,3	20,2	17,2	29,7	21,6
Професійне зростання	19,1	27,5	17,3	16,3	20,1
Самореалізація	20,3	26,4	18,7	14,8	20,1
Умови праці	21,2	8,3	22,3	13,7	16,4
Надання відпусток	18,2	5,4	15,1	14,2	13,2
Трудові відносини	1,9	12,2	9,4	11,3	8,6
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Отже, як бачимо, в середньому більше ніж кожен п’ятий працівник невдоволений своїм соціальним статусом простого виконавця, найманого працівника (21,6% опитаних), малими можливостями професійного зростання та самореалізації (по 20,1%) через невідповідність характеру і змісту праці їх потенційним професійним можливостям і набутому досвіду, а також незадовільними умовами аграрної фізично важкої праці (16,4%). Понад те, 13,2% нарікають на нерегулярне надання відпусток, вихідних днів, а 8,6% — на складні трудові відносини, спричинені порушенням трудового законодавства. Відомо, що в зв’язку зі специфікою аграрного виробництва та організації трудового процесу лише обмежена кількість працівників використовують свою відпустку влітку. Більшість із них відпочиває в осінньо — зимовий, весняний періоди або взагалі по кілька років не використовує відпустку. Як наслідок, ставлення до роботи третини респондентів акціонерних товариств негативне через низький рівень задоволення соціально-психологічних потреб, зумовлений у тому числі і неможливістю проведення відпустки влітку.

У розрізі організаційно-правових форм господарювання відповіді дещо різняться. Виявляється, що найбільше невдоволених соціальним статусом працівників у фермерських господарствах (29,7%); професійним зростанням (27,5%), можливістю самореалізації (26,4%) — у закритих акціонерних товариствах; умовами праці — у товариствах з обмеженою відповідальністю (22,3%) і відкритих акціонерних товариствах (21,2%).

Для порівняння, у працівників досліджених закритих акціонерних товариств потреба у відпустках задовольняється значно краще — тільки 5,4% незадоволених нею. На цих

підприємствах розроблено гнучкий графік відпусток для кожного підрозділу, особливо для провідних фахівців (включає всі періоди року), від рівня трудової мотивації яких істотно залежать результати фінансово-господарської діяльності.

Отже, в більшості працівників реструктуризованих сільськогосподарських підприємств усіх форм господарювання переважає зовнішня позитивна трудова мотивація, що полягає у прагненні до задоволення матеріальних і соціальних потреб, а не внутрішня — трудова діяльність з метою реалізації психологічних потреб. Тому власники, керівники усіх вищезазначених підприємств намагаються задовольнити, перш за все, матеріальні та соціальні потреби працівників і тільки потім — психологічні.

Комплексна модель трудової мотивації, на відміну від розглянутих вище матеріальної та соціально-психологічної, є найкращим важелем впливу на використання кадрів і створює передумови для формування їх позитивного ставлення до виконуваної роботи в аграрних підприємствах різних організаційно-правових форм. Диференціація ставлення до праці за функціонування комплексної моделі трудової мотивації обумовлена специфікою діяльності окремих господарюючих суб'єктів та організаторськими здібностями їх керівників. Рациональне поєднання матеріальних і соціально-психологічних стимулів є основою зазначеної моделі у відкритих акціонерних товариствах, тоді як у закритих акціонерних товариствах переважає перша група стимулів над другою. В товариствах з обмеженою відповідальністю позитивна трудова мотивація формується завдяки створенню оптимальної обслуговуючої інфраструктури і прозорому механізму розподілу дивідендів. У фермерських господарствах досягнуто майже повного паритету в поєднанні матеріальних і соціально-психологічних стимулів.

Таким чином, у результаті проведеного аналізу мотивації трудової діяльності працівників реструктуризованих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм виділено три основні моделі — матеріальна, соціально-психологічна та комплексна. Кожна з них завдяки матеріальним і соціально-психологічним стимулам слугує формуванню позитивного ставлення спеціалістів до роботи. При цьому в більшості господарств застосовується комплексна мотиваційна модель. У відкритих та закритих акціонерних товариствах переважають матеріальні стимули, працівники мають право на захист власних прав і забезпечення нормальних умов праці. У фермерських господарствах досягається паритет щодо різних мотиваційних підходів — одночасно задовольняються матеріальні й соціально-психологічні потреби. Тому тут значно менша кількість працівників незадоволених виробничими умовами, а мотиваційний механізм дієвіший.

Проте значна частина селян невдоволена мотивацією аграрної праці, що свідчить про необхідність пошуку шляхів її поліпшення. В Україні вже здійснено певні кроки в цьому напрямі. Так, науковий центр “Інститут аграрної економіки” УААН розробив Концепцію комплексної програми підтримки та розвитку українського села на 2006—2010 роки. В ній передбачено заходи щодо покращення соціально-економічних умов розвитку аграрного сектору економіки, підвищення рівня стимулювання, соціальної захищеності селян [12]. Це, в свою чергу, сприятиме зростанню їх добробуту і формуванню позитивного ставлення до роботи.

Однак з ряду економічних, політичних, організаційно-правових та інших причин згадана концепція не реалізується. Це пов'язано також з недооцінкою, недостатнім розумінням актуальності цієї програми, хоча аналогічні програми давно розроблені та активно впроваджуються в життя в інших країнах СНД. Наприклад, у Російській Федерації

ще в 1996 р. затверджена та прийнята до реалізації Концепція мотивації праці і трудових відносин на підприємствах сільського господарства, що розроблена Всеросійським науково-дослідним інститутом економіки сільського господарства. Аналогічна концепція розроблена і в Республіці Казахстан [2,4].

Для удосконалення мотивації трудової діяльності працівників реструктуризованих сільськогосподарських підприємств, на нашу думку, необхідно, перш за все, розробити та реалізувати основні концептуальні засади її поліпшення та функціонування, що мають включати:

- паритет у правах усіх сторін соціально-економічних відносин щодо розподілу прибутку підприємства;
- забезпечення провідних фахівців правом власності на акції підприємства;
- створення умов для належного використання виробничих, людських і природних ресурсів;
- впровадження демократичних засад управління;
- пріоритетне забезпечення робочими місцями перспективних молодих і висококваліфікованих фахівців;
- впровадження переважно погодинної системи оплати аграрної праці на усіх видах механізованих та ручних робіт;
- забезпечення сприятливого внутрішнього та зовнішнього середовища для професійного зростання та самореалізації працівників;
- залучення вітчизняних і зарубіжних інвестицій в аграрний сектор економіки;
- розробку на державному, регіональному та місцевому рівнях державних програм підтримки та розвитку сільських територій;
- розробку цільових програм з надання житла та інших соціально-побутових і культурних послуг малозабезпеченим і молодим фахівцям;
- об'єктивну оцінку і захист прав роботодавців і найманих працівників у процесі вирішення соціально-трудових конфліктів тощо.

Реалізація вищезазначених методичних і практичних підходів сприятиме покращенню ставлення селян до роботи, підвищенню ефективності діяльності реструктуризованих сільськогосподарських підприємств та аграрного сектору економіки загалом.

Джерела

1. Бугуцький О.А., Купалова Г.І., Дісперов В.С. та ін. Мотивація праці та формування ринку робочої сили. — К.: Урожай, 1993. — 416 с.
2. Волгин Н. Валь Е. Мотивационная основа эффективности труда // Человек и труд. — 2000. — №4. — С.75 — 76.
3. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави // Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки". — 2005. — С. 9.

4. Трофимов А.П., Тушканов М.П. Концепция мотивации труда и трудовых отношений на предприятиях сельского хозяйства. — М.: Всерос. НИИ экономики сел. хоз — ва. — 1996. — 52 с.
5. Червінська Л.П. Основи мотивації в менеджменті. — Суми: ВВП Мрія — 1, 1997. — 192 с.
6. Київська область: Статистичний щорічник. — К.: Головне управління статистики у Київській області, 2005. — 379 с.
7. Сільське господарство України: Статистичний щорічник. — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 340 с.
8. Праця Київщини 2004: Статистичний збірник. — К.: Головне управління статистики у Київській області, 2005. — 206 с.
9. Праця України 2004: Статистичний збірник. — К.: Державний комітет статистики України, 2005. — 358 с.
10. Про господарські товариства: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 19 вересня 1991 р. № 1576 — XII з наступними змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради. — 1991.— №42. — С. 682.
11. Про фермерське господарство: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 19 червня 2003 р. № 973 — 4 з наступними змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради. — 2003.— №45. — С. 363.
12. Концепція комплексної програми підтримки та розвитку українського села на 2006 — 2010 роки. — К.: ННЦ „Інститут аграрної економіки”, 2005. — 8 с.

Аннотация. На основе результатов выборочных монографических, социологических исследований проанализированы особенности, преимущества и недостатки современных моделей мотивации труда в аграрном секторе экономики Киевской области. Определены основные направления повышения мотивации трудовой деятельности работников в реструктуризированных сельскохозяйственных предприятиях отдельных организационно-правовых форм.

Summary. The analysis based on the results of selective monographic, sociological researches is made; the peculiarities, advantages and disadvantages of modern models of work motivation in agrarian sector of the economy of Kiev region are discovered. The main trends of increasing of agricultural workers motivation in re-structed agricultural enterprises with different forms of organization and management are determined.

Стаття надійшла до редакції журналу 15.12.2006 р.

РОЗВИТОК СИСТЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ

*Н.В. Бунтова,
Київський університет
туризму, економіки і права*

Постановка проблеми. Пошук ефективних способів подолання економічної кризи, прискорення темпів становлення ринкових відносин, зростання кількості прибуткових готельних підприємств обумовлює необхідність застосування в системі управління готельним господарством не лише організаційно-адміністративних, фінансово-управлінських заходів, комерційних програм, а й розширення практики використання науково обґрунтованих методів та технологій. У практиці галузевого кадрового забезпечення, з одного боку, погіршується якісний склад професійно-кваліфікаційної структури, не приділяється належна увага підготовці кадрів, не відповідає сучасним вимогам система безперервної освіти, в тому числі керівників і спеціалістів. З іншого боку, на всіх рівнях управління спостерігається нерегульованість взаємодії стихійних та регулюючих факторів ринкового механізму, відсутність у більшості керівників та спеціалістів необхідного досвіду та знань щодо грамотного використання наявних ресурсів, кадрового потенціалу, формування конкурентоспроможної професійно-кваліфікаційної структури персоналу. Сукупність наявних протиріч, домінування негативних явищ в економіці, зазначеної кадрової ситуації призводить до безсистемної роботи, збоїв та порушень в управлінському циклі кадрового забезпечення, що посилює падіння обсягів виробництва, ріст чисельності безробітних, інші негативні процеси.

Аналіз останніх публікацій по проблемі. Широке коло питань, пов'язаних з дослідженням кадрового потенціалу економічних систем регіонів та підприємств, пошуком методів прогнозування і управління кадровим потенціалом відображено у працях відомих закордонних і вітчизняних вчених таких як: Андрушків Б.М., Анішина Н.Б., Бандур С.І., Богиня Д.П., Бондар І.К., Долишній М.І., Заяць Т.А., Крижко І.Д., Лібанова Е.М., Онікієнко В.В., Петюх В.М., Шаленко М.В., Альберт М., Аткінсон, Брю С.Л., Бузгалін П.В., Головачов А.С., Горелов М.О., Мескон М.Х., Макконнелл К.Р., Мерсер Д., Самуельсон, Саруханов Е.Р., Фішер С., Хедоурі Ф. та інші [1, 6, 9].

Невирішені раніше частини проблеми. Недостатньо розробленими залишилися питання нормування та прогнозування зайнятості в готельному господарстві, удосконалення механізму кадрового забезпечення та підвищення кваліфікаційного рівня зайнятих у сфері послуг. Постає необхідність у додаткових дослідженнях з удосконалення визначення пріоритетів у системі кадрового забезпечення готельного господарства України [2, 4].

Актуальність означеного комплексу проблем, їх теоретична та практична значущість, а також недостатня розробленість обумовили вибір теми даного дослідження.

Мета написання статті. Метою дослідження є розробка теоретичних та методичних основ щодо розвитку системи кадрового забезпечення готельного господарства України, удосконалення методологічних підходів до прогнозування зайнятості в індустрії гостинності в умовах зовнішнього середовища, що динамічно змінюється, і зростаючого рівня конкуренції на ринку послуг.

Основний матеріал. На нинішньому етапі успішне функціонування підприємства безпосередньо пов'язане зі значним підвищенням ефективності використання виробничих ресурсів та зростанням продуктивності праці персоналу підприємства. Орієнтація економіки на ринкові відносини змінює підходи до вирішення економічних проблем, і в першу чергу тих, що безпосередньо пов'язані з кадровими ресурсами.

Істотно змінюється загальна парадигма управління. Сьогодні персонал розглядається як основний ресурс організації, що визначає успіх всієї діяльності, ресурс, яким потрібно грамотно управляти, створювати оптимальні умови для його розвитку, витрачаючи на це необхідні кошти. Якісне кваліфіковане управління персоналом, іншими ресурсами організації забезпечує досягнення необхідного підприємству економічного результату [2,4].

Управління кадровим забезпеченням є складовою частиною управління готельним господарством. Воно спрямовано, по-перше, на задоволення потреб готельного комплексу в кваліфікованих кадрах, по-друге, на забезпечення високого рівня зайнятості працездатного населення та його оптимальний розподіл.

Управління кадровим забезпеченням як система включає окремі підсистеми, кожна з яких складається з ряду напрямів та елементів, що мають самостійне значення, проте направлені на вирішення загальної задачі. Ця система постійно розвивається та удосконалюється. На кожному етапі вона повинна бути приведена у відповідність до досягнутого рівня розвитку виробничих сил в міру посилення темпів стійкого розвитку готельного господарства. Розв'язання задач, що постійно виникають, потребує внесення корективів в окремі елементи системи управління. Формування ринкової економіки та виробнича практика породжують нові задачі, виконання яких також вимагає відповідних змін у механізмі управління.

Розвиток готельного бізнесу в Україні, зростаюча конкуренція, що вимагає постійного підвищення якості готельних послуг, потребують підвищення вимог до всіх категорій персоналу готелів, оскільки якість готельного сервісу в першу чергу визначається роботою служб, що відповідають за стан номерного фонду і безпосередньо контактують з клієнтами. Потребу в систематичному підвищенні кваліфікації персоналу обумовлює також глобалізація ринків. Вплив зазначеного чинника виявляється в тому, що якість послуг і обслуговування вітчизняних готелів має зіставлятися з міжнародними стандартами. Проте, як показує практика, більшість працівників обслуговуючого персоналу готелів країни не мають спеціальної освіти, не володіють ні навичками роботи з сучасними інформаційними та готельними технологіями, ні знаннями з психології і етики роботи з клієнтами; виконувана ними робота переважно не відповідає сучасним стандартам якості послуг та обслуговування. Але з іншого боку, ця частина персоналу має значний досвід роботи, якого бракує випускникам навчальних закладів.

Саме тому першочерговим завданням сучасних готелів сьогодні є перебудова методів організації та управління підприємством, формування ефективної кадрової політики, що спрямована на підготовку компетентного персоналу. Готельні комплекси зацікавлені в тому, щоб в складі персоналу дедалі більшу питому вагу мали працівники з аналітичним мисленням, здатні до пошуку нового у сфері своєї діяльності. Кадрова робота в готелі

повинна бути зосереджена на підготовці і насиченні усіх ланок виробництва робочою силою з творчими можливостями. Адже сучасний працівник має бути не тільки професійно компетентний, а й ініціативний, більш самостійний у прийнятті рішень.

Для досягнення світового рівня в кадровому забезпеченні індустрії гостинності в Україні необхідно дослідити та вирішити такі основні питання:

- провести діагностику процесу кадрового забезпечення готельних підприємств;
- здійснити аналіз діючої практики добору, розстановки та атестації кадрів;
- дати прогнозну оцінку загального обсягу попиту на кадри з урахуванням приватних готелів та нового будівництва;
- проаналізувати кількісний та якісний склад працівників підприємств готельного господарства з урахуванням вимог часу, орієнтації на якісні зміни в рівні обслуговування та підвищення платоспроможного попиту населення;
- охарактеризувати вищі навчальні заклади, які формують фахівця сфери відпочинку;
- дати експертну оцінку відповідності рівня підготовки фахівця сфери послуг і вимог до спеціаліста цієї категорії;
- здійснити порівняльний аналіз пропозиції кадрового забезпечення готельного господарства та реального попиту на нього за кількісними та якісними параметрами;
- обґрунтувати пропозиції щодо змін якісної структури забезпечення кадрами для готельного господарства та удосконалення рівня їх підготовки.

Масштабність і важливість задач, пов'язаних з процесом стрімкого розвитку в Україні готельного бізнесу, вимагає від керівників готельних підприємств та державних службовців розробки та прийняття таких управлінських документів тактичного та стратегічного значення, які забезпечували б реалізацію системного підходу до розвитку готельного господарства в країні в цілому та були спрямовані, перш за все, на створення та розвиток кадрового потенціалу готельних підприємств. Якими б досконалими не були правове поле, організаційно-управлінська структура готелів, механізм управління готельними підприємствами, все очевиднішим стає факт, що з найбільшою ефективністю сьогодні працюють ті готелі, де в штаті є кваліфіковані спеціалісти, які знають специфіку галузі, мають навички управління, в тому числі фінансами, володіють готельним менеджментом, авіаперевезеннями, туроператорською діяльністю, в т.ч. системами бронювання готельних та туристичних послуг, міжнародними стандартами обслуговування.

Система програмних заходів має охоплювати основні напрями державної політики у сфері кадрової підготовки спеціалістів готельного бізнесу в зв'язку з адаптацією вищої освіти і науки України до Болонського процесу, запровадження нової кредитно-модульної системи організації навчального процесу у навчальних закладах III-IV рівнів акредитації, внесення змін та доповнень до Переліку напрямів та спеціальностей (наказ Міністерства освіти і науки України від 07.07.2004р. №568), за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями та введення з 2002/2003 навчального року окремого напрямку підготовки "Туризм" зі спеціальностей: "Туризм", "Готельне господарство", "Організація обслуговування в готелях і туристичних комплексах".

Система підготовки працівників готельної галузі, яка існувала нещодавно, була переважно пов'язана з підвищенням кваліфікації. Це певною мірою задовольняло функціонування конкретного підприємства, але не вирішувало кадрової проблеми як стратегічної,

спричинювало відставання сервісу вітчизняного туризму від європейських стандартів. Суспільне значення готельного господарства як вагомого чинника формування економіки держави зумовлює необхідність створення галузевої системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрових ресурсів.

Донедавна спеціалізованої туристичної та готельної освіти в країні взагалі не було, за винятком кількох інститутів підвищення кваліфікації та підготовки гідів-перекладачів. Нині вже сформовано мережу навчальних закладів різного рівня акредитації для підготовки кадрів у галузі туризму та готельного господарства, де особливе місце посідає Асоціація навчальних закладів туристично-готельного профілю, що об'єднує дві академії (Харків), університети (Київ, Одеса, Херсон), три інститути туризму (Київ, Донецьк), 14 технікумів, коледжів й колегіумів, професійно-технічні училища — усього 49 навчальних закладів, які випускають фахівців широкого профілю сфери туризму. У 2001 році до складу Асоціації приєдналися навчальні заклади Російської Федерації, Болгарії та Білорусі. Позитивними у діяльності Асоціації є: запровадження у 7 навчальних закладах (членах Асоціації) спільного українсько-німецького проекту “Модернізація професій готельного господарства й ресторанної справи”, у рамках якого 86 викладачів цих закладів стажувалися в Німеччині; проведення міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та інших наукових заходів.

На початок 2005 — 2006 навчального року за напрямом підготовки “Туризм” у вищих навчальних закладах України навчалося понад 9,6 тис. осіб, з них близько 67% — у ВНЗ III — IV рівнів акредитації. Найбільша концентрація студентів, що воліють стати спеціалістами в галузі туризму та готельного господарства, зосереджена в м. Києві — понад 2,2 тисячі осіб за різними освітньо-кваліфікаційними рівнями підготовки (рис. 1).

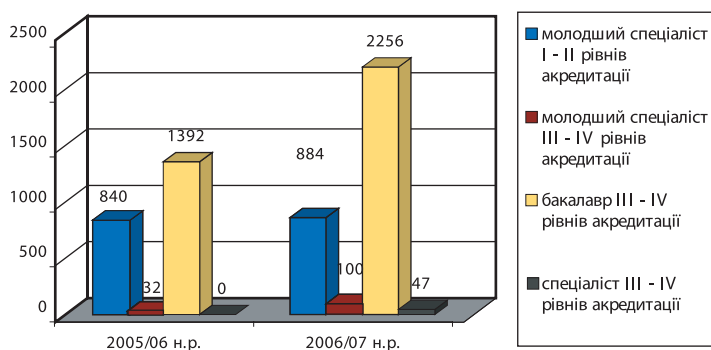

Рис. 1 Динаміка підготовки спеціалістів у ВНЗ м. Києва за напрямом підготовки “Туризм”

Динаміка підготовки спеціалістів за напрямом “Туризм” у ВНЗ м. Києва свідчить про їх значне збільшення — майже на 45% загального обсягу. Зросла і кількість вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації за цей період — з 9 в 2005 році до 15 одиниць в 2006 році, які відчувають необхідність підготовки спеціалістів в галузі туризму та готельного господарства. При цьому вперше в країні в 2006/07 навчальному році в столичному закладі був набір абітурієнтів для підготовки фахівців з напрямку “Туризм” за освітньо-кваліфікаційним рівнем — спеціаліст в обсязі 47 осіб. Для розвитку туризму та готельного господарства ця цифра поки ще не може задовольнити потреби підприємств галузі у висококваліфікованих спеціалістах, проте вже зроблено перші кроки на шляху становлення та переорієнтації ВНЗ на підготовку фахівців для індустрії гостинності.

Структурна перебудова вищих закладів освіти на нинішньому етапі — вимога часу, зумовлена зміною їх соціальних функцій, потребою посилення гнучкості та варіативності системи післяшкільної освіти, що передбачає розвиток різноманітних навчальних закладів з різними напрямами та рівнями підготовки майбутніх фахівців.

Гострими питаннями у розвитку освіти в готельному господарстві залишаються перш за все якість підготовки спеціалістів, рівень учбових планів, методичних розробок та їх адаптація до умов конкурентної боротьби на сучасному ринку готельних послуг.

Аналіз наявної системи підвищення кваліфікації в готельному господарстві показує, що основною проблемою на цей час, яка перешкоджає якісному формуванню та оновленню професійних навичок працівників готелів, є недосконалість нормативної бази. Існуючі вимоги до кваліфікації персоналу готелів необхідно удосконалювати відповідно до світових кваліфікаційних стандартів.

Методичне забезпечення діючої системи підвищення кваліфікації в готельній сфері на підприємствах потребує істотної переробки через такі типові обставини:

- побудова етапів підвищення кваліфікації не відповідає принципам системності та безперервності формування і оновлення професійних навичок;
- як правило, немає методологічної основи проведення оцінки підвищення кваліфікації працівників у рамках підприємства (внутрішньофірмової системи). Відсутні чітко сформульовані, науково обґрунтовані критерії формування професійних навичок обслуговуючого персоналу;
- відсутність варіативності, гнучких підходів до формування змісту курсів підвищення кваліфікації відповідно до змін вимог зовнішнього середовища, кон'юнктури ринку;
- зміст навчання не охоплює всю специфіку технології надання готельних послуг. Мало уваги приділяється культурі обслуговування, специфіці роботи з іноземними гостями, вивченню психологічних нюансів роботи з групами туристів, враховуючи етнічні особливості;
- недосконалість дидактичної основи навчання;
- у середині готелю майже не використовуються на практиці існуючі загальні методи та прийоми вивчення мотиваційної сфери професіоналізму працівників;
- відсутність спеціалістів, які мають як професійні знання в готельному господарстві, так і психолого-педагогічну підготовку для роботи з персоналом у системі підвищення кваліфікації працівників готелів.

Таким чином, назріла об'єктивна необхідність формування концептуально нового підходу до навчання та підвищення кваліфікації персоналу в готельному господарстві. Соціально-економічний досвід другої половини XX ст. поставив на порядок денний проблему створення неперервної системи освіти для фахівців готельного господарства, що відповідає б світовим стандартам.

Чинники, які визначають сьогодні розвиток неперервної освіти в готельному господарстві України:

- розбіжність бюджетної та комерційної стратегії розвитку готельної освіти;
- інертність державної системи освіти щодо соціально-економічних та політичних умов розвитку готельного господарства;
- розширення та збільшення кількості запитів різних категорій працівників сфери послуг щодо створення різноманітних освітніх готельних програм;

- прагнення частини фахівців до реалізації своїх професійних якостей та створення власної готельної освітньої практики;
- створення нетрадиційної форми керування освітньою діяльністю в готельному бізнесі.

Якісна система готельної освіти повинна відповідати потребам щодо підготовки та професійного навчання майбутніх працівників готельного господарства. Процес створення та впровадження готельної освітнянської системи в Україні може мати такі основні етапи:

- аналіз потреб готельного сектору;
- спеціалізація навчальних закладів з наявністю відповідної матеріальної бази;
- підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу для розробки нових учбових матеріалів в індустрії гостинності;
- введення нових навчальних програм готельного бізнесу;
- залучення підприємств готельного сектору до процесу впровадження нової освітнянської системи;
- впровадження механізму безперервного контролю результатів, що гарантує відповідність освітнянської системи в готельному господарстві стандартам якості;
- встановлення партнерських стосунків з міжнародними навчальними центрами для інтернаціоналізації навчання.

Висновки. В цілому можна констатувати, що система кадрового забезпечення готельного господарства України перебуває на стадії формування та вимагає значних зусиль щодо узгодження кількісного та якісного (молодший спеціаліст, бакалавр, магістр) рівнів підготовки нових спеціалістів з потребами готельних підприємств.

Нині наукове обґрунтування кадрового забезпечення готельного господарства можливо представити у вигляді таких індикаторів:

1) стан (оцінка) кадрового потенціалу галузі, сфери, території (укомплектованість спеціалістами за профілем діяльності); визначення перспектив розвитку готельних підприємств на державному, регіональному рівнях, пріоритетних напрямів, форм і методів розвитку кадрового потенціалу готельного господарства;

2) розробка та прийняття державних стандартів професійної діяльності працівників (спеціалістів) готельних підприємств; створення механізму сертифікації професійної діяльності провідних спеціалістів готельних підприємств; розробка моделей підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, принципово нових навчальних планів і програм, професіограм та сучасних методик для підготовки спеціалістів готельного бізнесу за новим напрямом, затвердженим у Державній Програмі розвитку туризму на 2002 – 2010 роки;

3) створення системи практики та стажування спеціалістів різних рівнів; науково-методичне забезпечення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів готельного господарства;

4) стан організації та управління кадровим забезпеченням готельних підприємств на різних рівнях управління;

5) підтримання багатоканальності фінансування кадрового забезпечення готельного господарства на різних рівнях державного управління.

Детальний аналіз особливостей функціонування та кадрового забезпечення готельного господарства дасть можливість визначити шляхи розвитку галузі та здійснити перехід на якісно новий рівень розвитку.

Джерела

1. Бандур С. І., Заяць Т. А., Терон І. В. Сучасна регіонально-економічна політика держави: теорія, методологія, практика – К. : РВПС України НАН України – ТОВ „ПРИНТ ЕКСПРЕС”, 2002. – 250 с.
2. Богалдин-Малых В. В. Маркетинг и управление в сфере туризма и социально-культурного сервиса: туристические, гостинично-ресторанные и развлекательные комплексы: Учеб.-метод. пособие / РАО; Московский психолого-социальный ин-т. — М. : Издательство МПСИ, 2004. — 215с.
3. Грішнова О. Інтелектуалізація праці: українські проблеми на тлі світових тенденцій// Україна: аспекти праці. — 2000. — № 7. — С. 24—27.
4. Измайлова Н. В. Управление персоналом в сфере гостеприимства: проблемы и перспективы. Учебно-методическое пособие: Актуальные вопросы качества предоставляемых услуг в гостиничных предприятиях. Часть 2.— М., 2001.
5. Квалификационные требования, характеристики должностей, нормативы труда работников гостиничного хозяйства и общественного питания: Практич.пособие / Сост.С.С.Скобкин.— М.: Экономика, 2004.—192с.
6. Лібанова Е. М. Ринок праці. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. —224с.
7. Людський розвиток в Україні: 2004 рік (Власенко Н.С., Герасименко Г.В., Лібанова Е.М., Онікієнко В.В. та інші)/ Щорічна науково—аналітична доповідь / За ред. Е.М.Лібанової. — К.: Ін—т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. — 266 с.
8. Новіков В. Туристична галузь у перехідній економіці. // Політика і час. —1996. —№9. —С.48—53.
9. Онікієнко В.В. Методологія регулювання попиту і пропозиції робочої сили // Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий науковий збірник: Національна Академія наук України, Міністерство праці та соціальної політики України. — Вип. 18. — К.: РВПС України НАН України. — 2003. — С. 52—58.
10. Терон І.В. Підвищення кваліфікації національної робочої сили як фактор зростання рівня конкурентоспроможності економіки України // Продуктивні сили і регіональна економіка: 36.наук.праць: у 2 ч. / РВПС України НАН України. — К.: РВПС України НАНУ, 2004. — ч.1. — С. 116—124.

Аннотация. В статье изложены особенности управления персоналом в гостиничном хозяйстве Украины в условиях трансформации рынка. Определены основные элементы системы кадрового обеспечения гостиничной отрасли. Разработаны основные направления кадровой политики по усовершенствованию системы кадрового обеспечения гостиничного хозяйства в современных условиях развития экономики.

Summary. There are the features of staff control in Ukraine hotel facilities in conditions of the market transformation in the article. The basic elements of a system of personnel maintenance of hotel branch are determined and the main directions of personnel policy on refinement of a system of personnel maintenance of hotel facilities in modern conditions of economy development are developed.

Стаття надійшла до редакції журналу 10.10.2006 р.

ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВНОГО ЗАМОВЛЕННЯ НА ПІДГОТОВКУ ФАХІВЦІВ, НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ТА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ

*Л. М. Ільч,
кандидат економічних наук, доцент,
Державна академія статистики,
обліку та аудиту Держкомстату України*

Постановка проблеми. Формування кадрового потенціалу країни з урахуванням потреб економіки в умовах переходу до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку є надзвичайно актуальним як для окремих її галузей і регіонів, так і держави загалом. Трансформаційні процеси економіки обумовили значні зрушення у структурі зайнятості населення і диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією. Останні дослідження вітчизняних науковців показали, що система підготовки кадрів в Україні не відповідає рівню розвитку економіки. Вакансії, які висуюють на ринок сучасні зростаючі корпорації, пов'язані не просто з кількісною нестачею працівників, а з невідповідністю вимогам таких фірм знань, умінь та навичок претендентів на ці робочі місця. Нинішня система підготовки кадрів повільно реагує на потреби ринку праці. Забезпечення економіки кваліфікованими кадрами та збалансування попиту і пропозиції на ринку праці з урахуванням пріоритетних напрямів розвитку економіки стане можливим лише за поєднання зусиль центральних та місцевих органів влади, роботодавців та представників сфери освіти і науки. Одним з шляхів подолання такого дисбалансу є удосконалення існуючої моделі формування державного замовлення на підготовку (перепідготовку) кадрів.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідженню проблем взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг присвятили свої праці багато вчених-економістів України. До вітчизняних дослідників цієї проблеми належать І. Бондар, М. Долішній, Е. Лібанова, А. Колот, О. Новікова, В. Онікієнко, І. Петрова, О. Грішнова, Т. Заєць, В. Покришук, Н. Лук'яненко, Л. Шаульська Л. Ємельяненко та інші.

Проте активізація досліджень у зазначеному напрямі в умовах сьогодення неминуча, оскільки структурні зрушення в економіці вимагають перепрофілювання навчальних закладів відповідно до її потреб.

Метою статті є визначення шляхів удосконалення державного замовлення на підготовку (перепідготовку) кадрів та обґрунтування механізму його формування і виконання.

Виклад основного матеріалу. Поява нових форм власності та зміна принципів економічного господарювання з переходом до ринкових відносин зруйнували систему державної відповідальності за забезпечення галузей економіки кваліфікованими кадрами. Державне замовлення на підготовку кадрів планується формально, не враховуючи перспективні потреби економіки та наявні обсяги підготовлених раніше кадрів у розрізі професій і спеціальностей. В Україні відсутнє середньострокове прогнозування потреби у робочій силі, що має виступати обґрунтуванням обсягів державного замовлення на підготовку (перепідготовку) та підвищення кваліфікації кадрів. Наслідком цього є неефективність використання коштів Державного бюджету України, призначених для даних цілей.

Так, за даними звітів перевірок Рахункової палати щодо підготовки кадрів за економічними, юридичними спеціальностями ВНЗ України III–IV рівня акредитації та робітничих кадрів у професійно-технічних навчальних закладах у 2004–2005 рр. виявлені такі правопорушення при використанні коштів Державного бюджету України:

1) у сфері підготовки кадрів за економічними спеціальностями з порушеннями та неефективно було використано коштів у сумі 268,8 млн. грн. (вищими навчальними закладами Міністерства освіти і науки України – 245,1 млн. грн.; Міністерства фінансів України – 10,1 млн. грн.; Державної податкової адміністрації України – 8,8 млн. грн.; Міністерства агрополітики України – 4,1 млн. грн.; Мінекономіки України – 0,1 млн. грн. тощо) [6];

2) у сфері підготовки фахівців з вищою освітою за юридичним напрямом ВНЗ Міністерства освіти і науки України III–IV рівнів акредитації встановлено порушення при використанні коштів Державного бюджету в сумі 107,3 млн. грн., у т.ч. не за цільовим призначенням на фінансування структурних підрозділів двох ВНЗ, які не проводили підготовку кадрів – 2,5 млн. гривень [9];

3) у сфері підготовки робітничих кадрів професійно-технічними навчальними закладами було використано з правопорушеннями та неефективно коштів у сумі 114 млн. грн., з них: з бюджетними правопорушеннями – 66,8 млн. грн., неефективно та недоцільно використано 37,7 млн. грн., неефективне управління коштами склало 9,1 млн. гривень [8].

Аудитори Рахункової палати стверджують, що “нормативна база з формування, розміщення та виконання державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою, яка базується на необхідності забезпечення потреб державного сектору економіки, є неадекватною. Проте Міністерство економіки та Міністерство освіти і науки не розробляють нові методологічні підходи щодо визначення державного замовлення на підготовку кадрів” [7].

Щороку Кабінет Міністрів України Постановою “Про затвердження державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів для державних потреб” затверджує обсяги підготовки кадрів. Постають питання: як і хто визначає ці обсяги, на чому вони ґрунтуються, і чому в результаті виконання такого замовлення молодь не може працевлаштуватися? Адже цілком логічним є припущення: якщо державні структури замовляють кадри і на виконання такого замовлення виділяються кошти з Державного бюджету України, то для випускників мають бути робочі місця.

Варто зазначити, що правова база для регулювання цих питань достатньо вагома. Сьогодні правові та економічні засади процесу формування, розміщення та виконання

державного замовлення на підготовку кадрів визначаються такими нормативно-правовими актами:

1. Господарським кодексом України від 16.01.2003 року № 436-IV;
2. Законом України “Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб” від 22.12.1995 року № 493/95-ВР;
3. Законом України “Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти” від 22.02.2000 року № 1490-III;
4. Законом України “Про освіту” від 23.03.96 року № 100/96 (зі змінами і доповненнями);
5. Законом України “Про вищу освіту” від 17.01.02 року № 2984-III;
6. Законом України “Про професійно-технічну освіту” № 103/98-ВР, зі змінами від 22 травня 2003 р.;
7. Наказом Міністерства економіки від 03.10.05 року № 314 “Про затвердження критеріїв формування державного замовлення на поставку продукції для державних потреб”;
8. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.02.96 року № 266 “Про порядок формування та розміщення державних замовлень на поставку продукції для державних потреб і контролю за їх виконанням”;
9. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.06.2006 № 877 “Про затвердження державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів (післядипломна освіта) для державних потреб у 2006 році”.

У статті 13 Господарського Кодексу України зазначається, що “державне замовлення є засобом державного регулювання економіки шляхом формування на договірній (контрактній) основі складу та обсягів продукції (робіт, послуг), необхідної для пріоритетних державних потреб, розміщення державних контрактів на поставку (закупівлю) цієї продукції (виконання робіт, надання послуг) серед суб’єктів господарювання, незалежно від їх форми власності” [1].

Щодо обсягів підготовки кадрів у ВНЗ та їх замовників у статті 64 Закону України “Про вищу освіту” зазначено, що “показники державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою формуються за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі економіки на підставі узгодженого подання спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки (іншого центрального органу виконавчої влади, який має у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади) та спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі праці та соціальної політики” [2].

Відповідно до Закону України “Про поставки продукції для державних потреб” зі змінами та доповненнями порядок формування державного замовлення на підготовку (перепідготовку) та підвищення кваліфікації кадрів покладається на Кабінет Міністрів України. Наразі виникає чимало сумнівів щодо об’єктивності такого “порядку”. Бо, як показує досвід, формується таке замовлення без урахування основних тенденцій у чисельності зайнятих економічною діяльністю за професіями відповідно до моніторингу заповнюваності робочих місць на регіональних ринках праці та перспективних кадрових потреб підприємств (організацій), без передбаченої відповідальності замовників за працевлаштування випускників, що у перспективі обертається неефективним використанням коштів Державного бюджету України, відсутністю можливості реалізації набутих знань умінь і навичок та деградацією трудового потенціалу.

Автор статті не поділяє думки окремих науковців та практиків, які вважають що “формування таких замовлень це пережиток командно-адміністративної системи, і в ринкових умовах господарювання ці процеси потребують мінімального втручання держави”. Запровадження у практику державного регулювання відтворення трудового потенціалу оновленого у відповідності до сучасних умов господарювання механізму державного замовлення на підготовку кадрів є передумовою подолання дисбалансу попиту та пропозиції на ринку праці. Нинішні трансформаційні перетворення в економіці обумовлюють необхідність прогнозування потреби у робочій силі в розрізі професій і спеціальностей та пошуку нових підходів до формування державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, що дасть змогу скоригувати обсяги та професійно-кваліфікаційну структуру підготовки кадрів, забезпечити раціональне співвідношення між рівнями освітньої підготовки.

У вітчизняній та зарубіжній науці і практиці накопичено чималий досвід методологічного та методичного забезпечення прогнозування попиту на робочу силу. У США розробкою кадрових прогнозів займається Бюро статистики праці. Перспективні прогнози на 10–15 років уточнюються кожні два роки і виступають складовою середньострокової програми управління економічним зростанням та зайнятістю. У Франції прогнозування робочої сили здійснюється у режимі “п’ятирічних планів”. Цікавою є еволюція методичних підходів, які застосовує Комісія по робочій силі у цій країні. У 60-ті роки ХХ століття використовувалися виключно екстраполяційні методики з фрагментарним застосуванням сценарних варіантів в окремих динамічних галузях виробництва. У 70-ті роки, як правило, використовувалась матеріально-фінансова модель. У кінці ХХ століття цю модель було замінено на динамічну багатогалузеву економетричну модель середньострокового розвитку економіки, що складалася з послідовних, пов’язаних між собою, річних балансів (по 11 галузях економіки). Зарубіжні дослідники поєднують експертні, статистичні та математичні методи, за допомогою яких оцінюється місце кожної галузі економіки в сукупній зайнятості країни. У Росії наукові центри регіонів здійснюють середньострокове прогнозування територіально-виробничої потреби у робочій силі, яке виступає обґрунтуванням обсягів підготовки кадрів у розрізі професій та спеціальностей.

Загалом для зарубіжної методології характерна множина підходів до прогнозування попиту на робочу силу, однак спільною для багатьох з них є диференціація методології за національним, регіональним, локальним та галузевим рівнями, виділення компонент сукупної зайнятості та врахування специфіки їх змін.

Досвід Росії щодо формування регіонального замовлення на підготовку кадрів є найбільш прийнятним як для країн постсоціалістичного простору, так і для України. Регіональні комітети держадміністрації з питань праці, починаючи з 1995 року, проводять вивчення та прогнозування потреби регіонального ринку праці у кваліфікованих кадрах працівників та спеціалістів, залучаючи до опитування великі і середні підприємства.

Найпрогресивнішим у формуванні регіонального замовлення на підготовку кадрів вважається досвід Липецької області. Управління праці і зайнятості, Департамент федеральної державної служби зайнятості в зазначеному регіоні розраховують потребу в кадрах для різних галузей, окреслюють шляхи заповнення робочих місць, працевлаштування випускників освітніх закладів.

Освітні заклади укладають угоди з підприємствами різних форм власності та фізичними особами на підготовку студентів за професіями з гарантією наступного працевлаштування. Угоди узгоджують з районними центрами зайнятості населення, головами адміністрацій, з управлінням початкової професійної освіти (ППО). Управління ППО регіону, беручи участь у роботі соціальних партнерів, формує плани набору в освітні заклади,

погоджує зведений план з управліннями економіки, праці та зайнятості. Департамент державної служби зайнятості регіону затверджує всі документи у Держадміністрації області. При цьому контрольні цифри прийому абітурієнтів до закладів ППО затверджує Міністерство освіти Російської Федерації.

Реалізація комплексної програми щодо створення і збереження робочих місць на 2000–2004 роки дала позитивні результати — частка випускників навчальних закладів ППО, непрацевлаштованих через відсутність робочих місць, знизилася порівняно з 1999 роком втричі. Таким чином, липецький варіант регіонального замовлення на підготовку кадрів у системі початкової професійної освіти сьогодні оцінюється як показовий для всієї Росії.

Фінансування державного замовлення на підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку нових кваліфікованих кадрів здійснюється з державного бюджету (у РФ складає до 75–80% витрат на освіту). Кошти розподіляють між освітніми закладами вищої та середньої професійної освіти, які на конкурсній основі здійснюють підготовку встановлених контингентів спеціалістів. Регіональні замовлення на підготовку кадрів, визначених регіонами, фінансуються за рахунок бюджетів територій.

Державне замовлення на підготовку спеціалістів встановлюється щорічно, забезпечується бюджетними коштами за нормативами у розрахунок на одного студента, фінансується в повному обсязі без розподілу за статтями бюджетної класифікації і витрачається освітніми закладами виключно на забезпечення навчального процесу. До нормативу не включаються кошти на соціальну підтримку студентів (для виплат стипендій бажано створити національний стипендіальний фонд). Регіональне замовлення на підготовку реалізується аналогічно державному.

Крім державного та регіонального бюджетів, освітні заклади можуть отримувати кошти від підприємств у вигляді відрахувань від собівартості продукції (робіт, послуг) на освітні цілі. Цікавою щодо цього є думка російських науковців про введення додаткової податкової пільги. Вона має дозволити підприємцям і організаціям зарахувати витрати на освіту до собівартості продукції (робіт, послуг) у розмірі 1,5%. Щоб запобігти неефективному використанню цих коштів, податкова пільга має поширюватися тільки на витрати, спрямовані на здобуття початкової, середньої і вищої професійної освіти в межах державних освітніх стандартів, яка закінчується отриманням диплому державного зразка. Витрати підприємств на підвищення кваліфікації не потребують додаткового стимулювання (так як частина цих витрат зараховується у собівартість).

Досвід Росії у побудові ефективного державного замовлення на підготовку кадрів може бути взято за основу, проте вітчизняний механізм державного замовлення має ґрунтуватися на наявній нормативно-правовій базі, з урахуванням специфіки окремих регіонів, їх інфраструктури тощо.

Результати дослідження. Державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів — це завдання на професійну освіту і професійну підготовку, встановлене урядом на календарний рік навчальним закладам професійної освіти, які реалізують освітні програми у межах коштів, передбачених в бюджеті на дані цілі.

Мета такого замовлення полягає у реалізації регіональної політики у сфері відтворення кадрового потенціалу, відображенні позицій усіх соціальних партнерів, зацікавлених у забезпеченні кадрових потреб економіки; формуванні гнучкої системи освіти, яка швидко реагує на потреби ринку праці, стимулює економічне зростання.

Державне замовлення на підготовку кадрів включає дві компоненти. Кількісна компонента передбачає виявлення фактичної та перспективної потреби в кадрах усіх сфер економіки. Якісна — містить кваліфікаційні вимоги до рівня загальноосвітньої та професійної підготовки кадрів. Врахування обох компонент дає змогу уточнити та скоригувати структуру і зміст освітніх програм, типи та види освітніх закладів, терміни, форми та методи навчання. Отже, освітні цілі визначатимуться регіональними та державними потребами.

Державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів визначає:

- обсяг підготовки робітничих кадрів та спеціалістів у навчальних закладах на майбутній навчальний рік;
- обсяг підготовки робітничих кадрів та спеціалістів за галузями і професіями;
- співвідношення обсягів бюджетної підготовки та за угодами між соціальними партнерами у професійному і галузевому розрізах;
- обсяг перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів.

Державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів визначається прогнозом потреби кадрів у розрізі спеціальностей (професій) і рівнем освіти за всіма галузями економіки, скоригованим з урахуванням чисельності спеціалістів та робітників відповідних спеціальностей (професій), підготовлених освітніми закладами за планами, що фінансуються коштами бюджетів усіх рівнів.

Таким чином, при формуванні державного замовлення на підготовку (перепідготовку) кадрів варто враховувати наступні чинники:

- прогнозовану потребу у працівниках за оцінками роботодавців;
- прогнозоване оновлення персоналу;
- обсяги підготовки кадрів у закладах професійної освіти;
- відповідність кадрових потреб та освітніх послуг регіону.

Механізм формування державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів представлено на рис. 1. Під таким механізмом розуміється система причинно-наслідкових та зворотних зв'язків щодо організації та управління відтворювальним процесом трудового потенціалу, заснована на аналізі та прогнозуванні потреб економіки у кадрах і забезпеченні взаємодії між ринками праці та освітніх послуг.

Для створення системи прогнозування та формування державного замовлення на підготовку кадрів, що задовольнятиме і поточні, і перспективні потреби економіки, необхідно вирішити такі завдання:

1. Визначення центру відповідальності за проведення заходів щодо прогнозування потреби у підготовці кадрів. (Ці функції може виконувати міжвідомча група, до складу якої ввійдуть представники зацікавлених міністерств та відомств. Така структура виконуватиме роль державного замовника та координатора робіт щодо прогнозування, а виконання прогнозів має бути покладене на наукові центри регіонів, які проходилимуть конкурсний відбір).

2. Формування інформаційної та статистичної бази для прогнозування. (Передбачається регулярне здійснення статистичних досліджень та цільові моніторинги, необхідні для створення кадрових прогнозів).

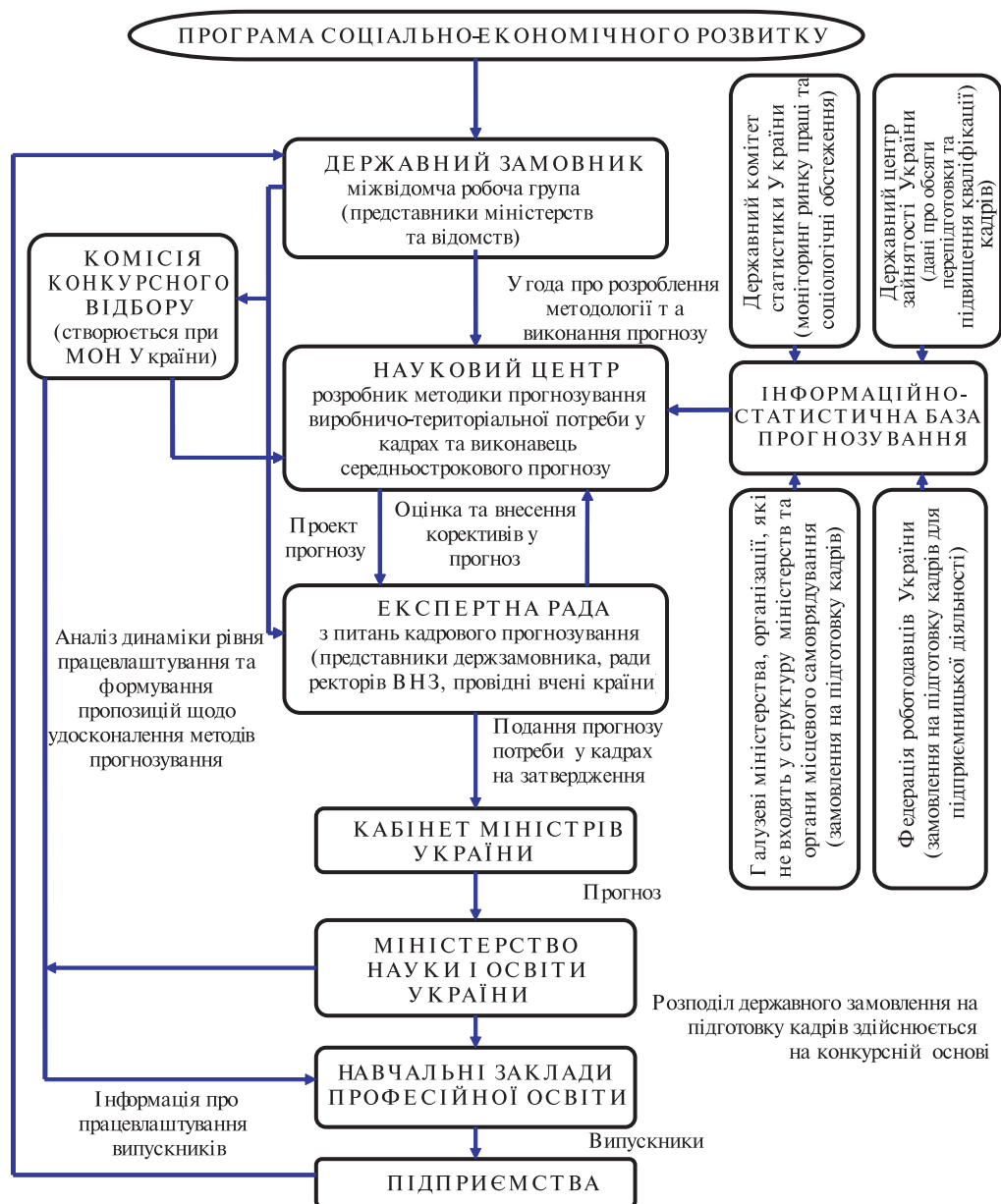

Рис. 1. Механізм формування та виконання державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів

Оскільки державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів охоплює основну частину професійно-технічної підготовки та окрему частку вищої освіти, то його мають визначати відповідні органи суб'єктів формування регіонального замовлення. Пропозиції щодо регіонального замовлення мають розроблятися на основі консультацій з представниками роботодавців, освітніх закладів та інших зацікавлених сторін.

Науковим центрам (розробникам прогнозу) органи офіційної статистики повинні надавати дані про основні показники та прогнози соціально-економічного розвитку, про створення об'єктів виробничо-господарської діяльності з прогнозованою чисельністю працівників як у територіальному розрізі, так і по країні в цілому, а також інші необхідні дані.

Крім того, наукові центри, що займатимуться розрахунками регіонального замовлення, мають врахувати:

- зміни чисельності зайнятих у економіці регіону (за даними регіональних органів державної статистики);
- пріоритетні напрями розвитку галузевої структури економіки регіону;
- основні тенденції у чисельності зайнятих економічною діяльністю за професіями відповідно до моніторингу заповнюваності робочих місць на регіональному ринку праці і перспективної кадрової потреби підприємств та організацій області, що проводитимуть уповноважені державні органи (Державний центр зайнятості України, Міністерство праці та соціальної політики України);
- чисельність випускників закладів професійної освіти, які перебувають на обліку в центрах зайнятості за спеціальностями і навчальними закладами.

3. Виконання робіт щодо прогнозування та подання результатів на розгляд робочої групи або експертної ради. (До складу ради мають увійти провідні вчені країни (регіону), керівники та спеціалісти зацікавлених міністерств і відомств, представники ради ректорів ВНЗ).

4. Затвердження прогнозу урядом та формування державного замовлення на підготовку кадрів.

5. Розподіл Міністерством освіти і науки України замовлення на підготовку кадрів між навчальними закладами професійної освіти на конкурсній основі.

Конкурсний відбір має здійснювати комісія, яку призначає і затверджує Міністерство освіти і науки України. Освітні заклади, які у результаті конкурсного відбору отримують замовлення від Міністерства освіти і науки України на підготовку за професіями, винесеними на конкурс, отримуватимуть додаткове фінансування, починаючи з початку наступного навчального року.

Конкурсними критеріями відбору освітніх закладів для розміщення регіонального замовлення повинні бути: наявність досвіду підготовки за даними професіями; якість професійної підготовки випускників попередніх наборів (за результатами атестації та сертифікації); умови угод з підприємствами (організаціями), які гарантують працевлаштування випускників; стан матеріально-технічної бази, кадрового та навчально-методичного забезпечення професії.

6. Здійснення експертної оцінки якості прогнозу потреби у робочій силі.

Експертна рада має регулярно аналізувати динаміку рівня працевлаштування випускників освітніх закладів, які навчалися за держзамовленням. Такі статистичні дослідження необхідні для оцінки перспективних розрахунків та методів прогнозування.

Передумови ефективності механізму формування та виконання державного замовлення на підготовку кадрів полягають у наступному:

- 1) запровадженні в економічну практику на державному та регіональному рівнях щорічного та перспективного прогнозування потреб у кадрах відповідно до пріоритетів розвитку економіки;
- 2) формуванні механізму тісної взаємодії професійних освітніх закладів з підприємствами та організаціями;
- 3) забезпеченні стимулювання роботодавців, які створюють нові робочі місця та гарантують працевлаштування молоді;
- 4) створенні системи інформаційного обміну між всіма суб'єктами державного замовлення на підготовку кадрів.

Наявність дисбалансу між підготовкою кадрів та регіональними і державними потребами економіки загострює проблеми відповідності спеціальностей випускників освітніх закладів вимогам суб'єктів господарювання, надлишку випускників гуманітарних спеціальностей та їх працевлаштування, дефіциту робітничих кадрів. Тому необхідність державного регулювання процесів підготовки кадрів не викликає сумніву. Дієвим механізмом поліпшення існуючої ситуації має стати державне замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів, яке на основі моніторингу та прогнозування демографічних, соціальних і економічних тенденцій своєчасно зможе виявляти і вирішувати протиріччя, що виникають між ринком праці та ринком освітніх послуг.

Джерела

1. *Господарський кодекс України* від 16.01.2003 року № 436-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 18—22.
2. *Закон України “Про вищу освіту”* від 17.01.02 року №2984-III // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 20. — С.134.
3. *Закон України “Про професійно-технічну освіту”* від 10.02.98 р. №103/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 32. — С.215.
4. *Закон України “Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб”* від 22.12.1995 року № 493/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 3. — С. 9.
5. *Закон України “Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти”* від 22.02.2000 року №1490-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 20. — ст.148.
6. *Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України на підготовку кадрів за економічними спеціальностями вищими навчальними закладами освіти України III–IV рівнів акредитації* / Підготовлено департаментом з питань науки та гуманітарної сфери і затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 28.09.2005 № 21-2. — К.: Рахункова палата України, 2005. — Вип. 22.

7. *Звіт* Рахункової палати України “Про ефективність використання коштів Державного бюджету на підготовку фахівців з вищою освітою за юридичним напрямом” / Розглянутий Колегією Рахункової палати 29.06.2006. — <http://www.ac-rada.gov.ua>

8. *Звіт* Рахункової палати України “Про результати перевірки використання коштів Державного бюджету України, виділених Міністерству освіти і науки України на підготовку робітничих кадрів” / Підготовлено департаментом з питань науки та гуманітарної сфери і затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 27.12.2005 № 31-3. — К.: Рахункова палата України, 2006. — Вип. 4.

9. “Новоспечених” юристів в Україні на порядок більше, ніж вакансій, однак державу це, здається, не турбує / Розглянуто Колегією Рахункової палати 29.06.2006. — <http://www.ac-rada.gov.ua>

Аннотация. Статья посвящена проблемам реформирования государственного заказа на подготовку кадров. Предложены методы повышения эффективности формирования и выполнения госзаказа путями внедрения в экономическую практику среднесрочного прогнозирования потребности в рабочей силе, создания экспертного совета по проблемам кадрового прогнозирования, усовершенствования нормативной базы, регулирующей вопросы формирования государственного заказа на подготовку специалистов, научно-педагогических и рабочих кадров.

Summary. The problems and necessity of state order for staff training reforming have been revealed and substantiated. It has been proposed: (a) to implement the intermediate terms of labor demand forecasting into economic practice; (b) to create the Council of Experts on Problems of Personnel Forecasting; (c) to improve the normative base regulating the issues of state order formation for preparation of experts, scientific-pedagogical and labor staff.

Стаття надійшла до редакції журналу 01.12.2006 р.

ПРОФЕСІЙНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ІНВАЛІДІВ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ЇХ ІНТЕГРАЦІЇ У СУСПІЛЬСТВО

*І. М. Терюханова,
кандидат економічних наук,
НДІ праці та зайнятості населення
Міністерства праці та соціальної політики України*

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейські структури потребує нових підходів до вирішення проблем людей з інвалідністю. Досвід зарубіжних країн свідчить, що *головним напрямом підтримки таких людей* є створення доступного та сприятливого для інвалідів середовища для існування, можливостей навчання та професійної освіти, *ефективна професійна реабілітація*, створення спеціальних та облаштування наявних робочих місць, що є основою для реалізації прав інвалідів та сферою постійної турботи держави й суспільства.

Головними завданнями професійної реабілітації інвалідів є:

- надання рівних із здоровими людьми можливостей інвалідам у всіх сферах, в тому числі у сфері трудових відносин та освіти;
- підвищення рівня зайнятості та забезпечення раціонального працевлаштування через одержання належної професійної освіти або підвищення кваліфікації;
- підвищення соціального статусу, рівня конкурентоспроможності інвалідів на ринку праці;
- посилення мотивації до праці та стимулювання працюючих інвалідів;
- підвищення загальноосвітнього рівня інвалідів.

В Україні вже створено законодавчо-нормативне підґрунтя системи професійної реабілітації інвалідів, зокрема, прийнято закони “Про реабілітацію інвалідів в Україні”, “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, з 2001 по 2005 роки діяла Національна програма професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Та незважаючи на це, до цього часу: не створено комплексної ефективної системи професійної реабілітації інвалідів; не забезпечуються належні стандарти рівня життя людей з інвалідністю через відсутність умов для ефективної реалізації їх права на трудову діяльність; у початковому стані перебуває формування безбар’єрного середовища для інвалідів як головного засобу прискорення їх інтеграції у суспільне життя.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз наявної системи професійної реабілітації інвалідів в Україні через професійну освіту, професійне навчання в державній службі зайнятості й центрах професійної реабілітації інвалідів та розробка на цій основі напрямів підвищення ефективності цієї системи як частини загальної системи реабілітації, складової активної політики зайнятості та підвищення конкурентоспроможності інвалідів на ринку праці для прискорення процесів інтеграції вказаної групи населення у суспільство.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно зі статтею 1 Закону України “Про реабілітацію інвалідів в Україні” № 2961-IV від 6 жовтня 2005 року (далі – Закону) *професійна реабілітація* – це система заходів, спрямованих на підготовку особи до професійної діяльності, відновлення чи набуття професійної працездатності шляхом адаптації, реадаптації, навчання, перенавчання чи перекваліфікації з можливим подальшим працевлаштуванням та необхідним соціальним супроводженням з урахуванням особистих схильностей та побажань особи [1, с.5].

Принципово новим в Україні є перехід від системи утримання реабілітаційних установ до системи закупівлі реабілітаційних послуг конкретному інваліду чи дитині-інваліду, що дасть змогу підвищити ефективність використання державних коштів та якість надання реабілітаційних послуг для наближення їх до європейського рівня.

Послуги з професійної реабілітації інвалідів – це комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права інваліда на професійну орієнтацію, підготовку, освіту, зайнятість. Їх перелік зафіксовано у Державній типовій програмі реабілітації інвалідів, блоці “Професійна реабілітація інвалідів” та має включати такі безоплатні для інваліда або надані на пільгових умовах послуги з професійної реабілітації:

- 1) експертиза професійних здібностей інвалідів;
- 2) послуги з професійної орієнтації;
- 3) послуги з професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації;
- 4) послуги з професійної освіти.

Із всіх суб’єктів, що надають інвалідам послуги з професійної реабілітації, найбільш активно це роблять: навчальні заклади, в яких створюються відповідні умови для навчання інвалідів; Державна служба зайнятості України, центри професійної реабілітації інвалідів.

Метою експертизи професійних здібностей інвалідів та їх професійної орієнтації є оцінка можливостей, побажань, стану здоров’я інвалідів, потреб ринку праці з метою вибору оптимального виду та напряму професійної освіти інвалідів та пов’язаного з нею виду професійної діяльності.

Професійна освіта інвалідів у професійно-технічних та вищих навчальних закладах

Здобуття інвалідами професійної освіти безоплатно і пов’язане з цим обслуговування відповідно до індивідуальної програми реабілітації інваліда держава гарантує статтею 38 Закону України “Про реабілітацію інвалідів в Україні”.

План дій Ради Європи, затверджений Комітетом Міністрів Ради Європи 5 квітня 2006 року на 961-му засіданні постійних представників міністрів, визнає *освіту як основ-*

ний елемент, що гарантує соціальне включення та особисту незалежність для всіх людей, у тому числі для людей з інвалідністю [4, с.3]. Стосовно освіти Рада Європи та держави —члени мають намір:

1. Гарантувати всім людям незалежно від групи інвалідності рівний доступ до освіти.
2. Гарантувати рівні можливості для дітей-інвалідів вчитися в школі разом із здоровими дітьми, якщо це в інтересах дитини.
3. Заохочувати безперервне навчання протягом усього життя осіб з інвалідністю.
4. Сприяти зміні соціальних установок і менталітету у дітей по відношенню до інвалідів.

Протягом 2001—2005 років чисельність інвалідів в Україні, які навчаються у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації, зросла з 6,1 тис. осіб у 2001 р. до 9,7 тис. осіб у 2005 році, тобто цей показник збільшився на 59 %, що є позитивною тенденцією. Питома вага інвалідів-студентів вищих навчальних закладів у чисельності дорослих інвалідів за період 2001—2005 рр. також дещо зросла: з 0,3% у 2001 р. до 0,4% у 2005 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень охоплення інвалідів вищою освітою I—IV рівнів акредитації у 2001—2005 роках

№ з/п	Показники	2001	2002	2003	2004	2005
1.	Чисельність дорослих інвалідів, тис. осіб	2236,0	2260,7	2229,2	2247,5	2372,6*
2.	Чисельність інвалідів, які навчаються у вищих навчальних закладах, тис. осіб	6,1	7,0	7,9	9,1	9,7
3.	Частка інвалідів-студентів вищих навчальних закладів у чисельності дорослих інвалідів, %	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4

**Без інвалідів силових структур*

Джерело: складено автором за даними Держкомстату України.

У регіональному розрізі у 2005 році рівень охоплення інвалідів вищою освітою коливався від 0,1% у Київській області, м. Севастополі до 2,0% у місті Києві. У 22 областях цей рівень був нижчим за середній по Україні.

У багатьох регіонах України створюються умови для підвищення рівня охоплення інвалідів вищою освітою. Відкрито міжнародний університет розвитку людини “Україна”, що має 26 територіальних відділень в усіх регіонах країни, де навчається 1850 студентів-інвалідів [2, с.32].

Для осіб з вадами слуху і зору майже у тридцяти вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації функціонують спеціальні групи. Так, у Дніпропетровській області за ініціативою УТОГ розроблена експериментальна регіональна програма створення сприятливих умов для здобуття вищої освіти молоддю з вадами слуху “Нехай мене почує світ”.

У Кримському державному гуманітарному інституті відкрито факультет для інвалідів II—III груп, що здійснює підготовку майбутніх фахівців за спеціальностями: “Соціальна педагогіка”, “Українська мова та література”, “Англійська мова та зарубіжна література”, “Історія”.

Чисельність інвалідів, які навчалися у професійно-технічних навчальних закладах, за період 2001–2005 роки зросла з 3,8 тис. осіб у 2001 р. до 5,1 тис. осіб у 2005 році, тобто на 34%. Охоплення осіб з інвалідністю професійно-технічною освітою протягом 2001–2005 років залишалось на рівні 0,2% (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень охоплення інвалідів професійно-технічною освітою у 2001–2005 роках

№ з/п	Показники	2001	2002	2003	2004	2005
1.	Чисельність дорослих інвалідів, тис. осіб	2236,0	2260,7	2229,2	2247,5	2372,6*
2.	Чисельність інвалідів, які навчалися у професійно-технічних навчальних закладах, тис. осіб	3,8	4,3	4,0	4,7	5,1
3.	Частка інвалідів-студентів професійно-технічних навчальних закладів у чисельності дорослих інвалідів, %	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2

** Без інвалідів силових структур*

Джерело: складено автором за даними Держкомстату України.

У 13 регіонах України рівень охоплення інвалідів професійно-технічною освітою у 2005 році був нижчим, ніж в цілому по Україні, у 7 – такий же, тільки у Житомирській області він становив 0,5% від чисельності дорослих інвалідів, Донецькій, Миколаївській областях – 0,4 відсотка.

У професійно-технічних навчальних закладах різних регіонів України створюються спеціальні групи для навчання дітей-інвалідів з урахуванням характеру захворювання дитини: з вадами слуху, з розладами зору, з наслідками ДЦП, з вадами психічного розвитку, олігофренією тощо.

Професійне навчання інвалідів через Державну службу зайнятості

Державна служба зайнятості здійснює професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації інвалідів у навчальних закладах різних типів. Протягом 2001–2005 років рівень охоплення інвалідів професійним навчанням через Державну службу зайнятості був дуже низьким і коливався від 1% у 2005 р. до 2,5% у 2004 р. чисельності інвалідів, які перебували на обліку в службі зайнятості (табл. 3).

Для інвалідів Державна служба зайнятості проводить цільові ярмарки вакансій та семінари, постійно оновлює банк даних вакансій професій, на які можуть бути працевлаштовані інваліди. Також їм забезпечено безперешкодний доступ до джерел інформації (всі центри зайнятості обладнані пандусами): описів професій, відео- та аудіо-фільмів, листівок, буклетів, довідників, переліків рекомендованих професій і навчальних закладів, медичних протипоказань до засвоєння певних професій, паспортів підприємств та організацій тощо.

Таблиця 3

Рівень охоплення інвалідів професійним навчанням через державну службу зайнятості у 2001–2005 роках

№ з/п	Показники	2001	2002	2003	2004	2005
1.	Чисельність інвалідів, які перебували на обліку в Державній службі зайнятості, осіб	6959	6863	7041	8266	10312
2.	Чисельність інвалідів, які пройшли професійне навчання через Державну службу зайнятості, осіб	154	76	161	207	108
3.	Рівень охоплення інвалідів професійним навчанням через Державну службу зайнятості, %	2,2	1,1	2,3	2,5	1,0

Джерело: складено автором за даними Державної служби зайнятості України.

Таким чином, основними проблемами системи професійної освіти інвалідів в Україні є:

1) Низький рівень охоплення інвалідів професійною освітою та нерівномірний розподіл навчальних закладів по регіонах України. Станом на кінець 2005 року, вищою освітою охоплено 0,4% дорослих інвалідів; професійно-технічною – 0,2%; професійним навчанням через Державну службу зайнятості – 1% інвалідів, які перебували на її обліку.

2) Недостатня організація та якість професійної освіти внаслідок невідповідності традиційних форм та методів навчання специфічним потребам інвалідів; обмеженого переліку професій та спеціальностей, по яких здійснюється професійна освіта; недостатнього оснащення навчальних закладів спеціальними пристроями та технікою для навчання інвалідів; відсутності належного кадрового забезпечення навчальних закладів сурдоперекладачами, психологами, реабілітологами.

3) Відсутність тісного взаємозв'язку професійної освіти інвалідів з подальшим їх працевлаштуванням. В той же час інтеграція інвалідів у сферу трудових відносин є результатом ефективної професійної освіти та професійної реабілітації інвалідів.

**Професійна реабілітація інвалідів
у центрах професійної реабілітації інвалідів**

Всього у функціонуючих 16 центрах професійної реабілітації інвалідів у 2005 році пройшли професійну реабілітацію 1208 осіб: у Всеукраїнському центрі професійної реабілітації інвалідів у Лютіжі Київської області – 275, Львівському міжрегіональному центрі соціально-трудової, професійної та медичної реабілітації інвалідів – 260 осіб. Найменшим цей показник був у Центрі соціально-трудової та професійної реабілітації інвалідів Київського району міста Сімферополя (Автономна Республіка Крим) – 10 осіб.

Професійне навчання у центрах професійної реабілітації інвалідів здійснювалось за 28 професіями: у 13 центрах – за професією “оператор комп’ютерного набору”; у 6 центрах – за професією “перукар (перукар-модельєр)”.

Аналіз ринку праці у розрізі професій свідчить, що навантаження на одне вільне робоче місце становить: по професії “оператор комп’ютерного набору – 16 осіб, “перукар (перукар-модельєр)” – 19 осіб. Отже, працевлаштуватися за вказаними професіями для

інвалідів проблематично. Водночас необхідно збільшувати кількість спеціалістів за професією “швачка” (навчання проводиться у 8 центрах професійної реабілітації інвалідів), навантаження на одне вільне робоче місце на ринку праці по якій – 1 особа.

Значним є й коливання терміну навчання по однакових професіях у різних центрах професійної реабілітації інвалідів, наприклад, по професії “оператор комп’ютерного набору” – від 3 до 10 місяців; швачки – від 3 до 9; перукаря – від 3 до 7 місяців.

Основними недоліками роботи центрів професійної реабілітації інвалідів в організації професійної реабілітації можна вважати такі:

- недостатнє охоплення інвалідів професійною реабілітацією у таких регіонах, як: Волинська, Донецька, Житомирська, Івано-франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Сумська, Тернопільська, Харківська Херсонська, Хмельницька, Чернігівська області, містах Києві та Севастополі; особливо це стосується Кіровоградської області;
- відсутність ліцензії на здійснення професійної освіти у деяких центрах;
- вікові обмеження для прийому на навчання (від 15 до 20 років та від 19 до 20 років) у двох центрах: Одеському центрі медичної, соціально-трудової та професійної реабілітації дітей-інвалідів та Черкаському центрі медико-соціальної та професійно-трудової реабілітації інвалідів, тобто інших громадян працездатного віку на професійну реабілітацію у вказаних центрах не приймають;
- невідповідність виду діяльності деяких центрів покладеним на них функціям з професійної реабілітації інвалідів;
- значна диференціація наявних центрів професійної реабілітації за чисельністю штатних працівників (від 5 у відділенні соціально-побутової, трудової та професійної реабілітації територіального центру соціального обслуговування пенсіонерів та інвалідів при Крюківській райраді м. Кременчука (Полтавська область) до 150 осіб у Всеукраїнському центрі професійної реабілітації інвалідів (Лютіж Київської області);
- великі розбіжності у фінансуванні центрів професійної реабілітації інвалідів (від 34,1 тис. грн. на одного інваліда, який проходив професійну реабілітацію у Міжрегіональному центрі професійної, медичної та соціальної реабілітації інвалідів міста Луганська до 0,4 тис. грн. на одного інваліда у Кримській республіканській установі “Міжрегіональний центр трудової, медико-соціальної та професійної реабілітації інвалідів”);
- не забезпечують навчання інвалідів з їх проживанням у 8 центрах професійної реабілітації, 4 роблять це частково, що потребує змін, враховуючи специфічність контингенту слухачів;
- обмежений перелік професій для навчання у центрах професійної реабілітації інвалідів;
- значні розбіжності у термінах навчання по однакових професіях, що збільшує вартість навчання у центрах професійної реабілітації інвалідів;

- невисокий показник працевлаштування випускників центрів професійної реабілітації внаслідок невідповідності напрямів підготовки потребам ринку праці та недостатньої ефективності роботи працівників деяких центрів у цьому напрямі.

З метою підвищення ефективності роботи центрів професійної реабілітації інвалідів необхідно:

- збільшити обсяг набору інвалідів до центрів для проходження професійної реабілітації, особливо кількість місць для одночасного навчання та проживання в центрі;
- привести у відповідність найближчим часом назви виду діяльності центрів професійної реабілітації інвалідів з їхньою функцією “проведення професійної реабілітації інвалідів (професійного навчання інвалідів) працездатного віку”;
- розробити норматив чисельності штатних працівників центрів професійної реабілітації інвалідів в розрахунку на одного слухача з метою досягнення оптимального їх співвідношення;
- оптимізувати витрати центрів професійної реабілітації інвалідів на професійну реабілітацію шляхом розробки узагальнених нормативів в цілому по Україні;
- розширити перелік професій для професійного навчання інвалідів у центрах професійної реабілітації інвалідів відповідно до попиту ринків праці, для чого ввести спеціальну посаду в центрі для людини, яка б займалася аналізом ринку праці на основі показника “навантаження на одне вільне робоче місце в розрізі професій”, аналізом створеного банку даних бажаючих пройти професійну реабілітацію в розрізі професій та аналізом банку даних роботодавців, які створюють робочі місця для інвалідів;
- при прийомі інвалідів на професійну реабілітацію вимагати медичну довідку за формою 086-У з обов’язковим висновком Медико-соціальної експертної комісії про професійну придатність в такій редакції: “навчатися та працювати за обраною робітничою професією (назва професії) *може*” та подібного запису до індивідуальної програми реабілітації;
- змінити акценти у діяльності Всеукраїнського центру професійної реабілітації інвалідів — з безпосереднього проведення професійного навчання на статус головного центру всієї системи професійної реабілітації інвалідів із організаційними, навчально-методичними, соціально-психологічними, педагогічними функціями, науковим забезпеченням, який об’єднує, координує роботу всіх інших центрів, визначає стратегічні напрями та обсяги професійного навчання інвалідів згідно з їхніми бажаннями, фізичними можливостями та попитом ринку праці в професійно-кваліфікаційному розрізі, залучаючи до цієї роботи інші зацікавлені сторони.

Висновки. Створенню в Україні єдиної комплексної системи професійної реабілітації інвалідів сприятиме розробка *Концепції Державної програми розвитку системи реабілітації інвалідів*, метою якої є створення умов для реалізації активної державної політики стосовно

інвалідів, спрямованої на інтеграцію інвалідів у суспільство через ефективну медичну, психологічну, фізичну, професійну, трудову, фізкультурно-спортивну, соціальну реабілітацію.

Серед різних видів реабілітації професійній реабілітації належить провідна роль у забезпеченні раціонального працевлаштування інвалідів. Удосконалення системи професійної реабілітації інвалідів в Україні має включати:

- активізацію роботи з професійної орієнтації інвалідів усіх вікових категорій та нозологій з метою підвищення їх мотивації до трудової діяльності та конкурентоспроможності на регіональних ринках праці;
- вдосконалення системи професійної освіти, яке передбачає:
 - підвищення рівня охоплення інвалідів професійною освітою в навчальних закладах різного типу;
 - оптимізацію мережі навчальних закладів у регіональному розрізі;
 - розширення переліку професій для навчання інвалідів з обов'язковою орієнтацією на потреби ринку праці;
 - оснащення навчальних закладів сучасною технікою та спеціальними пристроями для задоволення специфічних потреб інвалідів;
 - удосконалення кадрового забезпечення навчальних закладів;
 - забезпечення навчальних закладів сучасними освітніми та новітніми формами організації навчання (дистанційне навчання, модульна система навчання, особистісно-орієнтовані навчальні технології) [3.с.83];
- підвищення відповідальності медико-соціальних експертних комісій щодо розробки та дієвості індивідуальних програм реабілітації інвалідів, які є основним документом для реалізації реабілітаційних заходів, в тому числі професійної реабілітації;
- забезпечення ефективної співпраці центрів професійної реабілітації інвалідів, Державного центру зайнятості, Фонду соціального захисту інвалідів, роботодавців у вирішенні питання професійної реабілітації інвалідів та їх подальшого раціонального працевлаштування;
- створення Державною службою зайнятості постійно діючої інформаційної бази даних інвалідів, бажаючих працювати, і вакантних робочих місць для інвалідів з урахуванням їх індивідуальних можливостей та професійних здібностей;
- підвищення ефективності використання коштів Фонду соціального захисту інвалідів для створення робочих місць, враховуючи регіональні пріоритети та рівень безробіття у регіонах серед інвалідів;
- підвищення зацікавлення роботодавців у створенні робочих місць для працевлаштування інвалідів шляхом розробки відповідного механізму, створення більш сприятливих умов підприємствам, де працюють інваліди;
- здійснення заходів з підтримки підприємств громадських організацій інвалідів з метою створення додаткових робочих місць для працевлаштування інвалідів.

Показниками ефективності реалізації заходів, передбачених в рамках цього напрямку, є: кількість створених робочих місць та чисельність працюючих інвалідів.

Реалізація вказаних заходів сприятиме створенню в Україні комплексної ефективної системи професійної реабілітації інвалідів, яка дасть змогу підвищити рівень зайнятості та конкурентоспроможності осіб з інвалідністю на ринку праці та прискорити інтеграцію цієї категорії населення у суспільство.

Джерела

1. Закон України “Про реабілітацію інвалідів в Україні” №2961-IV від 6 жовтня 2005р. // Урядовий кур’єр. — №213 від 9 листопада 2005р.— С.5—11.
2. Талан М. Здобутки та перспективи в сфері реабілітації та зайнятості інвалідів. // Соціальний захист. — 2006.— №6. — С.32—34.
3. Шевцов А.Г. Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров’я. — К.: Соцінформ. — 2003. — 200 с.
4. Draft Council of Europe Action Plan to promote the rights and full participation of people with disabilities in society: improving the quality of life of people with disabilities in Europe 2006—2015”.

Аннотация. В статье проанализирована система профессиональной реабилитации инвалидов в Украине и предложены направления её усовершенствования для ускорения процессов социальной и экономической интеграции инвалидов в общество, в том числе в сферу трудовых отношений.

Summary. In the article the system of professional rehabilitation of the disabled in Ukraine has been made and the direction of its improvement aimed at accelerating of the processes of social and economic integration of the disabled into social environment as well as in labour relations have been offered.

Стаття надійшла до редакції журналу 06.12.2006 р.

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ТЕХНІЧНИЙ СЦЕНАРІЙ ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

*В.В. Онікієнко,
доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України*

*Л.М. Ємельяненко,
кандидат економічних наук,
Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України*

Вступ. Світова економіка в останні десятиріччя дедалі значніше підпорядковується законам економіки знань. Найрозвиненішими стають країни не стільки багаті на природні ресурси чи з великими обсягами виробництва, а з більш розвиненим науково-дослідницьким комплексом і з ефективнішою інвестиційною політикою.

Порівнюючи розвиток науки та інноваційної діяльності в Україні з тенденціями, що мають місце у США, РФ, країнах ЄС, Далекого Сходу, Південно-Східної Азії, слід зазначити, що Україна, на жаль, наближається до стану відсталої держави: неприпустимо затягуються інституційні перетворення системи науково-технічного і кадрового забезпечення економіки відповідно до умов світового ринку. Загрозливих масштабів набуло старіння наукових кадрів, критичної межі сягає зношеність парку наукового обладнання та матеріально-технічної бази науки, внаслідок чого наукова складова національної конкурентоспроможності неухильно знижується.

Державна інноваційна політика України виявляється в хаотичних діях і непослідовності. В базових секторах вітчизняної економіки давно переважають кланові інтереси найбільших олігархічних груп, які вирішують проблеми отримання надприбутків далеко не шляхом реалізації суперінноваційних проєктів. Тоді як у розвинутих країнах державна політика переорієнтовується на використання наукових знань як головного ресурсу економічного зростання, науково-технічний потенціал України доведено нині до стану, за яким можуть статися незворотні зміни, що унеможливають його використання в інтересах інноваційного соціально-економічного розвитку суспільства.

Постановка завдання. Дослідження соціально-економічних проблем інноваційного розвитку суспільства є порівняно новим напрямом економічної науки. Засновниками

економічної теорії інновацій справедливо вважаються відомі у світі дослідники — М. Кондратьєв, Й. Шумпетер, Е. Хансен, Г. Менш, М. Туган-Барановський, К. Фрімен, Б. Твісс, А. Клайнхт, Ф. Хайєк, А. Тойнбі, Ф. Бродел, Р. Камерон, П. Сорокін та ін.

Методологічні та прикладні питання багатопланової проблеми регулювання інноваційних процесів були і залишаються об'єктом наукових досліджень вчених України: В. Геєця, А. Гальчинського, С. Козьменка, В. Кузьменка, А. Кінаха, І. Макаренка, Л. Семіва, В. Семиноженка, О. Трофімчука та ін. Однак концептуальні питання формування інноваційної політики держави на етапі становлення постіндустріальної економічної системи є найменш дослідженими у вітчизняній науці, що можна вважати однією з причин неефективного використання інновацій як домінуючого фактора соціально-економічного прогресу країни.

За **мету наукової статті** обрано вирішення комплексу питань: з'ясування об'єктивних причин активізації інноваційної діяльності держави на етапі становлення економіки знань в глобальному масштабі; наукове обґрунтування посилення ролі інноваційного фактора для забезпечення соціально-економічного прогресу; визначення методологічних аспектів та формування концептуального сценарію розробки дієвої інноваційної політики України.

Результати. За період багатоаспектних соціально-економічних трансформацій в Україні науково-технічний прогрес і, відповідно, інновації не стали фактором росту, який мав би бути домінуючим. Згідно з даними спеціалістів Інституту економічного прогнозування НАН України, за випуском продукції 3-й технологічний уклад в Україні сьогодні становить майже 58%, 4-й технологічний уклад — 38% і лише 4% — 5-й технологічний уклад. За фінансуванням науково-технічних розробок ситуація така: майже 70% припадає на 4-й і 23% — на 5-й технологічні уклади. За інноваційними витратами основними є 4-й (60%) і 3-й (30%) уклади; частка 5-го укладу складає лише 8,6%. Що стосується інвестицій, які визначають майбутнє на найближчі 10–15 років, то 75% їх вкладається в 3-й технологічний уклад і тільки 20% та 4,5% — у 4-й і 5-й технологічні уклади відповідно [13, с. 351–352].

На жаль, базові елементи п'ятого, пріоритетного для інноваційного розвитку країни, технологічного укладу (продукція електронної промисловості, обчислювальна та оптоволоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, інформаційні послуги, роботобудування, видобуток і переробка газу) розвинені вкрай слабо. Те, що розвинуті країни в цих галузях уже домоглися істотної переваги над вітчизняними виробниками за рівнем якості та ціни, призводить до вторгнення зарубіжних технологій на український ринок і, в зв'язку з фактичною відсутністю на нашому внутрішньому ринку інституціональної та інформаційної структур трансферу технологій, блокує розвиток науково-технічного комплексу і прикладної науки, створює реальну соціально-економічну небезпеку виникнення технологічної залежності вітчизняної економіки від іноземних розробок [9, с. 79–87].

В Україні кількість інноваційно активних промислових підприємств постійно скорочується. Освоєння нових видів техніки зменшилося з 9,4 тис. одиниць в 1995 році до 769 у 2004-му, тобто в 12 разів. До 2005 р. єдиними реально діючими і строго контрольованими державою інноваційними структурами в Україні були технопарки, діяльність яких до теперішнього часу не захищена в правовому порядку з причин відсутності відповідного дієвого законодавчого акту.

В Україні до цього часу не отримала достатнього розвитку інфраструктура фінансової підтримки науки та інноваційної діяльності. Ліквідовано Державний інноваційний фонд,

мізерні кошти виділяються для Державного фонду фундаментальних досліджень. Відсутні фонди підтримки наукових ініціатив, фінансово-кредитні компанії та венчурні фонди. Наявна податкова система в державі не стимулює залучення коштів комерційних банків і бізнесових структур на підтримку інноваційної діяльності (для порівняння, в Угорщині податкова пільга для фірм, що фінансують наукові дослідження і розробки, становить 200 відсотків) [8]. Залишається низьким престиж наукової праці та соціальний статус вітчизняних науковців. Якщо за останні 15 років кількість працюючих в інноваційній сфері у США і в Західній Європі збільшилася в два рази, в Південно-Східній Азії — в чотири, то в Україні вона скоротилася в три рази.

При першому ретроспективному розгляді інноваційної політики нашої держави створюється враження, що вона приділяє належну увагу цій сфері діяльності. Підтвердженням цього може бути пакет законодавчих актів [1–5, 10–11], що поповнюється новими документами практично щорічно протягом 10-ти останніх років. Однак ретельний аналіз показує: якщо в Програмі інформатизації на 1998–2000 рр. [5] чітко обумовлено напрями та виділено відповідні кошти (бюджет), то кожна з наступних Програм (1999–2001 рр.) [3], (2000–2002 рр.) [11] була все менш конкретна, декларативна, недостатньо підкріплена ресурсами. Зазвичай “дострокова” поява чергової версії Програми свідчить про зрив попередньої (судячи з “перехідних” розділів і пунктів). Понад те, лише в наступних документах питанням контролю (визначення відповідальних і контролюючих органів, регламенту) починає приділятися певна (акцентована) увага [3], що також є симптоматичним показником. У результаті, стратегічні рішення в сфері інноваційної діяльності не відпрацьовані та не можуть бути реалізовані через відсутність національного стратегічного “мозкового центру”; втрату актуального професійного потенціалу; відсутність умов для забезпечення спадкоємності стратегії та інструментів її реалізації, а також необхідного рівня фінансування. Згадані причини тією чи іншою мірою пов’язані з загальним станом справ в економіці та політиці України.

У законодавчо-програмних документах не простежується еволюція в концептуальних підходах до питань інноваційної діяльності (Закони “Про інноваційну діяльність” [2] та “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” [1]). Отже, ці документи ще не матимуть переломного (революційного) значення, оскільки для активізації широкомасштабного та прискореного інноваційного процесу необхідний нестандартний інноваційний підхід до організації та управління діяльністю самої галузі.

На даний час в Україні сформована певна інфраструктура управління інноваційним розвитком. Основні принципи стратегії інноваційного розвитку містяться в Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку [10]. Цим стратегічним документом передбачені, зокрема, механізми стимулювання інноваційної діяльності (податкові пільги і субсидії для інноваційних підприємств), інноваційна спрямованість діяльності фінансової та банківської сфер, створення відповідної структури органів державного управління наукою. Фінансова сторона державної інноваційної політики має забезпечуватися Державною інноваційною компанією. Інфраструктурна підтримка створення інтелектуальної власності є головним завданням Державного патентного відомства. Забезпечення об’єктивності процедури оцінки науково-технічних і інноваційних проектів здійснюється Центром наукової й науково-технічної експертизи. Однак аналіз результатів діяльності цих відомств, а також стану науково-технічної і інноваційної сфер економіки України призводить до висновку, що соціально-економічним заходам, які проведені державою щодо регулювання науково-технічної діяльності, не вистачає головного — системності.

В Україні відсутня ефективна система управління науково-технічним розвитком; здійснюються лише окремі заходи, не пов'язані між собою за цілями, виконавцями і ресурсами, що призводить до зниження технологічного потенціалу, занепаду науково-технічної сфери і, як наслідок, — до спаду промислового виробництва та зниження конкурентоспроможності на світовому ринку.

За даними ЦІПІН ім. Г.М. Доброва НАН України, показник, який відображає відносну частку нашої країни в групі країн, що мають результати реалізованих НДДКР за аналогічними напрямками, становить 1,75, а показник очікуваного соціально-економічного ефекту від ресурсів НДДКР, з урахуванням якості робочої сили, — 3,32. Аналогічні показники для Німеччини становлять, відповідно, 43,23 і 40,18, а для Росії — 7,83 і 11,44 [6, с.26]. Це свідчить про обмежені можливості України самостійно здійснити перехід до інноваційного розвитку.

Незважаючи на 15-літній період реформ, економіка України так і не змогла перейти на інноваційну модель розвитку. За цих умов необхідна розробка загальнодержавного концептуального сценарію науково-технічного, соціально-економічного і стратегічного проєкту, заснованого на так званих “інвестиціях комплексного охоплення”, які включають капітальні вкладення в інноваційні технології і продукцію, менеджмент і післяпродажний маркетинг, кадри, корпоративні НДДКР, технологічні ринки, інноваційні банки і фонди, комунікаційний та інформаційний менеджмент.

На нашу думку, повинна з'явитися національна інноваційна концепція і стратегія її реалізації, яка відповідає б таким вимогам:

1. *Реалістичність і ситуативна гнучкість.* Це потребує формування групи розробників концепції з професіоналів з відповідними здібностями.
2. *Телеоцентричність.* Документ повинен чітко визначати зону інтересів усіх суб'єктів та їхню роль і перспективи у цьому процесі.
3. *Практичність.* Концепція має бути у формі бізнес-проєкту і стати органічним елементом національної стратегії.
4. *Дієвість.* Базовий рівень концепції повинен бути сформований кількома бізнес-стратегіями, реалізація яких має координуватися для досягнення поставлених цілей.

Національна інноваційна концепція має визначати: основні цілі, завдання та роль інноваційної науково-технічної діяльності в соціально-економічному розвитку країни; форми і методи створення, підтримки та розвитку інфраструктури інноваційної науково-технічної діяльності; систему соціально-економічних та інших заходів, які стимулювали б наукову, науково-технічну та інноваційну діяльність. Якщо концепція виконає своє першочергове завдання — стане ідеологічним документом, сформується умови для створення організаційної інфраструктури та перерозподілу концептуальних функцій серед активних суб'єктів інноваційної діяльності, якими повинні стати некомерційні утворення асоціативно-технологічного, фінансового і професійного типу.

Результатами реалізації проєктного етапу розробки сценарію слід вважати: формування структури і правил процедурних взаємодій суб'єктів з профільними державними органами; забезпечення партнерських та кон'юнктурних зв'язків із зацікавленими суб'єктами інших сфер діяльності; запуск в дію фінансової, економічної, соціальної політики.

На наступному етапі передбачається розробка стратегії, для реалізації якої й формується інноваційна політика держави.

Державна інноваційна політика повинна визначити своєю метою розвиток і ефективне використання науково-технічного та інноваційного потенціалу, а також матеріальних і фінансових ресурсів, що спрямовуються на створення наукомістких технологій; сприяння розвитку ринку інноваційних проектів; випуск наукомісткої, конкурентоспроможної продукції та розширення за рахунок цього оподаткованої бази. При розробці державної інноваційної політики потрібно чітко усвідомлювати, що на рівні регіонів вона має здійснюватися відповідно до таких принципів:

- визнання соціальної значущості науково-технічної інноваційної діяльності, а також її визначального впливу на рівень і темпи розвитку ринку товарів та послуг, що забезпечують приплив фінансових і матеріальних ресурсів в економіку регіону;
- гласність вибору пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, механізмів формування та реалізації інноваційних програм і проектів, що виконуються в інтересах економіки регіону;
- інтеграція науково-освітньої, науково-технічної, інноваційної та інвестиційної діяльності з метою забезпечення їхньої комплексної взаємодії з виробництвом в умовах багатуукладної економіки;
- концентрація спрямованих на інноваційну діяльність ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку регіону;
- стимулювання науково-технічної та інноваційної діяльності через систему податкових та інших пільг;
- інтенсифікація розвитку інноваційного потенціалу науково-освітньої сфери регіону;
- створення умов для формування сучасних технологічних укладів у виробничих галузях регіону;
- консолідація зусиль органів державного управління і громадських організацій регіону для активізації науково-технічної та інноваційної діяльності;
- тендерність відбору пріоритетних інноваційно-інвестиційних проектів.

Реалізація концептуального сценарію розробки інноваційної політики залежить від врахування наступних соціально-економічних та організаційних факторів:

1. *Людський фактор* є найбільш важливим, а тому необхідне обов'язкове врахування не тільки професійних, ділових, а й певних світоглядних якостей робочої сили. Переважання монетарного мотиваційного стереотипу як основного рушійного мотиву діяльності видається недостатнім для досягнення цілей інноваційного розвитку [6, с.34].

2. *Цільовий фактор*. Вимагає відпрацювання системи цілей для потенційних учасників реалізації стратегії (аж до персоналій). Однак у цій системі комерційні цілі не повинні бути домінуючими, хоча вони є важливим життєво-технологічним чинником.

3. *Фінансовий фактор*. Необхідно забезпечити багатоканальне фінансування та при цьому — скорочення частки бюджетних асигнувань. В сучасних умовах вирішального значення повинно набути внутрішнє інвестування.

4. *«Фундаментальний» економічний фактор*. Потребує наявності комерційно само-

достатнього набору технологій та сервісів, що покликані стати ресурсно-діальною віссю для забезпечення майбутньої динаміки концепції (“стратегічний сектор”). Сьогодні елементами “стратегічного сектору” можуть стати Інтернет-технології (їх скоординований, регульований та доцільний розвиток).

5. *Забезпечуючий фактор*. Передбачає врахування на тривалий період таких передумов, як політична та ситуаційна кон’юнктури, юридичне забезпечення, система професійних комунікацій, наукові контакти, професійна освіта та ін.

Концепція інноваційної діяльності, яка має бути обов’язково затверджена у вигляді правового акта у встановленому законом порядку, повинна визначити організаційні, правові та соціально-економічні умови науково-технічної та інноваційної діяльності, регулювати відносини між суб’єктами інноваційної діяльності та органами державної влади і бути спрямованою на створення умов розвитку і функціонування суб’єктів інноваційної діяльності. При цьому необхідно забезпечити дотримання субординації між законодавствами різного рівня та відповідність основним напрямам соціально-економічного розвитку країни. Концепція має стати логічним розвитком ідей, підходів, механізмів реалізації та системи заходів, що проголошені і здійснюються у межах чинної правової бази.

Необхідна державна підтримка виходу інновацій на зовнішні ринки, а також підтримка місцевих споживачів науково-технічної продукції, що сприяло б нарощуванню науково-технічного потенціалу. Адже наявні бюджетні кошти і міжнародні наукові гранти практично не в змозі забезпечити модернізацію морально застарілого наукового обладнання та досягнення прийнятного рівня оплати праці персоналу.

Відомо, що в економічно розвинених країнах основним рушієм інноваційних процесів є підприємства малого і середнього бізнесу. Тому, серед іншого, доцільно акцентувати увагу саме на цьому напрямі розвитку і організації інноваційної діяльності.

Варто зазначити, що єдиним ресурсом, який може забезпечити прискорений розвиток України, є інтелектуальний потенціал. Галузь вищої освіти інтенсивно розвивається. Разом з тим у концепції не повинно залишитися поза увагою значення місцевого наукового потенціалу для реалізації інноваційного сценарію розвитку. Слід чітко усвідомлювати, що навіть у разі експорту інновацій і добре розробленого промислового регламенту без наявності місцевих висококваліфікованих фахівців неможлива ефективна експлуатація технологій у зв’язку із соціально-економічними проблемами, які виникають щоденно, та необхідністю проведення модернізації промислових підприємств.

У концептуальному сценарії вагоме місце необхідно відвести вибору стратегічних партнерів України. У програмах довгострокового соціально-економічного розвитку найбільш прийнятним, на нашу думку, є принцип комплементаризму та економічної інтеграції з усіма суб’єктами.

При цьому треба керуватися національними інтересами, якими є пріоритетні напрями розвитку науки і техніки, стратегії розвитку галузей реального сектору економіки, в першу чергу високотехнологічних, підвищення ефективності результатів НДДКР та їх впровадження тощо [7, с. 10–12].

У концепції обов’язковим має бути розділ природоохоронних ризиків, врахування яких є необхідною умовою сталого розвитку. Важко очікувати великих інвестиційних вкладень у промисловість тієї країни, яка не добивається зниження природоохоронних ризиків.

Відповідно до загальноприйнятих методичних вимог щодо сценарно-програмної розробки концепції, в ній мають відображатися також умови, ресурси та можливі способи вирішення проблеми, міститися запропонований перелік заходів, які необхідно здійснити в цих цілях у сфері науки, техніки, технологій та виробництва, а також в області організаційних, трудових, господарських і правових відносин. Конче потрібна оцінка можливих строків реалізації заходів, джерел фінансування, економічної та соціальної ефективності, як і відповідність програмних заходів екологічним та іншим вимогам.

Висновки. Успіх інноваційного процесу ще не є гарантією успішності подальшої інноваційної соціально-економічної політики. У разі, коли інновація переборює наявний спротив, і в наступний період традиційна економіка сприймає її — інновація набуває іншої якості: вона перестає бути інновацією, “стає на сторону” традиціоналізму, посилюючи його своїм потенціалом. Звідси, інноваційна політика вимагає відповідної стратегії — готовності до переходу із гребеня однієї інноваційної хвилі на гребінь іншої. Ця хвильова властивість циклічності інновації висуває особливі вимоги до попередньої підготовки цих хвиль інноваційної активності, з одного боку, і відповідного мистецтва інноваційної політики — з іншого.

Важливо, на нашу думку, передбачити та методологічно виключити небезпеку інноваційного розвитку держави за негативним сценарієм, коли інноваційний процес освоюється частково традиційним капіталом. Виявляється реальна загроза гальмування інноваційного процесу та посилення опору його розвитку. Така ситуація виникає, як правило, за характерних для нашої держави обставин через слабкість традиційної економіки, коли вона не в змозі витримати фінансового навантаження всього інноваційного процесу. Таким чином, концептуально в сценарії розвитку державної політики необхідно забезпечити комплексний вплив і на інновацію, і на традиціоналізм.

Найбільш едиктивним інструментом підтримки збалансованого розвитку та дієвим важелем комплексного регулювання слід вважати функціонування національної інноваційної системи (НІС). Створення НІС в Україні забезпечуватиме формування сприятливого для інновацій інвестиційного середовища, оскільки в рамках НІС можна органічно поєднати всі соціально-економічні складові інноваційного прогресу (науку, освіту, систему фінансування наукових розробок та дослідно-конструкторських робіт, систему комерціалізації та захисту інтелектуальної власності). Крім того, в рамках НІС реальна можливість ефективної реалізації всієї потужності державної підтримки фундаментальних наукових досліджень, а також розширення можливостей фінансування інноваційної діяльності за рахунок приватних фінансових і нефінансових корпорацій.

Тому важливо усвідомити, що інноваційна політика держави може розглядатися як стратегія або набір стратегій реалізації інноваційних пріоритетів у рамках національної інноваційної системи.

Джерела

1. Закон України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” (N 433-IV від 16 січня 2003 року) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2003. — N 13, ст.93.
2. Закон України “Про інноваційну діяльність” (№ 40-IV від 4 липня 2002 року) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2002. — N 36, ст.266.

3. Закон України “Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 1999–2001 роки” (№ 914-XIV від 13 липня 1999 року) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1999. — N 37, ст.335.
4. Закон України “Про національну програму інформатизації” (№ 74/98-ВР від 4 лютого 1998 року) із змінами (№2684-III від 13 вересня 2001 року) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 2002. — N 1, ст.3.
5. Закон України “Про затвердження завдань Національної програми інформатизації на 1998–2000 роки” (№ 76/98-ВР від 4 лютого 1998 року), // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1998. — N 27–28, ст.183.
6. *Инвестиционные решения и управления НТП: Монография / Под ред. д.э.н., проф. С.Н. Козьменко.* — Сумы: ИТД «Университетская книга»; ООО «КИК «Деловые перспективы», 2005. — 158с.
7. *Концепция межгосударственной инновационной политики государств-участников Содружества Независимых Государств на период до 2005 года* // Инновации. — 2001. — №7 (44). — С. 4–14.
8. *Макаренко И.П.* Проблемы инновационной политики в условиях реформирования экономики // Экономист. — 2005. — №4. — С.40–42.
9. *Малюта А.Н.* Система деятельности. — К.: Наукова думка, 1991. — 210 с.
10. *Постанова Верховної Ради України “Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України”* (№ 916-XIV від 13 липня 1999 року) // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1999. — N 37, ст.336.
11. *Онiкiєнко В.В.* Інноваційні фактори зайнятості // Формування ринкової економіки: Зб. наук. пр. Спец. випуск до 100-річчя Київського національного економічного університету та 40-річчя кафедри управління персоналом. Управління людськими ресурсами: проблеми теорії і практики. — Т.3. — Регулювання соціально-трудових відносин на ринку праці. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 419–429.
12. *Постанова Верховної Ради України “Про затвердження Завдань Національної програми інформатизації на 2000 – 2002 роки”* (N 1851-III від 6 липня 2000 року), інформаційна база даних законодавства України на офіційному веб-сайті Верховної Ради: www.rada.kiev.ua
13. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. — К.: Ін-т екон. прогнозув.; Фенікс, 2003. — 1008с.

Аннотация. В статье обоснована реальная необходимость активизации инновационной деятельности государства на этапе становления экономики знаний в глобальном масштабе. Предложен концептуальный сценарий разработки государственной политики на основе формирования требований к национальной инновационной концепции, принципов и приоритетов реализации стратегии инновационного развития Украины.

Summary. In the article the real necessity of the state innovative activity activation on the stage of becoming of economy of knowledge on a global scale is grounded. The conceptual scenario of state policy development on the basis of forming of requirements to national innovative conception, principles and priorities of realization of innovative development strategy of Ukraine is offered.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2006 р.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

*Н.С. Власенко,
заступник Голови Державного
комітету статистики України*

Вступ. В умовах поширення конкурентного середовища ринкової економіки посилюється відповідальність держави за соціальне забезпечення її громадян. Державна соціальна політика має визначати систему соціального забезпечення та соціально-економічних прав, реалізація яких гарантує соціальну справедливість та соціальну гарантованість при врахуванні економічних і фінансових можливостей конкретної держави. Основним завданням соціальної політики є не лише забезпечення необхідних соціально-економічних умов для життя та відтворення трудового потенціалу нації, а й зниження соціальної напруженості та стабілізація ситуації в суспільстві за допомогою інтеграції найбільш уразливих у соціальному плані груп населення.

Соціальна політика виступає предметом наукового пізнання суспільства. Найвідомішими в світовій науці вважаються праці авторів, присвячені дослідженню особливостей розвитку соціальної держави, типологізації соціальної політики, розробці моделей соціальної політики у різних країнах. Загальновідомі імена таких авторів наукових праць: Н. Lampert, Т. Marshall, Г. Thernborn, Р. Titmuss, Н. Zetterberg. Українські і російські вчені звернулися до наукового вивчення феномену соціальної політики тільки в останнє десятиріччя. Проблемам формування державної соціальної політики, створення систем соціального захисту і соціального страхування присвячені роботи Л.А. Белоусової, Е.М. Лібанової, Н.А. Волгіна, В.В. Онікієнка, І.О. Галиці, О.О. Заїкиної, Т.І. Заславської, В.І. Куценко, В.О. Мандибури, В.В. Кліманова, О.В. Кузнецової. Незважаючи на велику кількість наукових робіт вітчизняних і зарубіжних авторів, в даний час практично відсутні дослідження щодо систематизації правових основ соціальної політики та аналізу ефективності правової інформаційної бази. Актуальними залишаються проблеми реформування правової бази соціальної політики як ефективного інструменту регулювання суспільних процесів ранньої постіндустріальної економіки. Зазначені проблеми ми обрали за **мету наукової статті**.

Результати. Правова база інформаційного забезпечення вітчизняної соціальної системи почала формуватися відразу після Жовтневої революції. Перші ухвали, прийняті ще в грудні 1917 р., ґрунтувалися на всеосяжній програмі соціального страхування. Формування правового поля для системи соціального захисту розпочалося із введення виплат

по безробіттю та на випадок професійних захворювань (допомога по безробіттю була скасована в 1930 р. через відсутність такої та відновлена у 1991 р.). Виплати у випадках загального захворювання, пенсії по інвалідності для осіб літнього віку були уведені в 1922 р., за віком для робітників у деяких галузях промисловості — в 1928 році. У наступні десятиліття вони були поширені й на службовців. Одною з головних подій стала пенсійна реформа 1956 р., спрямована на підвищення пенсійних виплат. В 1964 р. і 1970 р. селяни-члени колгоспів були включені в централізовану систему соціального забезпечення. У результаті до 1980-х років населенню було гарантовано широке коло соціальних гарантій, що покривали головні соціальні ризики.

Після 1989 року активізувався зовнішній тиск на стратегії економічної та соціальної політики у країнах Східної Європи та колишнього СРСР. Цю функцію взяли на себе організації, діючі на наднаціональному та глобальному рівнях, такі як Всесвітній Банк (ВБ), Міжнародний валютний фонд (МВФ), Європейський Союз (ЄС), Міжнародна організація праці (МОП). Держави, у результаті втручання міжнародних організацій, більше дбали про проведення реформ у правовому полі щодо регулювання відносин в економічній і політико-інституціональній сферах, ніж у соціально-інституціональній області. В період з 1989 по 1995 рр. існуюче на той час соціальне забезпечення у всіх країнах стало менш ефективним (низький дохід, безробіття, зростання смертності, ерозія розміру пенсій і соціальних виплат), що було зафіксовано в багатьох міжнародних документах (див. доповіді UNISEF 1993, 1994, 1995рр.). Сформовані інструменти впливу міжнародних організацій на соціальну політику різні й не завжди прозорі (табл.1) [14]. Кожна з організацій виробляла свої стратегії, механізми роботи.

Таблиця 1

Вплив міжнародних організацій на соціальну політику національних держав

Інструменти	Застосування
Кредити із соціальною обумовленістю (кредити, які надаються на умовах змін у соціальній сфері)	ВБ видає на умові змін проведеної соціальної політики
Кредити з економічною обумовленістю (кредити, які видаються на умовах змін в економічній сфері)	МВФ видає на умовах змін в економічній політиці (беручи до уваги соціальну політику країни)
Додаткові послуги	Грант ЄС відповідно до місцевих ресурсів
Правове регулювання	Рада Європи зобов'язує повідомляти країни, що підписали Соціальну хартію РЕ, про недоліки проведеної соціальної політики; МОП має право вимагати звіт від країн, що ратифікували її документи
Технічна допомога з тренінгу	ЄС, ВБ, UNISEF, ПРООН, МОП — надання технічної допомоги
Політична угода	Угода ЄС із державами
Перерозподіл ресурсів «не на кредитній основі»	Структурний фонд ЄС, Фонд соціального розвитку РЕ. Грантові проекти UNISEF /ПРООН
Спільні конференції та відповідні публікації	Конференції відкриті для всіх, щоб мати можливість впливати на точку зору міжнародних організацій
Розміщення й підтримка МБ видається на умові змін проведеної соціальної політики	ПРООН, не залучений прямо, має можливість, також як і МОП, зайнятися розміщенням і фінансуванням

Найважливішою функцією МОП визнано прийняття конвенцій і рекомендацій, що встановлюють міжнародні трудові норми. Ратифікуючи конвенції, держави-члени беруть на себе зобов'язання щодо правового забезпечення та організаційного регулювання соціально-трудових відносин відповідно до положення МОП. Протягом своєї діяльності МОП прийняла 184 Конвенції, з яких Україна ратифікувала повністю – 46, частково – 7 і денонсувала конвенцію №138. Ратифіковані в нашій країні конвенції МОП охоплюють фактично все коло проблем праці, включаючи деякі основні права людини (у першу чергу, свободу об'єднання, право на організацію та колективні переговори, скасування примусової та дитячої праці, усунення дискримінації в зайнятості), регулювання питань праці, трудових відносин, політику зайнятості, охорони і гігієни, розмірів праці, соціального забезпечення, зайнятості жінок і особливих категорій.

Процеси глобалізації зміщують центр соціальної політики одночасно долілиць – на місцевий і нагору – на наднаціональний рівні. При такому підході цілі глобальної політики визначаються як вектор глобальних соціальних перерозподілів, регулювання, забезпечення. Формування національної соціальної політики дедалі більше входить до компетенції міжнародних гравців.

Державна соціальна політика базується на соціальному законодавстві, яке слід вважати правовою базою її інформаційного забезпечення. Проте законодавче закріплення прав людини не є гарантією їхньої реалізації в реальному житті. Тому держава створює систему інституціональних і правових процедур, покликаних забезпечувати дотримання основних прав людини, до яких належать і соціальні права.

Соціальна політика являє собою, з одного боку, функціональну систему, тобто систему напрямів, по яких вона здійснюється, а з іншого боку – інституціональну, тобто систему інститутів, що її забезпечують (державу, судову систему, профспілки та інші громадські організації). Одним зі стовпів соціальної політики ринкових економік прийнято вважати обов'язкове соціальне страхування, механізми якого дозволяють справедливо та ефективно акумулювати, цілеспрямовано розподіляти фінансові ресурси, забезпечуючи соціальний захист працівників та членів їхніх родин у випадках настання відповідних ризиків. Система соціального захисту в широкому понятті трактується як система правових, соціально-економічних і політичних гарантій, що створюють умови для забезпечення засобів існування: працездатним громадянам – за рахунок трудового внеску, економічної самостійності і підприємництва; соціально уразливим прошаркам – за рахунок держави, але не нижче встановленого законом прожиткового мінімуму [13, с.21–28].

Поняття «соціальний захист» охоплює визначення соціальних прав людини: на працю; на освіту; на житло; на відпочинок; на безпечне довкілля; на охорону здоров'я; на достатній життєвий рівень; на безпечні умови праці; на заробітну плату, не нижчу мінімально встановлених стандартів та ін.

Право на соціальне забезпечення – одне з пріоритетних прав людини, яке визнане світовим співтовариством і закріплене в основних міжнародно-правових документах: у загальній Декларації прав людини (ООН, 1948 р.) [3]; Міжнародному Пакті про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966р.) [12]; затверджене (1961р.) Радою Європи [1] та переглянуте (1996 р.) Європейською соціальною хартією [2]. Конституція України (ст.46) встановила право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення в разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом [11]. Забезпечення права на соціальний захист здійснюється як в Україні, так і за кордоном за допомогою окремої галузі права – права соціального забезпечення.

У міжнародній практиці більш загальноновживаним для позначення тих прав, котрі передбачені в ст. 46 Конституції, є термін «соціальне забезпечення». Розуміння такого терміна ґрунтується на спеціалізованих нормах міжнародного права, одним із визначальних джерел якого є Конвенція Міжнародної організації праці «Про мінімальні стандарти соціального забезпечення» [10]. Згідно із Конвенцією до сфери соціального забезпечення належить медична допомога, допомоги в разі хвороби, безробіття, старості, трудового каліцтва або професійного захворювання, інвалідності, втрати годувальника, по вагітності та пологах, сімейні допомоги. Європейська хартія про основні соціальні права, підписана державами-членами Європейського Союзу, містить права в галузі соціального забезпечення, які поділено на дві групи: права громадян, які працюють і мають право на адекватний соціальний захист та забезпечення в разі втрати заробітку внаслідок виникнення соціального ризику; права непрацюючих громадян, котрі не мають засобів до існування і отримують соціальну допомогу в розмірі прожиткового мінімуму [2].

Основними сферами діяльності держави з соціального забезпечення визначено такі: система соціального страхування; система пенсійного забезпечення; система соціальної допомоги; система соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці; соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок техногенних та екологічних катастроф; система охорони здоров'я. Для надання правового статусу державним програмам економічного і соціального розвитку в процесі їх розробки обов'язково враховуються державні соціальні стандарти, які, в свою чергу, визначають державні соціальні гарантії (рис.1).

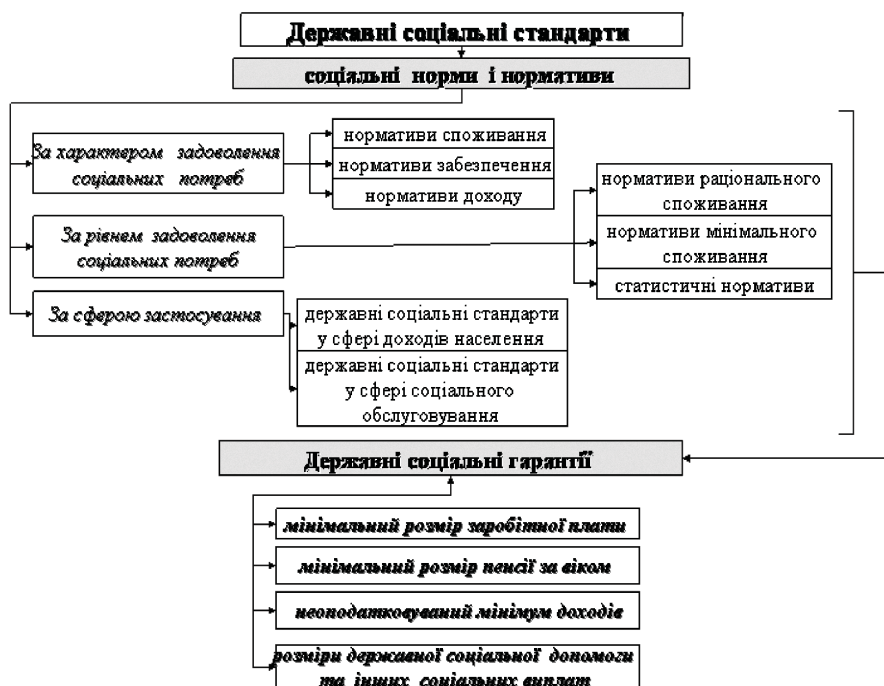

Рис. 1. Державні соціальні стандарти та гарантії [4, с.10–13]

Соціальні норми і нормативи встановлюються з метою визначення: механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, закріплених Конституцією України; пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації; розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери. Державні соціальні стандарти і нормативи відповідно до соціальних прав та державних соціальних гарантій Конституції України формуються за принципами: законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів; диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів; наукової обґрунтованості норм споживання та забезпечення; гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні; урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту та трудових відносин.

Державні соціальні гарантії є обов'язковими щодо їх виконання для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності. Органи місцевого самоврядування при розробці та реалізації місцевих соціально-економічних програм можуть передбачати додаткові соціальні гарантії за рахунок коштів місцевих бюджетів [4, с.12].

Право соціального забезпечення охоплює систему правових норм, що регулюють суспільні відносини з матеріального забезпечення, надання соціальних послуг за рахунок спеціально створених фінансових джерел особам, які зазнали соціального ризику. Предметом такого права визнано сукупність суспільних відносин, які можна і потрібно врегулювати у законодавчому порядку. Предмет права соціального забезпечення формується комплексно на основі характерних відносин.

1. *Матеріальні розподільчі (майнові) відносини.* До них належать відносини щодо: забезпечення громадян страховими та державними пенсіями; забезпечення страхової та державної допомоги; надання соціальних послуг непрацездатним, інвалідам та особам похилого віку.

2. *Відносини з приводу соціального страхування* характерні для: осіб, які підлягають обов'язковому страхуванню; визначення можливостей добровільної участі громадян у страхуванні, розміру страхових внесків; формування та управління фондами соціального страхування; використання коштів фондів соціального страхування; визначення видів соціального забезпечення, що надаються застрахованим особам при виникненні ситуації страхового випадку. Кошти фондів соціального страхування не належать до державних фондів, тому питання щодо реалізації відносин по збору та розподілу таких коштів на цілі соціального забезпечення повинні регулюватися нормами права соціального забезпечення.

3. *Процедурні відносини* встановлюються в момент виникнення юридичних фактів, які мають місце при вирішенні правових питань щодо законодавчого гарантування конкретних видів соціального забезпечення.

4. *Процесуальні відносини* виникають з приводу поновлення порушеного права громадянина на той чи інший вид соціального забезпечення.

Законодавчо встановлюються права людини в галузі соціального забезпечення, основи соціального страхування в Україні, його види, способи акумуляції та розподілу коштів на соціальні потреби, затверджуються соціальні стандарти, різні види соціального забезпечення та механізми реалізації права на певний вид забезпечення.

Всі соціально-забезпечувальні правовідносини за своїм економічним змістом мають розподільчий характер, а по суті полягають у задоволенні потреб за рахунок спеціально створених фондів та бюджету. Правовідносини, як правило, мають недоговірний характер. Правовий статус суб'єктів, тобто обсяг прав і обов'язків майже завжди визначається законом. Особа при дотриманні встановлених законом вимог має суб'єктивне право на отримання пенсії, допомоги чи пільги, а державний орган зобов'язаний її надати. Межі такого зобов'язання визначаються вимогами, які регламентовані в законі. В односторонньому порядку або за згодою сторін межі зобов'язання змінити бути не можуть. Зважаючи на державний характер соціального забезпечення, в нормах права встановлюється офіційна процедура надання пенсій, допомоги та інших видів соціального забезпечення, що забороняє нецільове використання позабюджетних чи бюджетних коштів. Така особливість тією чи іншою мірою пронизує всі норми права соціального забезпечення. Обсяг права на соціальне забезпечення конкретної особи обумовлюється сумарним періодом її трудової діяльності, розміром її заробітку, сімейним станом, кількістю утриманців.

Реалізації матеріальних правовідносин передують (або виникають одночасно) процедурні правовідносини. Процедурні правовідносини виникають у зв'язку зі встановленням юридичних фактів (тривалість трудового стажу, встановлення групи інвалідності, встановлення факту перебування на утриманні та ін.), а також у зв'язку із прийняттям рішення про надання або відмову у наданні права на конкретні види соціального забезпечення. Процедурні правовідносини мають відносний характер. Крім того, це правовідносини тривалої дії, які припиняються разом із винесенням рішення про наявність чи відсутність обставин, що мають юридичне значення.

До суб'єктів соціально-забезпечувальних відносин належать фізичні особи: громадяни України; іноземці та особи без громадянства, які постійно або тимчасово проживають на території України. Іншою стороною у правовідносинах із соціального забезпечення виступають уповноважені державні органи та установи: Міністерство праці та соціальної політики; обласні та районні управління праці та соціального захисту населення; соціальні фонди; заклади охорони здоров'я; територіальні центри соціального обслуговування; медико-соціальна експертна комісія. Міністерство праці та соціальної політики України — головний орган у системі органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у галузі зайнятості, соціального захисту населення, соціального страхування, оплати, нормування праці, пенсійного забезпечення, соціального обслуговування, трудової міграції, соціально-трудових відносин.

Безпосередню роботу із соціального захисту населення виконують спеціально створені для цього обласні та районні управління праці та соціального захисту населення. Спеціально уповноваженими органами, які здійснюють керівництво та управління окремими видами соціального забезпечення та фінансують їх надання, є відповідні соціальні фонди. Цей термін відображає їх цільове призначення: реалізація соціальних завдань, тобто фінансування соціальних виплат, послуг та пільг. За способом утворення соціальні фонди можна поділити на страхові та не страхові (позабюджетні та бюджетні). Основні джерела коштів — страхові внески або державний бюджет.

Страхові фонди здійснюють керівництво та управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування, проводять збір страхових внесків, контроль за використанням коштів, фінансують виплати за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Страхові соціальні фонди є цільовими (не можуть займатись іншою діяльністю, крім тієї, для якої створені), позабюджетними (кошти фондів не включаються до державного бюджету), централізованими (кошти зараховуються на єдиний централізований рахунок відповідного фонду в установах банку) страховими фон-

дами, некомерційними самоврядними організаціями, що мають статус юридичної особи. До страхових фондів належать: пенсійний фонд; фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття; фонд соціального страхування від нещасних випадків; фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування виступає основною організаційно-правовою формою. Соціальне забезпечення в суспільстві має виконувати дві головні функції: лікувальну і превентивну. Перша пов'язана із запровадженням механізмів боротьби з бідністю, які включають адресну допомогу малозабезпеченим верствам населення, надання житлових субсидій, допомогу сім'ям з дітьми та ін. Друга, запобіжна функція, пов'язана з відверненням бідності шляхом надання громадянам можливості протягом свого активного життя здобути право на соціальне забезпечення від безробіття, хвороби, нещасного випадку на виробництві, інвалідності, в похилому віці тощо). Таку функцію виконує загальнообов'язкове державне соціальне страхування через систему прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає надання матеріального забезпечення та соціальних послуг у разі настання страхового випадку за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцями, а також фізичними особами, на користь яких здійснюється страхування. Суб'єктами загальнообов'язкового державного соціального страхування вважаються застраховані особи, страхувальники, страхові фонди.

Рис.2. Нормативно-правові документи регулювання системи загальнообов'язкового державного страхування

В Україні створено законодавчі умови для становлення системи загальнообов'язкового державного соціального страхування [5, 6, 7, 8, 9], яка базується на вимогах Європейського кодексу соціального забезпечення [2] та рекомендаціях Міжнародної організації праці (рис.2). Система соціального забезпечення створюється і функціонує в державі для захисту населення від соціального ризику.

Під соціальним ризиком сьогодні слід розуміти ймовірні події, які породжуються об'єктивними соціально-значимими причинами і призводять до втрати заробітку особи, зниження доходів нижче прожиткового мінімуму, необхідності в медичній допомозі та інших соціальних послугах.

З переходом до ринкових відносин дедалі очевиднішою стає необхідність участі працівників у фінансуванні фондів соціального страхування, що надає їм можливості самим впливати на рівень свого соціального захисту в разі настання страхових випадків. Перехід від фінансування загальнообов'язкового державного соціального страхування через систему податків до системи внесків має принципове значення, оскільки поняття “соціальний податок” та “страхові внески” різняться як за соціально-економічною природою, так і за роллю й призначенням у соціальному захисті. Страхові внески — це форма резервування заробітної плати, що забезпечує матеріальні виплати та надання соціальних послуг працівникам у разі настання страхового випадку. Розміри внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування щорічно встановлюються Верховною Радою України відповідно для роботодавців і застрахованих осіб з кожного виду страхування на календарний рік одночасно із затвердженням Державного бюджету України. Кошти цільових страхових фондів не включаються до складу Державного бюджету України.

Слід констатувати, що перехід до ринкових методів господарювання в Україні майже не вплинув на реформування системи послуг соціальної сфери. Вона залишається побудованою за принципом утримання постачальників послуг. Закон України “Про соціальні послуги”, який набув чинності з 1 січня 2004 року, не визначає організаційні та правові засади надання послуг соціальної сфери, практично не закладає інструментів впровадження ринкових принципів їх надання. Поняття “соціальної послуги” звужено до комплексу “заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги”, що звужує ринок послуг соціальної сфери. Прийнятий закон не передбачає механізмів залучення до надання послуг соціальної сфери комерційних організацій. Вкрай повільно відбувається реалізація окремих положень закону. Зокрема, досі не завершено розробку передбаченого “Державним класифікатором соціальних стандартів та нормативів” комплексу індикаторів якості послуг соціальної сфери, не розроблено нормативи регулювання тарифів на оплату послуг соціальної сфери тощо. Внаслідок цього:

- замовники послуг соціальної сфери (відповідні органи місцевої влади) не мають уявлення ні про вартість конкретних послуг, ні про ефективність використання коштів, сплачених за їх надання;
- немає належного економічного обґрунтування видатків на забезпечення мінімальних стандартів надання послуг соціальної сфери, що веде до диспропорцій у розподілі фінансування та до недофінансування мережі закладів соціального обслуговування;
- відсутні затверджені стандарти якості надання послуг соціальної сфери;

- значна частина послуг соціальної сфери, які вже сьогодні надають недержавні постачальники, випадає з поля нормативного регулювання та державної підтримки, відсутня система ліцензування таких послуг;
- система взаємовідносин між замовником і постачальником послуг орієнтує постачальника не на результат соціального обслуговування (тобто позитивні зміни в соціальній сфері), а на забезпечення процесу соціального обслуговування. Відтак ефективність надання послуг оцінюється виключно за кількістю осіб, що отримали послугу за звітний період, а якість послуги залишається поза управлінським впливом замовника;
- відсутні механізми підвищення фінансової автономності органів місцевої влади, які змушені спрямовувати делеговані та власні видатки місцевих бюджетів згідно з визначеними центром нормативами та не мають можливості змінити принципи фінансування соціальних видатків;
- “прив’язування” замовників послуг соціальної сфери до фіксованих постачальників перешкоджає розвитку альтернативних постачальників, які не мають відповідного простору для конкуренції за отримання замовлень.

Отже, головним недоліком наявної системи є відсутність ринкової конкуренції. Споживачі послуг соціальної сфери позбавлені можливості вибору постачальника, сам постачальник позбавлений стимулів підтримання послуг на належному рівні та підвищення їх доступності і якості.

Висновки. Сформована в нашій країні система державного соціального забезпечення не відповідає сучасним соціально-економічним викликам, які постають перед нею в усіх більших масштабах: демографічним тенденціям; структурним змінам в економіці та на ринку праці; характеру умов та організації оплати праці. Формування цивілізованої національної системи соціального страхування можливо за умови застосування міждисциплінарного та внутрішньосистемного підходів, що, на нашу думку, дасть змогу враховувати “зовнішні” і “внутрішні” фактори, які впливають на взаємозв’язок базових її елементів економічного, адміністративного регулювання і управління системою. Реалізація стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя має ґрунтуватися насамперед не на екстенсивному збільшенні обсягів соціальних видатків бюджету та розширенні спектра напрямів соціального забезпечення, а на радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери. Лише в разі вжиття дієвих заходів щодо цього видається можливим органічне поєднання завдань стимулювання економічного зростання та посилення його соціальної складової.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за доцільне здійснення наступного комплексу заходів, спрямованих на впровадження основних правових засад диверсифікації постачальників послуг соціальної сфери.

1. У Законі України “Про соціальні послуги” удосконалити визначення “соціальної послуги” шляхом його розширення: забезпечити неприбутковим організаціям право надавати соціальні послуги без втрати статусу неприбутковості, уточнити механізми формування угод між замовниками та постачальниками послуг соціальної сфери; забезпечити адекватну нормативно-правову регламентацію діяльності (надання соціальних послуг) некомерційних підприємств, державних (комунальних) підприємств, непідприємницьких організацій.

2. Доручити Кабінету Міністрів України забезпечити завершення комплексу державних соціальних стандартів, передбачених Державним класифікатором соціальних стандартів та нормативів.

3. Створити при Кабінеті Міністрів України єдиний міжвідомчий орган для координації створення та удосконалення соціальних стандартів і встановлення умов ліцензування надання соціальних послуг.

4. Здійснити перехід до господарської контрактної автономії для постачальників послуг соціальної сфери на умовах договору між розпорядниками публічних фінансових ресурсів та стороною, яка на даний час постачає ці послуги, передбачивши відповідні зміни при плануванні видаткової частини Державного та місцевих бюджетів.

5. Внести зміни до податкового законодавства з метою вирівнювання оподаткування постачальників послуг соціальної сфери різних організаційно-правових форм для забезпечення рівноправної цінової конкуренції між муніципальними, державними установами соціального обслуговування та некомерційними громадськими організаціями, зокрема, передбачивши звільнення від оподаткування діяльності постачальника будь-якої організаційно-правової форми, яка здійснюється в рамках укладеної угоди про постачання послуг соціальної сфери.

6. Реформування правового поля для системи соціального страхування доцільно здійснювати на основі: чіткого визначення джерел і розмірів фінансування за різними видами соціального страхування; усунення дублювання функцій; централізації та впорядкування збирання страхових внесків; удосконалення методів контролю й підвищення ролі соціальних партнерів в управлінні соціальним страхуванням; збереження державних соціальних гарантій; створення економічних передумов зростання заробітної плати як найважливішого фактора розвитку соціального страхування.

На нашу думку, висловлені пропозиції сприятимуть формуванню правового поля для ефективного інформаційного забезпечення сучасної ринкової моделі соціальної політики. Результатом реалізації грамотної у правовому відношенні соціальної політики повинно стати підвищення якості життя, що обов'язково включає створення відповідного інфраструктурного забезпечення та гарантування гідного рівня життя населення.

Джерела

1. *Європейська соціальна хартія* (Рада Європи, 1961) / http://www.nau.kiev.ua/1014/253/1014_2530_1.html
2. *Європейський кодекс соціального забезпечення* / <http://www.coe.kiev.ua/docs/cets/cets048.htm>
3. *Загальна Декларація прав людини* (ООН, 1948 р.) / Вісник Конституційного Суду України 2006, №3 *11.08.2006.
4. *Закон України „Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії соціального захисту населення”* №2017-III від 5 жовтня 2000 року. — Урядовий кур'єр. — 2000. — №206. — С.10—13.
5. *Закон України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”*// Податки та бухгалтерський облік. — 2000.— №16.— С.5—18.

6. Закон України „Про зайнятість населення” № 665/97//Галицькі контракти —2003. — №4.— С.36—42.
7. Закон України № 1057 — IV від 09.07.2003 “Про недержавне пенсійне забезпечення”.
8. Закон України № 1058 — IV від 09.07.2003 “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”.
9. Закон України № 1788 — XII від 05.11.1991 “Про недержавне пенсійне забезпечення”. Закон України № 2745 — III від 04.10.2001 “Про страхування”.
10. Конвенция МОТ №102 «О минимальных нормах социального обеспечения», 1952. — http://www.ipaeurasec.org/docsdown/Rec_Pens_system.pdf
11. Конституція України. Закон. — К.: Верховна Рада України, 1996. — 254до/96—ВР, 28.06.1996. — <http://www.rada.gov.ua/const/const1.htm>
12. Міжнародний Пакт про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966р.)/ <http://www.khpg.org/index.php?id=1080456441>
13. Социальная политика: Реалии XXI века. Выпуск 1. GP1/2003/04/ Независимый институт социальной политики. — М.: ”СИГНАЛЬ”, 2003. — 166 с.
14. Global Social Police. SAGE Publications. London-Thousand Oaks-New Delhi, P. 96.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемные вопросы формирования и дееспособности правовой базы в системе информационного обеспечения государственной социальной политики. Проведено систематизацию правовых основ социальной политики и проанализировано эффективность ее правовой информационной базы. Предложены направления реформирования правового поля и законодательной базы системы информационного обеспечения отечественной социальной политики как инструмента регулирования общественных процессов ранней постиндустриальной экономики.

Summary. Problem issues about forming and effectiveness of legal base in information security system for the state social politics are considered in the article. Systematization of social politics legal bases are held and effectiveness of it's legal information base is analysed. Directions of legal ground and law information security base for our country social politics are proposed like instrument of public processes in early after industrial economics regulation.

Стаття надійшла до редакції журналу 13.11.2006 р.

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

*Н.П. Борецька,
доктор економічних наук, професор,
ректор Донецького інституту ринку
та соціальної політики*

Постановка проблеми. Україна зможе інтегруватися в європейський економічний простір тільки забезпечивши для свого населення загальноприйняті норми соціального захисту та добробуту. Політика системи соціального захисту має бути побудована на конституційних засадах. Відповідно до Конституції Україна є соціальною державою, в якій права людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а забезпечення прав людини є її головним обов'язком. Держава надає кожній людині рівні умови для розвитку, можливості для застосування своїх здібностей на власну і суспільну користь, тобто для самореалізації її соціального потенціалу [1].

В умовах ринкових перетворень, коли кожна людина самостійно приймає рішення про форму участі в економічному процесі та в основному особисто відповідає за своє благополуччя, соціальному захисту населення відводиться особлива роль. Однією із основних тенденцій, що обумовлює глибинні структурні зміни у розвитку світової економіки є політика соціального захисту. Незважаючи на те, що сьогодні, в нових умовах, змінюються функції держави, її головним завданням є створення кожному громадянину такого гарантованого рівня соціального забезпечення, який би цілком відповідав його трудовому внеску в особистий добробут.

Перехід до ринкової економіки висуває на перше місце проблему формування „середнього класу” як наймобільнішої соціальної категорії, яка є опорою сучасного цивілізованого суспільства. В Україні поступово створюється критична маса економіки для формування і розвитку середнього класу. Для реалізації економічної стратегії зростання необхідно забезпечувати модернізацію галузей економіки. Для цього потрібен первісний капітал, який можна створити тільки за допомогою потужного середнього класу, як це зробили інші розвинуті країни світу. Отже, середній клас має бути справжнім локомотивом економіки та головною складовою політики подолання бідності в Україні, яка повинна поєднуватися із політикою його становлення [2]. Це вимагає створення відповідних умов та використання економічних підходів.

Проблема виокремлення серед населення представників середнього класу у сучасній Україні є складною та багатомірною з огляду на кілька обставин. Стрімкі зміни у рівні життя переважної кількості населення та відносинах власності зруйнували колишню со-

ціальну стратифікацію, а нова лише формується. Принаймні хронологічно спочатку відбулась поляризація суспільства, тобто першими почали формуватися елітні й маргінальні групи. Нині суспільство, попри повільний і непослідовний перебіг реформ, поступово стратифікується, формуються й еліта, і середній клас. Однак наявна нестабільність соціальних страт, висока питома вага тих, хто втратив колишній соціальний статус, можуть стати загрозою для процесу реформування у майбутньому розвитку України. До цього слід додати, що, на відміну від середнього класу західних країн, на український середній клас більш високий тиск фактора невизначеності. Середні прошарки суспільства надто страждають від недостатності соціальних гарантій підтримки на випадок безробіття, старості, хвороби, інвалідності тощо.

Розглядаючи політику соціального захисту середнього класу як мету здійснюваних у країні перетворень, необхідно враховувати, що соціальна переорієнтація економічної політики — це не тактичний крок, а життєво важлива стратегія розвитку України. Значна частина проблем у такій багатогранній сфері, як становлення середнього класу на етапі формування ринкових відносин в економіці країни, потребує більш детального вивчення і теоретичного узагальнення. До них, зокрема, належить і проблема становлення політики соціального захисту середнього класу, оцінювана саме з боку створення сприятливих умов для його діяльності та розвитку. У цьому полягає, на погляд автора, актуальність поставленої проблеми і запропоноване її вирішення саме в умовах розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми середнього класу привертають увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних фахівців, про що свідчать понад 400 різноманітних публікацій у багатьох країнах світу. Вагомий внесок у дослідження принципів засад становлення та розвитку середнього класу зробили такі вітчизняні вчені-економісти, як Є. Головаха, В. Єременко, Ю. Зайцев, Т. Ковальчук, Е. Лібанова, В. Москаленко, В. Савчук, Т. Тресвятська та інші; російські вчені — Р. Авраамов, Т. Заславська, В. Овчарова, О. Олександрова та інші, які здійснили глибокі напрацювання принципів формування та механізмів соціального захисту середнього класу в перехідний період. Серед авторів далекого зарубіжжя, літературні доробки яких враховувались при написанні статті, слід зазначити праці В. Заборовського, М. Навойчик та інші. Різні аспекти політики соціального захисту населення, підвищення його ефективності були і залишаються предметом наукових досліджень таких вітчизняних вчених, як: О. Амоша, В. Бевз, Б. Гаєвська, О. Д'яконенко, Н. Лук'яненко, О. Новікова, Ю. Павленко, М. Чумаченко, А. Чухно, Є. Шендрик та інші. Проте чимало аспектів політики соціального захисту саме середнього класу ще недостатньо досліджені і такі, що мають дискусійний характер і потребують подальшого вивчення.

Мета статті полягає у комплексному аналізі діючого процесу формування середнього класу, на основі чого сформульовано і запропоновано основні напрями політики його соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Право на соціальний захист є одним із основних прав громадян, що гарантується відповідними формами та методами, впровадження яких має забезпечити рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму. За ринкової трансформації економіки країни великого значення набуває вдосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із соціальним захистом, форми якого мають відповідати новим соціальним і економічним реаліям. Поглиблення економічних реформ, рівноправне існування різних форм власності, свобода підприємництва, вільний вибір видів зайнятості і регулювання оплати праці через тарифні угоди створюють принципово нову соціально-економічну та правову ситуацію. Для України розв'язання проблем бідності можливе

за умови формування середнього класу як основи суспільства, збільшення питомої ваги заробітної плати у валовому внутрішньому продукті (ВВП), переходу до моделі тарифного її регулювання на засадах конкуренції, відмови від системи нарахування на заробітну плату та запровадження внесків підприємств на соціальні потреби залежно від вартості власного та залученого капіталів [2, с.19–20].

Система соціального захисту населення не повинна породжувати зрівнялівки та утриманських настроїв при розподілі та споживанні життєвих благ. Вона має посилювати мотивацію до праці, створювати необхідні умови для найповнішого виявлення здібностей людини. Особливе місце належить таким базовим питанням, як підвищення рівня оплати праці, легалізація «тіньових» доходів громадян, збільшення власних надходжень до Пенсійного та інших фондів соціального страхування, ліквідація зарплатних боргів, зростання рівня соціального захисту населення, розв'язання проблем працевлаштування молоді та трудової міграції, подальша активізація процесів створення нових робочих місць, підвищення частки заробітної плати у доходах населення тощо.

Криза середнього класу здатна призвести до певного соціального дисбалансу, загрози соціальній та економічній стабільності в країні. Тому визначення як ідеології, так і окремих заходів соціальної політики, спрямованої на культивування та захист цієї категорії населення, є важливою з багатьох точок зору. З економічного погляду середній клас — це основний податковий сплатувач, внутрішній інвестор, який визначає параметри внутрішнього ринку, включаючи виробництво.

Формула, визначена на початку реформ в Україні, що передбачала вирішення соціальних завдань наприкінці, виявилася не тільки помилковою, а й глибоко деструктивною. Це звелось до того, що реформи здійснювали за рахунок соціальних чинників. Тому не дивно, що нинішній рівень диференціації доходів в Україні відповідає соціальній диференціації країн Заходу в останню третину XIX століття, тобто періоду формування передумов революції. На Заході магістральний напрям сучасного розвитку відносин власності пролягає через їх демократизацію та диверсифікацію, утворення широкого прошарку працюючих власників, утвердження механізмів взаємодії між працею і капіталом. Цей блок питань фокусується у сфері соціальних відносин, формування конструктивного соціального середовища, перш за все середнього класу. Український середній клас формується досить незвичайним шляхом — суперпозицією двох субкласів: „середнього класу за доходом” та „середнього класу за особливим здобутком”. У Посланні Президента України парламенту „Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2001 році” надана структура українського суспільства та зроблено висновок про наявність у країні ядра вже сформованого середнього класу у кількості 12,3%, тоді як у Польщі — 29 %, Чехії — 36 %, Угорщині — 35 %, Естонії — 23 %, а у розвинутих країнах світу перевищує 60 % населення.

Незважаючи на те, що державні програмні документи передбачають розвиток соціально орієнтованої економіки, для якої достатній рівень соціального захисту є необхідною умовою, зростання бідності до цього часу не припинено. Утворення середнього класу — одне з питань реформування в області політики доходів. Його становлення ускладнюється тим, що середньозабезпечені громадяни, і передусім інтелігенція як найширший представник середнього прошарку, які володіють власністю і заощадженнями, не застраховані від ризику збідніти, певною мірою не здатні вписатися в адекватне ринкове середовище, що забезпечувало б самоідентифікацію, зростаючий соціальний статус за рівнем доходів, достатнє споживання, різноманітні форми соціальної участі у суспільстві.

Формування середнього класу значною мірою залежить від удосконалення структур доходів (наявність у доходах підвищеної частки від оплати праці, дивідендів, відсотків по вкладах, володіння власністю) і від розвитку споживчого ринку. Головною передумовою

формування середнього класу є адаптація стратегії домашніх господарств до ринкових відносин, усвідомлення необхідності розраховувати на власні можливості при зменшенні соціальних зобов'язань з боку держави перед громадянами, становлення та розвиток нового способу життя, моральних цінностей.

Підвищення добробуту населення, у тому числі середнього класу, залежить від реформування в оплаті праці. Ціна на працю повинна забезпечити відтворення робочої сили, щоб працюючий зміг забезпечити для своєї сім'ї споживання на середньому рівні, оплатити окремі послуги, що в умовах ринкової економіки стали платними, і зберігати схильність до заощаджень, які можна було б інвестувати в розвиток економіки (табл.1).

Таблиця 1

Розподіл найманих працівників за розмірами заробітної плати в Донецькій області

	Грудень 1999р., %	Грудень 2004р., %
до 250 грн.	63,9	7,7
від 250 до 400 грн.	20,5	21,9
від 400 до 500 грн.	7,1	10,4
від 500 до 1000 грн.	7,5	35,8
понад 1000 грн.	1,0	24,2

Наведені дані показують, що у цілому по Донецькій області відбувається значний ріст відсотку найманих працівників, у яких збільшився розмір заробітної плати, що дає підставу для характеристики кількісного росту можливих представників середнього класу по області. До того ж наявні доходи на одну особу за 2004 рік по Донецькій області, порівняно з Україною в цілому та іншими регіонами, склали: у середньому по Україні – 4353,8 грн., найвищий у місті Києві – 7395,6 грн., Запорізькій області – 5031,4 грн., Донецькій області – 4951,1 грн., найнижчий – у Чернівецькій області – 3424,2 грн. [8].

У доходах громадян повинні зростати доходи від приватизації, права володіння землею. Держава має сприяти активності працездатного населення до залучення у розподілі прибутків підприємств, організацій та самозайнятості. Стимулом для зростання оплати праці в структурі грошових доходів є легалізація прихованої оплати праці в результаті впровадження системи пенсійного забезпечення на заощаджувальних засадах і страховій основі, удосконалення механізму залучення працюючих до участі в прибутках підприємств та організацій. Джерелами підвищення оплати праці повинні стати реінфляційні шляхи: збільшення прибутків у реальному секторі економіки та у сфері послуг за рахунок зростання продуктивності праці на основі сучасних технологій та ефективної організації управління, зниження податків і застосування раціональних шкал оподаткування з метою стимулювання широких верств населення до сплати податків як із офіційних, так і не декларованих доходів.

Поліпшення становища на споживчому ринку полягає в створенні доцільної системи сприяння підвищенню платоспроможного попиту всіх верств населення (бідних, середніх, багатих), сегментації споживчих ринків для цих прошарків населення. Наукою встановлено, що надійність самого ненадійного елемента визначає рівень надійності всієї системи. У нашій державі такою є забезпеченість пенсіонерів, які за окремими індикаторами належали до середнього класу. Розрахунки свідчать, що при підвищенні рівня пенсійного забезпечення купівельна спроможність майже третини населення збільшиться у 1,5 – 2,0 рази. Звідси – збільшення попиту, що підштовхне виробників до розширення

масштабів виробництва, а це — ріст заробітної плати, збираємих податків та можливість збільшення вкладень в інноваційні проекти.

Для успішного формування середнього класу в Україні потрібні обґрунтування розробки та прийняття відповідних стандартів і створення належних соціально-економічних умов, побудова правової демократичної держави, що ініціює відповідну політичну та економічну поведінку середнього класу. Правові норми мають бути адекватними економічним, соціальним та політичним умовам розвитку середнього класу і не відриватися від них. Перефразуючи відому формулу, можна сказати: „Правова держава виникає там і тоді, де і коли виникає середній клас”. Узагальнюючи пропозиції [7,9,10,13,15] з урахуванням отриманого та власного досвіду і результатів досліджень, орієнтовно запропоновано класифікацію та розподіл ознак середнього класу і складових системи його соціального захисту (табл.2).

Таблиця 2

Класифікація і розподіл ознак середнього класу і складових системи соціального захисту

Критерії розподілу	Ознаки середнього класу	Складові системи соціального захисту
1	2	3
Економічні	економічна незалежність; порівняно високозабезпечена частина суспільства; порівняно високі обсяги реальних сукупних доходів; наявність доходів від власності (земля, нерухоме майно, акції тощо); володіє власністю; зайнятість у малому та середньому бізнесі	здійснення реформ та руху до ринку; податкові пільги; економічна свобода; свобода споживання; свобода виробництва і торгівлі; свобода вибору робочого місця; свобода володіння і розпорядження приватною власністю; система прямих та непрямих податків; забезпечення високим прожитковим мінімумом; забезпечення екологічної безпеки
Соціальні	свобода вибору сфери діяльності; соціальний статус; рівень освіти; професійний рівень; висока якість життя;	соціальні права; соціальне страхування; нормальне ставлення і розвиток особистості; гідний рівень життя; страхування на випадок хвороби; профілактичні огляди різних груп застрахованих; заходи з охорони праці; створення умов, які дозволяють громадянам заробляти кошти будь-якими засобами, що не суперечать закону
Політичні	можливість розробки та реалізації довгострокової стратегії зростання особистого добробуту	гарант стабільності; соціальний стабілізатор суспільства; соціальний лідер суспільства; зацікавленість у збереженні соціального порядку; діє ринковий механізм взаємодії попиту і пропозиції; забезпечення дійсної конкуренції; захист від політичного переслідування та адміністративного свавілля; забезпечення максимальної стабільності громадського життя
Правові	розробка нормативно-законодавчої бази; розробка нормативно-правових актів, які регулювали б правовідносини у цій сфері, були б законодавчо урегульовані	розробка юридичних норм; нормативно-правові основи благодійності; система законодавчих актів; захист від злочинних нападів

Таким чином, виходячи із вищенаведеного, можна привести поняття соціального захисту, яке наведено автором у роботі [6], що соціальний захист — це система соціальних та економічних прав і гарантій, що закріплюються державою і реалізуються її соціальною політикою на основі механізмів забезпечення життєвого рівня, достатнього для відтворення і розвитку особистості на всіх етапах життєдіяльності людини. При цьому, на нашу думку, слід розглядати політику соціального захисту середнього класу як, певною мірою, превентивну політику та превентивні заходи — заходи щодо попередження негативних соціально-економічних і політичних умов і наслідків процесу стратифікації. Середній клас — цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями, в яких домінують такі сутнісні ознаки [4]:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника).

2. Порівняно високозабезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.

3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх лавах найбільш кваліфіковані, найдіяльніші кадри суспільства. Професійний склад його охоплює наукових та інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.

4. Більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства.

Світова практика свідчить: чим слабша держава, тим вищий ступінь тінізації економіки, тобто загальнооздоровчі заходи мають стосуватися насамперед дієздатності самої держави. З боку держави переважна більшість середнього класу бачить допомогу у створенні сприятливих умов зайнятості працездатних громадян, встановленні адекватної ціни праці, створенні нових робочих місць, умов для вільного підприємництва, наданні соціальних кредитів на здобуття освіти, отримання житла тощо. Сьогодні частка кредитів, наданих суб'єктам господарювання в Україні, становить близько 9% від ВВП, тоді як у країнах Центральної та Східної Європи — 50–60%.

Слід зазначити і незадовільний правовий захист дрібних акціонерів та власників загальних паїв. Сертифікатна приватизація на нинішньому етапі перетворилася на легітимну форму тінізації відносин власності. Найголовнішим завданням в Україні нині є подолання розриву в обсягах ВВП на душу населення, який за останні роки не лише не скоротився, а й істотно збільшився. Відставання в цьому від Польщі, Чехії та Угорщини становить більш як у п'ять разів.

Об'єктивна статистика засвідчує, що більшість країн Європейського Союзу високорозвинені, де середній розмір ВВП на душу населення коливається у межах від 11,9 (Греція)

до 49,3 тис. євро (Люксембург). В Україні, за прогнозними розрахунками, цей показник становить 630,7 євро. Це свідчить також про те, що вибір стандартів для ідентифікації середнього класу в Україні за стандартами європейських країн є проблематичним [10]. Водночас, як відмічено автором у роботі [15], залишається низькою (і невідповідною загальносвітовій практиці) частка заробітної плати у ВВП та собівартості продукції. Зокрема, у ВВП упродовж останніх років вона становила менше 45%, тимчасом як у країнах ЄС – у середньому 65%, у собівартості продукції частка витрат на оплату праці менша 14%, а в більшості європейських країн цей показник становить 30–35%. На початок 2004 р. в Україні більшість працівників великих та середніх підприємств отримувала зарплату, нижчу за прожитковий мінімум для працездатної особи.

У розвинутих країнах середній клас є гарантом стабілізації соціально-економічного розвитку. Становлення середнього класу належить до фундаментальних процесів у трансформаційних економіках. Це одна з головних цілей переходу від планової економіки до ринкової. Можна стверджувати, що формування середнього класу є визначальним у розвитку громадянського суспільства. Середній клас у розвиненій ринковій економіці – основний платник податків, від економічного стану якого залежать інвестиційна активність населення, стан державного бюджету, реалізація державних соціальних програм та інші важливі соціально-економічні процеси.

В Україні велика кількість осіб з вищою освітою, яку вони здобули у період формування і становлення ринкових відносин, вимушені були працювати у малому та середньому бізнесі, відкривати свою „справу”, ставати приватними власниками, знаходити свою нішу у підприємницькій діяльності. Саме тому, що поки в Україні ще не створені достатні умови для розвитку та формування середнього класу, до цього соціального прошарку слід відносити не лише приватних власників, а й тих, хто має відповідний рівень життя, причому забезпечує його власною працею, набутою освітою, знаннями та особистим досвідом. Дуже важливо на цьому етапі створити їм умови для плідної праці, забезпечити соціальний захист для їх становлення і подальшого розвитку (див. табл. 2).

Необхідно, щоб цей прошарок населення був задоволений своїм становищем і тими умовами, які йому створені державою, суспільним устроєм. Таким чином, виявляється потрібна природа середнього класу. З одного боку, це прошарок людей, яким є що втрачати. З другого боку, через постійну відносну нестачу власних матеріальних ресурсів середній клас не в змозі цілком самостійно вирішувати свої проблеми (такі як здобуття вищої освіти, охорона та захист приватної власності, дотримання контрактного права, забезпечення певної макроекономічної ситуації тощо). І нарешті, саме середній клас зацікавлений і сам є двигуном, рушійною силою розвитку соціальної сфери, причому не стільки в кількісному вираженні, скільки в якісному. Адже представникам середнього класу необхідні уже не просто послуги охорони здоров'я, а якісні комфортні послуги. Вони зацікавлені здобути не будь-яку вищу освіту, а намагаються одержати престижні професії. Теж саме стосується послуг туристичних, розважальних тощо. Все це, у свою чергу, потребує розвитку і зміни чинної нормативно-правової бази і системи законодавчих актів.

Можна погодитися з точкою зору автора [9], що серед критеріїв (на нашу думку, це ознаки), які ідентифікують середній клас, зазначають рівень освіти. На основі зарахування до середнього класу всіх, хто має досить високий рівень освіти, часто роблять висновок про наявність в Україні за цим показником значного за чисельністю середнього класу. Якщо критерієм належності до середнього класу вважати вищу, базову вищу, неповну вищу освіту, то 65,5% зайнятих в економіці задовольняє йому. Ця частка звужується до 13,5%,

якщо критерієм є лише наявність повної вищої освіти. У 2003 р. частка осіб з вищою освітою становила 50,5% облікової кількості штатних працівників (у 2002 р. — 48,1%). Найбільше працівників з вищою освітою (відповідно 81,8 та 80,7% облікової кількості працівників) були зайняті у фінансовій сфері та державному управлінні. Висока насиченість ними спостерігається у сфері освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги (відповідно 69,8 та 64,2%), відпочинку та розваг, культури та спорту (69,6%), а низька — у сільському господарстві (20,8%) [18].

За рівнем вищої освіти у Донецькій області склалася така ситуація: у 1990/1991 навчальному році вищих навчальних закладів I—II рівнів акредитації було 83 одиниці; у 2004/2005 — 65 одиниць; у розрахунку на 10000 чол. населення кількість студентів становила відповідно 165 і 127 осіб. Водночас кількість закладів III—IV рівнів акредитації за аналогічний період склала 10 і 27 одиниць; у розрахунку на 10000 чол. населення — відповідно 115 і 335 студентів. Прийнято на денне відділення 8 тис. і 21,3 тис. осіб; на заочне відділення відповідно — 3,6 і 17,9 тис. осіб. Прийнято у 2004/2005 навчальному році за джерелами фінансування: державний бюджет — 12,6 тис. осіб; фізичні та юридичні особи — 26,6 тис. осіб. Випущено з відділень: у 1990/1991 навчальному році — денного — 5,6 і заочного — 3,2 тис. осіб; у 2003/2004 навчальному році відповідно — 20,5 і 13,8 тис. осіб [6].

Таким чином, вищенаведені статистичні дані дають змогу зробити висновок, що у Донецькій області значно збільшується кількість осіб з вищою освітою, причому переважно вищу освіту було здобуто без відриву від виробництва, а навчання було оплачено самими студентами. Отже, у свою чергу, це є суттєвим якісним і кількісним підґрунтям для формування середнього класу у даному регіоні, з подальшою нагальною необхідністю розробки відповідних напрямів політики його соціального захисту.

Темпи входження населення з недостатнім ресурсним потенціалом у процес становлення середнього класу значною мірою залежать від інституціонального середовища, яке в останній час якісно змінюється. Для перетворення середнього класу на активного суб'єкта соціальних зрушень необхідно підвищення статусу освіти, науки і культури у громадській думці, посилення громадського впливу шляхом формування власних соціальних інститутів (асоціацій, об'єднань тощо).

Належність до тих чи інших прошарків населення визначає управлінську стратегію залежно від рівня матеріальної забезпеченості. Так, матеріально забезпечені у 5 разів частіше є прихильниками бюрократичних відносин, тоді як середньозабезпечені виступають за партнерські відносини, а низькозабезпечені практично відключені від цього процесу управління.

На нинішньому етапі важливим є само відтворення середнього класу, розширення джерел його поновлення. Вирішальна роль в цьому належить регіонам (табл. 1). Враховуючи різноманітність та істотну різницю у розвитку адміністративно-економічних регіонів України, необхідно удосконалити соціально-економічну політику, що визначає відповідну роль регіональних структур влади у сприянні тим чи іншим тенденціям розвитку середнього класу, забезпеченні спадкоємності у захисті основ його існування (підтримка економічного та політичного конкурентного середовища, професійного престижу тощо), які даватимуть змогу зберегти та зміцнити позиції середнього класу. Для багатих регіонів характерне максимальне представництво груп з високою концентрацією ознак середнього класу, а для бідних — навпаки. В обласних та крупних промислових центрах чисельність сімей з максимальною ресурсною забезпеченістю у кілька разів вища, ніж у районних центрах та сільській місцевості.

За результатами здійсненого нами у 2002 році соціологічного дослідження окремих соціальних верств населення Донецького регіону, майже чверть опитуваних, які вважають себе представниками середнього класу, не можуть забезпечити собі прожиткового рівня в рамках офіційних заробітків. Проведене соціологічне опитування було спрямовано на виявлення особливостей суб'єктивного сприйняття свого соціального статусу батьками студентів, які навчаються у Донецькому інституті ринку та соціальної політики (ДІРСП). Отримана соціологічна інформація дала можливість скласти уявлення по таких аспектах вказаної проблеми:

- розподіл думок про належність до тих чи інших соціальних верств суспільства;
- об'єктивні і суб'єктивні оцінки рівня матеріального достатку сімей студентів;
- оцінки рівня своєї соціальної захищеності;
- характерні причини, що викликають у батьків відчуття соціальної незахищеності;
- можливі кроки держави щодо підвищення рівня соціальної захищеності;
- актуальні проблеми, які хвилюють сьогодні батьків.

На цей час у соціологічній теорії й практиці проведення досліджень відсутній єдиний підхід до визначення принципів побудови класової структури суспільства. З цієї причини надто важко визначити чіткі ознаки, котрі дозволили б одержати зіставні результати в емпіричних дослідженнях з даної проблеми, які проводять різні дослідники. Те, що стосовно середнього класу немає критеріїв, а лише ознаки, які визначаються тим, що сама людина конкретно може себе відносити чи не відносити до середнього класу, можна підтвердити наступними результатами опитування.

У цьому зв'язку була спроба з'ясувати, яким чином характеризують свій соціальний статус його конкретні носії — це батьки студентів, а також подивитись очима самих „володарей” того чи іншого соціального статусу на проблему соціальної диференціації суспільства. При цьому виходили із припущення, що батьки переважно відноситимуть себе до середнього класу сучасного українського суспільства. Підставою для такого припущення були такі обставини: по-перше, сім'ї студентів повинні оплачувати навчання своїх дітей із власного бюджету, що вже само по собі є показником їх не самого низького соціального статусу; по-друге, попередня інформація про рід занять батьків та їх матеріальне становище робила малоімовірним те, що більшість з них може відносити себе до елітарних соціальних груп.

Для вирішення вказаної задачі опитуваним було запропоновано: визначте, будь ласка, те місце, котре Ви, на Вашу думку, займаєте у суспільстві. (Обраний варіант відповіді відмітити на спеціальній шкалі, що має 9 градацій — по три для кожного класу). При цьому слід виходити з того, що за становищем, яке люди посідають у суспільстві, все населення України можна умовно поділити на три великі групи — класи: вищий клас (ВК), середній клас (СК) і нижчий клас (НК). Кожний з них можна додатково поділити ще на три верстви: вища, середня і нижча.

Як ми і припускали, отримані відповіді показали наявність значної розбіжності думок щодо того, яким батьки студентів бачать свій соціальний статус, — від нижчого шару нижчого класу до середнього шару вищого класу (котрий включає 8 страт із 9). Разом з

тим відповіді більшості опитаних (93 %) розподілилися дуже компактно: усі вони відносять себе до різних страт середнього класу. А модальною є тенденція віднесення себе до середнього шару середнього класу, що виражена у відповідях 56% респондентів. Таким чином, можна констатувати, що основна маса батьків студентів ДІРСП схильна сьогодні асоціювати себе з представниками різних шарів середнього класу і, найчастіше, — із представниками середнього шару середнього класу. Зрозуміло, що ці суб'єктивні оцінки можуть більшою чи меншою мірою відповідати їх реальному соціальному стану, вираженому в об'єктивних показниках. Однак у рамках цього дослідження не стояла задача зіставлення об'єктивних і суб'єктивних оцінок соціального статусу.

Як показують результати опитування, батьки студентів відносили себе до того чи іншого соціального шару на трьох головних підставах: оцінці рівня свого життя (77 % опитаних), оцінці рівня своєї освіти (58 %) і оцінці соціальної „ваги” виконуваної ними роботи чи займаної посади (20 %). Значно рідше як такі підстави згадувалися: інтелектуальні якості (5 %), авторитет (3%), розмір родини (1%) і вихованість (1%). Ґрунтуючись на цьому, можна відзначити, що, як правило, думки батьків студентів про свій соціальний стан більше чи менше спираються на ті основні критерії, що використовують соціологи, які вивчають соціальну структуру суспільства. Разом з тим ступінь обліку цих критеріїв, а також адекватність оцінок, зроблених на їх підставі, у даному дослідженні не розглядалися.

Середньомісячний рівень доходу на одного члена сім'ї опитуваних коливається у межах від 40 до 700 гривень, що в середньому за генеральною сукупністю становить $246,30 \pm 24,85$ гривень на місяць на людину (з довірчою імовірністю $P = 0,954$).

За оцінками приблизно половини тих, хто відносить себе до середнього класу, зароблених грошей їм вистачає лише на більш-менш нормальне харчування. Однак уже для придбання одягу і товарів тривалого користування їм доводиться заощаджувати. Ще майже третина тих, які вважають себе середнім класом, має матеріальні утруднення при необхідності купити такі товари довгострокового користування, як телевізор, холодильник і т.п. Саме ці дві характеристики є найбільш типовими при самооцінці рівня достатку основної маси осіб, які відносять себе сьогодні до середніх шарів нашого суспільства. Ті ж, хто оцінює матеріальний достаток своїх родин більш високо, склали близько 9% даної категорії респондентів. Приблизно такою ж є і частка тих, кому сьогодні, за їхніми оцінками, не вистачає грошей навіть на повноцінне харчування.

Щоб з'ясувати, який розмір доходу найточніше характеризує той чи інший тип суб'єктивного сприйняття рівня матеріального достатку сім'ї осіб, які відносять себе до середнього класу, ми зіставили розмір середньомісячного доходу на одного члена їх сімей із наведеними вище оцінками матеріального достатку. Отримані результати показують, що усередині цієї групи респондентів дуже помітна майнова диференціація, що якісно відрізняє матеріальне становище тих, хто вважає себе представником середнього класу. Наприклад, у найбільш забезпеченої їх частини (які економлять тільки для придбання квартири чи автомобіля) середньомісячний дохід на одного члена сім'ї становить приблизно 418 ± 112 гривень, а в найбіднішій (коштів не вистачає навіть на повноцінне харчування) — 165 ± 31 грн. на місяць. І оскільки наші респонденти складають досить типовий зріз населення Донецької області, наведені цифри, на наш погляд, можуть бути використані як зразкові соціальні орієнтири при розрахунках прожиткового мінімуму в регіоні.

Основна частина опитуваних, що відносять себе до представників середнього класу, зазначила, що витрачає практично все, що заробляє, на поточні витрати. Лише відносно

невелика частина з них (приблизно один із десяти) може дозволити собі витратити менше, ніж заробляє, тобто має можливість відкладати деякі суми на витрати, що не вписуються в категорію „поточні” (наприклад, на відпустку, купівлю дорогих товарів тощо). Звертає на себе увагу та обставина, що приблизно 1/4 частина респондентів, які асоціюють себе із середнім класом, щомісяця витрачає дещо більше, ніж заробляє. Отримані нами дані не дозволяють однозначно з’ясувати, яким чином їм вдається заповнювати дефіцит сімейного бюджету: шляхом нелегальних заробітків, беручи у борг чи одержуючи соціальні дотації. Можна лише констатувати, що приблизно чверть тих, які вважають себе представниками середнього класу, сьогодні не можуть забезпечувати собі прожиткового рівня в рамках офіційних заробітків.

За рівнем освіти основна частина тих батьків, що відносять себе до середнього класу, представлена особами, які мають або середню спеціальну (44%), або вищу освіту (44%). Всі інші представники цієї групи мають повну середню освіту. За родом своїх занять серед них переважають батьки, що є фахівцями з технічного профілю, а також у сфері науки, культури, освіти, охорони здоров’я чи дошкільного виховання. Приблизно кожен сьомий з них працює у сфері бізнесу – є підприємцем чи найманим робітником. А кожен дев’ятий (11 %) належить до непрацюючих пенсіонерів або до осіб, які не мають постійної роботи.

Соціальне самопочуття осіб, що відносять себе до середнього класу, характеризується переважно більш-менш сильно вираженим відчуттям соціальної незахищеності (приблизно 56% респондентів даної категорії), певною мірою захищеним відчуває себе лише один з п’яти опитаних. Приблизно стільком же важко чітко визначити своє сприйняття рівня власної захищеності. Отже, можна констатувати, що для тих, хто відносить себе сьогодні до середнього класу, характерно помітно виражене відчуття соціальної незахищеності, що зумовлює стан невпевненості в завтрашньому дні. Аналіз зазначених респондентами причин щодо цього свідчить, що, за всієї їх розмаїтості, вони можуть бути умовно зведені в чотири основні групи. Перший і найбільш впливовий чинник – це низький рівень їхнього добробуту. Він включає низький рівень достатку (37% респондентів даної категорії), низька якість і висока вартість медичного обслуговування (12%), відсутність постійної роботи чи загроза її втратити (11%), необхідність оплачувати освіту дітей (7%), затримка з виплатами заробітної плати і пенсій (7%), високі ціни на продукти і товари першої необхідності (6%) і деякі інші.

Другий досить впливовий чинник ми умовно назвали „низький рівень правопорядку у суспільстві”. Найчастіше респонденти зазначали розгул злочинності і корумпованість чиновників (11%), недосконалість вітчизняного законодавства (5%), бюрократизм і свавілля чиновників (2%), а також юридичну безграмотність населення (2%). Близьким до попереднього за рівнем свого впливу виявився і чинник, що одержав узагальнюючу назву „погані соціальні умови”: найчастіше згадуються невпевненість у завтрашньому дні (5%), відсутність справедливості (5%), відсутність можливостей для повноцінної відпустки (2%), стурбованість станом здоров’я (2%) і побоювання занедужати (2%).

Нарешті, важливим чинником є стурбованість ситуацією в країні. Це такі обставини, що зазначалися у відповідях респондентів, як відсутність соціально-економічної стабільності (7%), низький рівень політичної стабільності (2%), несприятливі екологічні умови (1 %) і низька якість політичного керівництва (1 %). У процесі опитування респондентам було запропоновано висловити свої судження щодо того, що могла би зробити держава для розв’язання проблем, що заважають їм почувати себе сьогодні соціально захищеними.

Висловлені ними пропозиції ми звели у чотири основні групи. По суті — це швидше побажання тих результатів, які вони хотіли б одержати від держави в найближчій перспективі. Найчастіше згадувані з них ми умовно віднесли до групи, що дістала назву „підвищення рівня достатку”. До неї увійшли такі судження, як: підвищення доходів населення (19% респондентів даної категорії), зниження вартості медичних послуг (9%), безоплатна вища освіта (7%), зниження вартості комунальних послуг (4%), своєчасна виплата зарплат, пенсій і допомог (4%), зниження цін на товари першої необхідності (4%) тощо.

До групи пропозицій, пов’язаних з необхідністю соціально-економічних перетворень у країні, потрапили: створення нових робочих місць, підвищення рівня зайнятості (9%), зниження розміру податків (4%), стабілізація економіки і створення умов для її росту (4%), рішучий перехід до справді ринкових відносин (2%), проведення пенсійної реформи (2%) і деякі інші. Загалом за частотою згадування судження цієї групи є у відповідях 25% респондентів і стоять на другому місці за даним показником.

Досить часто респонденти висловлювалися також за необхідність зміцнення правопорядку в країні. До групи таких суджень ми включили ті, основний зміст яких зводився до необхідності наводити порядок, контролювати дотримання законів, протидіяти бюрократизму (9%), удосконалювати законодавство країни (7%), боротися з корупцією у державному апараті (1%) та зробити доступними для населення послуги юристів (1%). Частина висловлень стосувалися проведення політичних перетворень щодо подальшого зміцнення зв’язків влади з народом (5%), усунення розриву між словом і ділом у державних рішеннях (1%), утворення сильної держави (1%), враховування зарубіжного досвіду в проведенні реформ (1%). Слід зазначити, що поряд із лояльними до влади судженнями, були й опозиційні (4%). Приблизно кожен восьмий опитуваний, що відносить себе до середнього класу, не зміг висловити які-небудь судження про можливі дії держави в плані зміцнення соціального захисту чи висловив відкрити недовіру до того, що нинішня держава в принципі спроможна вирішувати подібні проблеми.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На підставі аналізу отриманих даних відповідей і результатів дослідження, можна зробити такі висновки загального характеру.

В умовах трансформації українського суспільства досить значна частина населення схильна відносити себе до представників середнього класу, керуючись при цьому в основному такими критеріями, як рівень достатку, освіта і соціальна значимість виконуваної роботи. Разом з тим об’єктивно до середнього класу, ймовірно, можна віднести лише частину з них, рівень доходу якої дає можливість відносно вільно задовольняти основні споживчі потреби. За результатами проведеного дослідження, серед батьків студентів ДІРСП їх питома вага становить приблизно 9–10%, що мають середньомісячний рівень доходу на одного члена сім’ї приблизно 306–530 грн.

На наш погляд, одним із результатів не цілком адекватної оцінки населенням свого соціального статусу є те, що значна частина, яка відносить себе до середнього класу, зазнає дискомфорт, пов’язаний із низьким рівнем соціальної захищеності. Основна причина цього дискомфорту криється у тому, що сформований на сьогодні рівень матеріального достатку сприймається цією частиною населення як несправедливий, що не дозволяє вести більш-менш гідний спосіб життя. Негативні показники соціального самопочуття посилюються на тлі високого рівня злочинності і корупції, недосконалості законодавчої бази, зневажливого ставлення до законів з боку державних чиновників, відсутності впевненості в завтрашньому дні і т.п. явищ.

За нинішніх умов основна частина, яка відносить себе до представників середнього класу, налаштована досить лояльно до існуючої влади і вважає, що остання могла б почати рішучі дії щодо зміцнення їхнього соціального статусу. Водночас певна частина цієї групи населення не вірить у те, що нинішня влада спроможна і хотіла б зробити для цього щось конструктивне. Понад те, частина тих, що асоціюють себе із середнім класом, бачить вихід із становища, що склалося, у зміні не лише конкретних персоналій, які не виправдали довіру народу, а навіть у більш кардинальних політичних змінах у країні.

Отже, можна констатувати, що на сьогоднішній день та частина населення, що відносить себе до середнього класу українського суспільства, є досить неоднорідною соціальною групою, яка характеризується дуже суттєвими розбіжностями у рівні матеріального достатку, соціальному самопочутті, ставленні до наявної в країні соціально-економічної і політичної ситуації, а так само до шляхів виходу з неї. На наш погляд, це свідчить про те, що об'єктивний процес формування середнього класу українського суспільства у даний час ще досить далекий від свого завершення, і підтверджує, що зазначені заходи щодо соціального захисту середнього класу мають розглядатися у контексті загального оздоровлення нашого суспільства, розвитку його в напрямі цивілізованих демократичних суспільств світу.

Таким чином, майбутнє України — у формуванні і розвитку середнього класу, представники якого висувають нові сучасні вимоги як до рівня і умов життя, так і до заходів його соціального захисту. По-перше, вони зайняті висококваліфікованою і інтелектуальною працею, якою саме вони ініціюють створення високотехнологічних виробництв, де можна одержувати за свою працю відповідно велику заробітну плату. По-друге, велика заробітна плата дає можливість робити накопичення, які, у свою чергу, стимулюють роботу фінансової і банківської систем. По-третє, у представників середнього класу виникають нові підвищені вимоги до рівня розвитку сфери послуг — це: охорона здоров'я, освіта, відпочинок, торгівля і харчування, транспортні засоби тощо. Особлива увага приділяється власним житловим умовам, що спонукає розвиток будівництва. По-четверте, все це вимагає від суспільства, держави створення і забезпечення захисту їх прав, що потребує розвитку і реформування господарського законодавства, удосконалення податкової і митної систем. Нагальною і обов'язковою стає проведення судової реформи; суди повинні бути об'єктивні, представники середнього класу також мають бути впевненими у захисті й охороні своїх прав і приватної власності.

Джерела

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. — К.: Феміна, 1996. — Ст. 3.
2. Борецька Н.П. Середній клас як основа соціально-економічних перетворень суспільства // Регіональна економіка. — 2001. — № 2. — С. 17–21.
3. Соціальні пріоритети — в життя // Людина і праця. — 2005. — № 11. — С. 6–8.
4. Соціологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г. Городяненко. — К.: Видавничий центр „Академія”, 2003. — 560 с.
5. Єременко В.Г. Соціальна економіка. Видання друге, адаптоване й доповнене. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2003. — 351с.
6. Борецька Н.П. Соціальний захист населення на сучасному етапі: стан і проблеми. Монографія. — Донецьк: Янтра, 2001. — 352 с.

7. *Заборовський Войцех*. Еволюція соціальної структури: перспективи генерацій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — №1. — С. 8–35.
8. *Статистичний щорічник Донецької області за 2004 рік* // Держкомстат України. Донецьке обласне управління статистики. — Донецьк. — 2005. — 388 с.
9. *Тресвятська Т.* Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. — 2005. — № 7 — С.22–30.
10. *Москаленко В.* Середній клас і рівень доходів // Праця і зарплата. — 2004. — № 16. — С. 4–5.
11. *Гріневська С.М.* Формування сучасного середнього класу як визначальний чинник утвердження в Україні громадянського суспільства // Соціально-економічні проблеми створення громадянського суспільства: сучасне і майбутнє: Матеріали Регіональної науково-практичної конференції 23–24 квітня 2004р. / Під заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Г.В. Саєнка. — Луганськ, 2004. — С. 87–88.
12. *Савчук В., Зайцев Ю.* Методологія соціальної стратифікації Й. Шумпетера та природа середнього класу як інститут сучасної економічної системи // Україна: аспекти праці. — 2004. — №1. — С. 22–30.
13. *Ситников А.* Формируется ли „средний класс”? // Российский экономический журнал. — 1999. — №3. — С. 26–35.
14. *Григорьев Л., Малева Т.* Средний класс в России на рубеже этапов трансформации // Вопросы экономики. — 2001. — №1. — С. 45–61.
15. *Лібанова Е.М.* Складові добробуту і бідності // Соціальний захист. — 2004. — №5. — С. 38–42.
16. *Лібанова Е.* Подолання бідності: погляд науковця // Україна: аспекти праці. — 2003. — №7. — С. 26–32.
17. *Ковальчук Т.* Чи є у нас середній клас // Урядовий кур'єр. — 2002. — №222. — С. 8–9.
18. *Ходзинський К.* Современное состояние труда в Украине и проблемы его интенсивности // Экономика Украины. — 2004. — №8. — С. 57–62.
19. *Праця України 2003: Стат. зб.* / Держкомстат України.

Аннотация. Исследованы проблемы, касающиеся условий становления среднего класса в Украине. Определены основные признаки среднего класса и составляющие системы его социальной защиты. Анализ действующего процесса формирования среднего класса, а также результаты проведенного социологического опроса дали возможность разработать и предложить основные направления политики социальной защиты этого класса в социально ориентированной рыночной экономике.

Summary. Problems which concern conditions of formation of middle class in Ukraine have been investigated. The basic features of middle class and segments of system of its social protection have been determined. The analysis of active process of formation of middle class, as well as results of the sociological poll held (carried out) allowed to develop and offer the fundamental directions of policy of its social protection in (the context of) socially focused market economy.

Стаття надійшла до редакції журналу 02.07.2006 р.

КОРПОРАТИВНА СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

*М.І. Карлін,
доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри державних фінансів
Волинського державного
університету ім. Лесі Українки*

*В.П. Звонар,
Волинський державний
університет ім. Лесі Українки,
експерт-аналітик Волинської обласної
громадської організації „Фонд місцевого розвитку”*

Постановка проблеми. Незважаючи на проголошені в Україні у 2005–2006 рр. соціальні пріоритети, відповідна державна політика не досягла задекларованих цілей. Орієнтація на забезпечення соціального благополуччя бідних верств населення шляхом перерозподілу доходів через бюджет методами адміністрування та фіскальних вилучень у більш успішних економічних агентів лише посилила дисбаланси у соціально-економічному середовищі. Така соціальна політика була позбавлена як соціальної, так і економічної ефективності [1]. Це підтвердили результати „Звіту про глобальну конкурентоспроможність 2006–2007”, оприлюдненого Всесвітнім економічним форумом 26 вересня 2006 року: за рік від часу публікації попереднього звіту вітчизняна економіка втратила у світовому рейтингу конкурентоспроможності аж десять позицій [9]. За цих умов в Україні зростає значення концепції корпоративної соціальної відповідальності, що робить можливим узгодження вимог соціальної та інвестиційної політики на засадах ефективності суспільних витрат і довгострокового соціального ефекту.

Аналіз попередніх досліджень. Тема корпоративної соціальної відповідальності досить нова й активно дискутується у світових та вітчизняних наукових і фахових колах. Різні її аспекти досліджували зарубіжні вчені М. Портер, М. Крамер, Ф. Котлер, П. Аргенті,

М. Ліборакіна, М. Лучко та ін. Серед вітчизняних науковців виокремимо праці П. Калити, П. Яницького, Ф. Хміля, А. Погребняка. Питання корпоративної соціальної відповідальності жваво обговорюють українські маркетологи, юристи, громадські діячі (М. Стародубська, Ю. Винников, О. Данилін, В. Воробей та ін.). Але саме на соціальному її аспекті наголошують, в основному, активісти громадського руху (Я. Рогалін, Р. Краплич) як на унікальному ресурсі для системного вирішення комплексу проблем соціального характеру. Разом з тим в Україні цей аспект залишається недостатньо науково обґрунтованим і мало вивченим, особливо з погляду економічної науки.

Метою статті є економічне дослідження можливостей та перспектив корпоративної соціальної відповідальності у контексті потреб соціальної політики України.

Виклад основного матеріалу. Метою державних видатків є забезпечення виконання державою своїх функцій шляхом перерозподілу ресурсів з приватного використання до державного. Принципами такого перерозподілу є: 1) громадянська згода на виплату податків в обмін на послуги держави; 2) соціальна ефективність використання ресурсів, вилучених державою через податки: виробництво державою відповідних соціальних благ повинно пом'якшувати негативні екстерналії ринкової системи; 3) економічна ефективність такого перерозподілу: зменшення доходів, одержаних у приватному секторі, та їх використання у державному має супроводжуватися мінімальним зростанням цін і мінімальним зменшенням обсягів та ефективності приватного виробництва товарів і послуг [12].

В Україні протягом тривалого часу спостерігається: нееквівалентність обміну доходів платників податків на послуги держави, наслідком чого є масштабне ухилення від сплати податків та „тінізація” економіки; низька соціальна ефективність здійснюваних державою витрат. Макроекономічна політика уряду, слабоорієнтована на економічне зростання.

Суперечливість досягнень у соціальній сфері підтверджується такими фактами [1, 4, 8, 17]. Номінальне зростання зарплати, зумовлене не стільки економічною динамікою (у 2005 р. реальний ВВП зріс на 2,6%, а середня зарплата – на 20,4%), скільки підвищенням навантаження на працюючих, що призводить до розбалансування системи оплати праці. Поглиблюються міжгалузеві диспропорції оплати праці (ті, на кого, насамперед, мали б спрямовуватися зусилля влади, залишаються малозабезпеченими, оскільки отримані зарплати незначно перевищують прожитковий мінімум, а у сфері державного управління доходи є одними із найвищих серед видів економічної діяльності). Поглиблюються регіональні диспропорції в оплаті праці (динаміка зростання зарплат у промислових областях і в м. Києві значно випереджає середньоукраїнські показники; відбувається перерозподіл регіональної структури заборгованості із виплати зарплати у напрямі її збільшення у слабких областях). Незначне зменшення навантаження на фонд оплати праці й спрямування значних додаткових коштів на соціальні виплати не сприяє переходу підприємств до системи повністю легалізованої оплати праці. Популістське збільшення одноразової допомоги при народженні дитини реально не впливає на демографічну й соціальну ситуацію в країні: продовжує зростати рівень материнської і дитячої смертності. Створення нових робочих місць супроводжується ліквідацією існуючих.

Головною економічною вадою такої політики є збільшення соціальних витрат в останні роки не стільки за рахунок фіскального тиску на олігархічні утворення, а, в основному, через обмеження доходів малочисельного середнього класу, що зрештою погіршує ділове середовище, гальмує структурні реформи, а з тим – зумовлює додаткові економічні ризики [17], які, за спостереженнями д.е.н. професора А.С. Гальчинського, д.е.н., професора В.М. Новікова, фахівців міністерств і відомств України, посилюються такими тенденціями [4, 16, 18]:

- катастрофічним падінням темпів зростання інвестицій в основний капітал: із 28% у 2004 р. до майже нульової позначки у 2005 р.;

- різким зростанням рівня державного споживання: разом видатки зведеного бюджету і Пенсійного фонду наближуються до 50% ВВП;
- фіскальним навантаженням на економіку, що зросло від 26,5% ВВП у 2004 р. до 31% в 2005 р., а в першому півріччі 2006 р. досягло 35%;
- підвищенням рівня бюрократизації суспільства, корумпованості й політичного тиску на приватний сектор, що зумовлені зростанням державного споживання;
- критичним станом основних фондів, насамперед в енергетичній сфері, інфраструктурних галузях загалом, що створює реальну загрозу техногенних катастроф; в аварійному стані в Україні перебуває 1/3 водопровідних і каналізаційних мереж;
- зростанням штату органів місцевого самоврядування на 4,3 тис. одиниць без належного забезпечення відповідними фінансами;
- неадекватним зростанням транспортних і енергетичних тарифів, що в 1,4 раза збільшило збитки суб'єктів господарювання.

Найбільшою проблемою бюджету-2007, на думку заступника міністра фінансів України Т. Єфименко, все ж залишається низька забезпеченість бюджетів низової ланки щодо реалізації делегованих державою повноважень та виконання програм соціально-економічного розвитку. Це провокує збільшення обсягу кредиторської заборгованості місцевих бюджетів.

Ситуація ускладнюється й тривалою орієнтацією на дешеву робочу силу у забезпеченні конкурентоспроможності України, що член-кореспондент НАНУ Е.М. Лібанова вважає принципово неправильним [18]. Крім того, професор В.М. Новіков акцентує на відсутності повноцінного зв'язку професійної освіти і практичної діяльності підприємств [16]. Ці проблеми не вирішуються в межах наявних підходів до використання державних фінансів: освічена молодь продовжує залишати Україну, а держава за рахунок мільйонних вливань — розвивати економіку інших країн. Свідчення цього — зниження частки молоді із вищою освітою (вперше за повоєнні роки), зафіксоване всеукраїнським переписом населення 2001 р. попри зростання обсягів підготовки фахівців з вищою освітою за роки незалежності більш як на 60% [18].

Отже, досвід останніх років продемонстрував, що вітчизняна економіка не готова реалізовувати в повному обсязі високі соціальні витрати, незважаючи на їх необхідність і нагальність, загострюючи дилему інвестицій та споживання. Результативність бюджетного перерозподілу з метою мобілізації ресурсів соціального призначення є невисокою. Постійне збільшення державних витрат на соціальні трансферти — тупиковий захід. На часі радикальні зміни у напрямі звуження соціальних асигнувань, відчутного зменшення адміністративних витрат і податкового тиску, переходу від моделі дешевої до моделі дорогої робочої сили, узгодження курсу економічних реформ на інвестиційних засадах і реформ у соціальній політиці — на засадах соціальної ефективності [4, 18].

Зважаючи на це, а також у світлі Стратегії демографічного розвитку України на 2006—2015 рр., розробленої Інститутом демографії та соціальних досліджень НАНУ, яка у низці пріоритетних завдань і заходів передбачає залучення різноманітних джерел фінансування соціальної сфери, забезпечення участі недержавних, благодійних та комерційних організацій у розвитку її галузей [21], на наш погляд, значну методологічну і практичну цінність має концепція корпоративної соціальної відповідальності, що виникла в середині ХХ ст. із посиленням глобалізаційних явищ.

Єдиного розуміння змісту і цілей корпоративної соціальної відповідальності ні в науці, ні у площині ділової практики сьогодні не сформовано. Є низка дефініцій цього поняття.

Із відомих визначень найточніше його зміст відображає формулювання фахівців Асоціації Менеджерів (Москва): соціальна відповідальність бізнесу — це добровільний внесок компанії у розвиток суспільства в соціальній, економічній і екологічній сферах, пов'язаний безпосередньо з основною діяльністю компанії і такий, що виходить за рамки законодавчо визначеного мінімуму [19]. Ця теза опонує дещо специфічному трактуванню корпоративної соціальної відповідальності у сенсі неухильного „виконання вимог законодавства: податкового, трудового, екологічного тощо” [7]. Погоджуючись з тим, що юридичної відповідальності бізнесу недостатньо для того, щоб останній міг називатися соціально відповідальним [5], підкреслимо принципову різницю між цими категоріями, бо соціальна відповідальність по відношенню до юридичної дисциплінованості є архісубстанцією.

Методологічна цінність даної концепції полягає в тому, що корпоративна соціальна відповідальність постає невід'ємною частиною процесу створення вартості [26], може сприяти інтерналізації небажаних зовнішніх ефектів та зменшенню транзакційних витрат у масштабах національної економіки. Соціальна відповідальність концентрує увагу корпорацій не тільки на економічній, а й на екологічній і соціальній доданій вартості, яку вони створюють або, навпаки, руйнують [23]. Тим самим вона закладає передумови мінімізації негативних ринкових екстерналій. Процес їх інтерналізації відбувається добровільно (за відповідної конфігурації інституційного середовища — юридичних норм, традицій, суспільної думки). Ризик, пов'язаний з імовірністю опортуністичної поведінки, мінімальний, передусім через дію функціональної залежності між перспективою персональної вигоди підприємця і його внеском у виробництво соціального блага. У такий спосіб створюється можливість поліпшення якісних параметрів відповідного блага й економії тієї частини суспільного продукту (по суті — транзакційних витрат), яка, за значної ймовірності опортуністичної поведінки, витрачалася б на додаткові заходи контролю і санкції з боку держави.

Твердження про персональну вигоду соціально відповідального підприємця лежить у площині вчення про конкуренцію та корпоративні комунікації: соціальна відповідальність здатна зміцнити конкурентні позиції компаній за рахунок поліпшення якості середовища, де розгортається їх діяльність [27, 10]. У цьому контексті вона протиставляється традиційній благодійності, яка не враховує особливостей основної діяльності компанії. Не інтегрована у загальну стратегію бізнесу, традиційна благодійність не може принести більше суспільної користі, ніж власне держава, й істотно збільшити вартість підприємства. А стратегічні підходи до використання філантропії як конкурентної переваги компанії дають можливість пов'язати соціальні й економічні цілі та поліпшити довгострокові перспективи її розвитку [15]. Цим теоретично досягається гармонізація приватних та суспільних інтересів.

Практична цінність даної концепції полягає у її ресурсному потенціалі, що в умовах України є значним резервом для забезпечення функціонування всього комплексу соціальної сфери. Аналіз літературних джерел дозволяє стверджувати, що основною видовою ознакою напрямів реалізації цього резерву є категорія стейкхолдерів підприємства¹, серед яких: суспільство в цілому; співробітники; клієнти; інвестори; ділові партнери [23, 28].

Ініціативи компанії щодо розвитку персоналу передбачають: навчання і професійний розвиток; соціальний пакет; створення умов для відпочинку і дозвілля; участь персоналу у прийнятті важливих рішень тощо. Соціальна відповідальність щодо клієнтів, інвесторів та ділових партнерів проявляється через добросовісну ділову практику та інформаційну відкритість [10, 15, 19].

¹ Стейкхолдером вважається будь-яка особа або група осіб, що впливає на діяльність організації або відчуває на собі вплив цієї діяльності [28].

Відповідно, коли йдеться про спрямування корпоративної соціальної відповідальності на суспільство загалом, то можна виділити такі її особливості: 1) галузева спеціалізація: природоохоронні ініціативи; ініціативи у галузі охорони здоров'я, соціального захисту, культурно-історичної спадщини тощо; 2) масштаб: міжнародне співтовариство, країна або макрорегіон, місцева громада [10, 19]. При цьому принципове значення має саме її локальний аспект — відповідальність компанії за соціально-економічне благополуччя місцевої громади, де найпомітнішими є бізнес-вигоди соціальної активності, а її соціальний результат має найбільшу концентрацію. Цей результат має ознаки клубного блага, вигоди і витрати від виробництва якого активізують конкретні виборні стимули. За межами комунітарних структур, таких як громада чи регіон, їх дія слабшає, й водночас зростає ймовірність опортунізму.

Корпоративна соціальна відповідальність (у т.ч. локальна) проявляється через корпоративні соціальні ініціативи. Їх суть зводиться до наступного [14, 19]:

- соціальна реклама — підприємство проводить чи підтримує доброчинні кампанії, що зміцнюють соціальну безпеку громади і спрямовані на боротьбу зі шкідливими суспільними стереотипами та звичками, привертають увагу суспільства до конкретної соціальної проблеми;
- доброчинний маркетинг: компанія спрямовує певний відсоток від обсягів продажу на благодійні цілі;
- корпоративна стратегічна благодійність (спонсорство, меценатство, надання грантів): підприємство робить безпосередні адресні або нецільові пожертви благонабувачам найчастіше у формі грошових коштів, товарів чи послуг;
- волонтерська робота у громаді: компанія делегує своїх працівників, заохочує роздрібних торговців і франчайзі безоплатно допомагати місцевим соціальним ініціативам своїми знаннями, контактами, участю у заходах соціального значення;
- соціально відповідальні підходи до ведення бізнесу (соціально відповідальна реструктуризація): це свідомий вибір компанією саме такого виробництва, менеджменту, технології, які б сприяли покращенню рівня життя громадян та захисту довкілля.

Донедавна у світі описувані ініціативи традиційно обмежувалися переважно застосуванням стратегічної філантропії. Проте приклади транснаціональних та інших великих компаній свідчать про трансформацію практики соціальної відповідальності на засадах її багатоваріантності. Компанії-гіганти практикують як великі обсяги власне благодійності, так і досить широке використання інших важливих ініціатив у контексті їх стратегічного значення для розвитку бізнесу [14]. Поряд з цим інший аспект практичної реалізації концепції корпоративної соціальної відповідальності розкриває ідея про можливість та доцільність залучення до цієї діяльності малого та середнього бізнесу, яка ґрунтується на тому, що саме малі компанії найчастіше стикаються з необхідністю щоденної соціальної активності, оскільки найбільшою мірою інтегровані у життя місцевих громад та безпосередні стосунки із споживачами, а також особливо зацікавлені у збільшенні власної інвестиційної привабливості [6].

Аналіз світової практики засвідчує, що надзвичайне значення для розвитку соціальної відповідальності бізнесу (і великого і малого) має її суспільна підтримка інституційного та організаційного характеру. Перша реалізується через сукупність суспільних норм юридичного чи іншого походження, що стимулюють соціально відповідальну поведінку. Друга передбачає наявність для неї і певного ступеня розвитку відповідної інфраструктури.

Інституційна підтримка юридичного характеру проявляється у таких способах регулятивного заохочення соціальної відповідальності: 1) податкові заохочення; 2) функціо-

нування відповідної еталонної системи. Податкове регулювання містить такі можливості для соціально активного бізнесу [20], як зменшення ставки податку; зменшення бази оподаткування; т. з. „процентні закони”, згідно з якими компанія сама обирає спосіб застосування сплачених нею податків. Загальні еталонні орієнтири визначено міжнародними стандартами. Як правило, вони відображають досягнутий більшістю компаній рівень, а конкурентна боротьба у світі точиться вже понад їх норми [10].

Організаційні способи підтримки корпоративної соціальної відповідальності передбачають функціонування професійних агенцій, які б надавали інформаційні, навчальні, посередницькі та інші послуги соціально активному бізнесу. У переліку таких установ — бізнес-центри, консалтингові структури і, особливо, фонди розвитку громад (ФРГ)². Хоча останні найчастіше розглядають як соціальну інфраструктуру поряд з благодійними організаціями, орієнтація ФРГ на підтримку соціальних ініціатив проектного характеру визначає їх спільну із бізнесом мету — створення і примноження вартості, а відтак — певною мірою й спільні методи роботи. Поєднання у практиці ФРГ соціальних та інвестиційних функцій робить їх специфічним активом³ для соціально активного бізнесу. На нашу думку, таку взаємодію найдоцільніше організувати на засадах аутсорсінгових технологій⁴.

ФРГ, акумулюючи значні обсяги ресурсів, ведуть постійний моніторинг локальних потреб, а тому мають можливість реагувати на них необхідним чином, водночас позбавляючи бізнес (особливо малий) не властивих йому функцій і розв’язуючи проблему соціальної ефективності їхніх добродійних ініціатив.

Ряд досліджень (соціологічних опитувань, експертних оцінок, фокус-групових дискусій), що мали місце в Україні у 2002–2005 рр., встановили специфіку корпоративної соціальної відповідальності в нашій країні, що полягає в наступному [2, 3, 11, 13, 20, 22, 24].

Сприйняття бізнесом даного явища обмежується благодійністю (спонсорством); деякі експерти схильні вбачати в цьому прояв стереотипу, характерного для країн, що розвиваються, де основним пріоритетом підприємництва є виживання.

Благодійні ініціативи в Україні надзвичайно поширені: близько 80% підприємств практикує і планує й надалі займатися благодійною діяльністю, причому частка благодійників значна як серед великих, так і серед середніх і малих за розміром підприємств безвідносно до регіональних особливостей; серед тих, хто не має досвіду благодійної діяльності, близько 1/2 бажають її започаткувати.

Благодійність — це переважно стихійна діяльність без будь-якої стратегії: існує думка, що на таке бачення ролі корпоративної соціальної відповідальності вплинули історичні традиції добродійності в Україні, коли рішення про соціальну діяльність приймалися одноосібно заможним меценатом на основі особистих цінностей, які не передбачали широкого розголосу, що дискредитував би сам вчинок. Разом з тим основними мотивами благодійної діяльності в сучасній Україні, поряд із альтруїзмом та морально-гедоністичними очікуваннями, є створення позитивного іміджу компанії в суспільстві. Подекуди

² Фонд розвитку громади — неприбуткова організація, якою керує незалежна рада, утворена з максимальним представництвом місцевої громади для ефективного використання коштів, переданих для потреб громади окремими громадянами, корпораціями чи організаціями (Ілько, 2003).

³ Специфічний актив (термін інституційної економіки) — актив, максимальний ефект від використання якого досягається саме в рамках даного контракту (Олейник, 2002).

⁴ Аутсорсінг є способом оптимізації діяльності підприємства за рахунок концентрації зусиль на основному предметі діяльності та передачі непрофільних функцій і корпоративних ролей зовнішнім спеціалізованим установам (Лігоненко, Фролова, 2005).

взаємодія бізнесу та влади здійснюється на командно-адміністративних засадах; частина підприємців шукає у благодійності спосіб поліпшення стосунків із владою або відчуває з боку чиновництва прямий примус до благодійності.

Серед причин, що стримують благодійну ініціативу, в один ряд із відсутністю коштів потрапляє відсутність відповідних умов (недосконале законодавство, особливо податкове) і побоювання щодо нецільового використання наданої благодійної допомоги. В Україні ефект від існуючих податкових пільг має, швидше, фіскальний характер — легальне пожертвування лише незначним чином зменшує суму сплаченого податку, «левова» частина якого потрапляє в бюджет. Водночас підприємці не впевнені у цільовому використанні здійснюваних ними відрахувань до державних фондів та податків, а тому й не схильні їх платити. Найбільше допомога надається у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, науково-освітній, наявна залежність спрямованості благодійної допомоги від сфери діяльності підприємства.

Благодійна допомога найчастіше має грошово-фінансовий характер і меншою мірою товарно-матеріальний; актуалізується, але не є поширеним, і такий спосіб допомоги, як надання волонтерів компаній та обмін досвідом.

Переважає більшість благодійників здійснюють внески без посередників, а в переліку спеціалізованих благодійних установ найменше довіру викликають державні. Водночас бізнес-компанії, що надають допомогу через таких посередників, як неурядові (громадські) організації, займаються благодійністю більш систематично. Майже всі компанії витрачають не більше 20% свого чистого прибутку на соціальні програми. Спеціальні соціальні бюджети мають менше 1/3 опитаних компаній. Підприємці прагнуть до того, аби держава стимулювала корпоративну соціальну відповідальність: через пільгове оподаткування; зниження регуляторного й адміністративного тиску.

Зростання соціальної активності підприємства провокує збільшення кількості звернень до нього про допомогу, що негативно впливає на продуктивність бізнесу або шкодить його іміджу через необхідність частих відмов чи ігнорування звернень; необхідні організації, котрі надавали б відповідні послуги компаніям у здійсненні їхніх соціальних заходів.

Є дві протилежні тенденції щодо впливу іноземних інвесторів на характер соціальної діяльності українського бізнесу: інвестори зумовлюють соціальні інновації або в погоні за прибутком нехтують соціальними зобов'язаннями. Серйозною проблемою є неусвідомлення соціального потенціалу корпоративної соціальної відповідальності самими стейкхолдерами: місцевими громадами, працівниками і державою.

Результати деяких регіональних соціологічних опитувань, зокрема опитування керівників вищої та середньої ланки підприємств м. Луцька у квітні—травні 2006 р. у рамках проекту „Фонд розвитку громади міста Луцька: ефективний механізм реалізації соціальних програм”, що проводилося за безпосередньої дослідницької участі авторів, дали можливість додатково засвідчити, що більшість підприємців на благодійні цілі спрямовують менше ніж 2% свого прибутку, заощаджень або майна, що не узгоджується з вітчизняним законодавством щодо податкових преференцій, які надаються благодійникові у разі, якщо його внесок становить 2—5% прибутку, заощаджень або майна. Серед об'єднань громадян безпосередніми благонабувачами від бізнесу найчастіше стають молодіжні й дитячі та благодійні організації. Слід зазначити, що про ті чи інші соціальні потреби, які вимагають фінансової чи матеріальної участі бізнесу, останній довідується переважно через адресні прохання і запити, а також засоби масової інформації.

Головним критерієм ефективності затрачених на благодійність ресурсів вважається ступінь вирішення конкретної проблеми. Низькою довірою бізнесу користується посередницька участь у його благодійних починаннях. Водночас ті, хто має досвід партнерства з

громадськими організаціями, оцінюють його як загалом позитивний. Опитані позитивно висловились щодо ідеї об'єднання зусиль бізнесу, громадськості та влади для поліпшення перспектив соціальної політики в регіоні. Основними благодійними пріоритетами бізнесу у громаді є сфера соціального захисту, охорони здоров'я, а також духовність. Порівняння бажаних та фактичних напрямів благодійної діяльності виявило значний дисбаланс попиту і пропозиції благодійних ресурсів стосовно окремих елементів соціальної сфери. Соціально активний бізнес основним предметом свого благодійництва в майбутньому бачить боротьбу з бідністю, дитячі проблеми, благоустрій міста; бізнес бажає спонсорувати соціальні ініціативи проектного характеру, спрямовані на отримання результату, на відміну від звичайних запитів про допомогу, використання якої, здебільшого, неможливо перевірити.

Значною є проблема інформаційного вакууму між потенційними благодійниками й бенефіціарами, а відтак — відсутності в бізнесу зримої альтернативи для спрямування своїх коштів, призначених на благодійні цілі.

Викладене дає підстави стверджувати, що бізнес готовий брати активну участь у розв'язанні проблем соціальної сфери. Висновок про обмеженість корпоративної соціальної відповідальності як прояв стереотипу країн третього світу підтверджується частково — необхідність „виживання” є важливим, але не визначальним фактором корпоративної соціальної відповідальності в Україні. Вплив історичних традицій є, скоріше, конструктивним, аніж стримуючим: саме його масштабом можна пояснити значне поширення благодійності на теренах країни. Благодійні пріоритети бізнесу в загальному відображають соціально проблемні моменти у розвитку суспільства: соціальний захист, дитяче здоров'я, недостатнє фінансування науково-освітнього комплексу. Держава має врахувати соціальний потенціал корпоративних соціальних ініціатив; необхідні спрямовані зусилля держави на підтримку соціальної активності бізнесу у напрямі усунення наявних перешкод і максимального спрощення умов для благодійної діяльності. Ці зусилля повинні пришвидшити трансформацію соціальної участі бізнесу на засадах стратегічного підходу й організаційно складних форм корпоративної соціальної відповідальності.

У даному контексті постає необхідність активізації пенсійної реформи у напрямі створення корпоративних пенсійних фондів. Слід назавжди забути риторику про соціальну „повинність” бізнесу, а всіляко заохочувати його добровільну соціальну відповідальність, яка навіть в умовах України, де частими є порушення чинного законодавства, не може обмежуватися юридичною дисциплінованістю. Зусилля держави у площині податкового законодавства повинні передбачати можливість для підприємства самостійно визначати сферу реалізації сплачених ним податків. Пріоритетом держави має стати заохочення підприємців до внесків насамперед у розвиток місцевих громад і територій. Необхідним є формування місцевими органами влади офіційної інформаційної бази даних соціальних проблем на конкретній території, що усуватиме неузгодженість між фактично підтримуваними бізнесом соціальними заходами та реальними потребами місцевих громад.

Доцільним є застосування аутсорсінгових технологій у сфері корпоративної соціальної відповідальності, що передбачає співпрацю громадських організацій як професійних аутсорсерів і бізнесу як замовника послуг з пошуку об'єктів соціальних ініціатив; моніторингу використання наданих коштів і звітності. Вибір громадських організацій у якості аутсорсерів зумовлений більшою довірою бізнесу до них і порівняно значною обізнаністю з проблемами у соціальній сфері. Зусилля держави в організаційній площині мають спрямовуватися на підтримку (у тому числі й бюджетну) таких громадських утворень, що є альтернативою неефективному використанню державних фінансів.

Висновки: 1) в Україні в останні роки низька соціальна ефективність державних витрат поєднується із вадами економічного регулювання; 2) конкретну теоретичну і практичну цінність за цих умов має концепція корпоративної соціальної відповідальності; 3) корпоративна соціальна відповідальність є архісубстанцією по відношенню до юридичної дисциплінованості; 4) теоретична її цінність полягає у тому, що вона постає невід'ємною частиною створення соціальної доданої вартості, інтерналізації негативних екстерналій та економії трансакційних витрат; 5) практична цінність цієї концепції полягає у її ресурсному потенціалі, що в умовах України є значним резервом для забезпечення функціонування всього комплексу соціальної сфери; 6) в Україні бізнес загалом готовий брати активну участь у розв'язанні соціальних проблем; 7) держава має спрямувати свої ресурси, у тому числі й фінансові, на створення системи підтримки соціальної активності бізнесу; 8) основні зусилля повинні бути спрямовані на розвиток місцевих соціальних бізнес-ініціатив, їх податкове заохочення, організаційне та інформаційне забезпечення.

Подальші дослідження слід скерувати у напрямі перспектив застосування аутсорсингових моделей організації корпоративної соціальної відповідальності: у даному контексті потребує глибокого вивчення потенціал ФРГ, що мають змогу акумулювати значні обсяги ресурсів, вивчати локальні потреби і реагувати на них відповідним чином, даючи змогу бізнесу зосередитися на основній діяльності.

Джерела

1. *100 днів нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів.* — К.: Український центр політичних та економічних досліджень ім. О.Разумкова, 2005. — С.35.
2. *Акімова І., Осинкіна О.* Бути чи не бути бізнесмену відповідальним перед суспільством? // *Дзеркало тижня.* — 2006. — № 9 (588). Субота, 11 — 17 березня (<http://www.zn.kiev.ua/nn/show/588/52-833/> станом на 21.10.2006).
3. *Бегма Ю.К., Вінніков О.Ю., Редько О.І.* Якісне дослідження методів впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні. — К.: Центр корпоративного громадянства, 2006. — 129 с.
4. *Гальчинський А.* Три кроки бюджетної політики // *Дзеркало тижня.* — 2006. — № 37 (616) Субота, 30 вересня — 6 жовтня (<http://www.zn.kiev.ua/ie/show/616/54648/> станом на 19.10.2006).
5. *Город и бизнес: формирование социальной ответственности российских компаний.* Глава 1. Социальная ответственность бизнеса: основные концепции. Глава 3. Практика взаимодействия бизнеса и власти / Авт.: С.В. Ивченко, М.И. Либоракина, Т.С. Сиваева; Под. ред.: М.И. Либоракиной. — М.: Фонд „Институт экономики города”, 2003. — С. 6—23, 47—65.
6. *Данилін О.* Політика соціальної відповідальності серед малого і середнього бізнесу: інформування стейкхолдерів і зв'язки з громадськістю (<http://www.corporate-citizen.org.ua/Library/CSR%20communication%20structure-.doc> станом на 21.10.2006).
7. *Доклад о социальных инвестициях в России* // Под общей редакцией С.Е. Литовченко. — М.: Ассоциация Менеджеров, 2004. — 80 с.
8. *Економічна політика нової влади: перші кроки та їх результати.* Розділ 2. Соціальна політика нової влади: суперечливі результати // *Національна безпека і оборона.* — №9. — 2005. — С. 27—31.
9. *Загоруйко Ю.* Втрачаємо навіть те, що маємо: у рейтингу конкурентоспроможності ВЕФ Україна за 2006 рік опустилася з 68-го на 78-ме місце// *Дзеркало тижня.* — 2006. — № 38 (617). Субота, 7 — 13 жовтня (<http://www.zn.kiev.ua/ie/show/617/54723/> станом на 17.10.2006).
10. *Калита П.Я.* Соціально спрямований бізнес, або бізнес з турботою про людей. Частина перша. У світі і Європі (http://www.corporate-citizen.org.ua/Library/SocBizn_1.doc станом на 20.10.2006).
11. *Калита П.Я.* Соціально спрямований бізнес, або бізнес з турботою про людей. Частина друга. В Україні (http://www.corporate-citizen.org.ua/Library/SocBizn_2.doc станом на 20.10.2006).

12. Карлін М.І. Фінанси зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2004. — С.22.
13. Корпоративна благодійність в Україні: звіт про результати дослідження. — К: Творчий центр Каунтерпарт, 2005. — 40 с.
14. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства/ Пер. з англ. С. Яринич. — К.: Стандарт, 2005. — 302 с.
15. Лучко М.Л. Етика бізнеса — фактор успеха. — М.: Изд-во Эксмо, 2006. — 320 с.
16. Новіков В.М. Політика розвитку соціальної інфраструктури: підсумки та проблеми // Демографія та соціальна економіка. — 2005. — №1. — С. 85–93.
17. Рік діяльності нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів. Розділ 3. Соціальна політика: наміри та результати // Національна безпека і оборона. — 2005. — №12. — С. 53–66.
18. Рожен О., Сколотяний Ю., Яценко Н. Бюджетні новації: приціл на інновації? Вчені та чиновники сперечаються про те, наскільки наповнені реальним змістом інвестиційно-інноваційні декларації уряду// Дзеркало тижня. — 2006. — № 38 (617). Субота, 7 — 13 жовтня (<http://www.zn.kiev.ua/ie/show/617/54724/> станом на 17.10.2006).
19. Социальная ответственность компании: Практическая польза для бизнеса. Методическое руководство. — М.: Ассоциация Менеджеров. — 2002. — 17 с.
20. Стародубская М. Стратегия, милосердие, мода или PR? Бизнес в Украине о социальной ответственности (www.Marketing-Mix.ru/russian/articles/article_text станом на 26.04.2006).
21. Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки // Демографія та соціальна економіка. — 2006. — №1. — С. 3–22.
22. Хміль Ф. Міфи зарубіжної науки менеджменту і Українські реалії // Економіка України. — 2005. — №5. — С. 66–71.
23. Центр корпоративного громадянства // Словник (<http://www.corporate-citizen.org.ua/gloss.htm#3> станом на 26.01.2006).
24. Яницький П.С., Фурса М.В. Фактори формування соціальної відповідальності бізнесу (http://www.corporate-citizen.org.ua/Library/Factors_1.doc станом на 26.04.2006).
25. Argenti, Paul A. Corporate Communication. — A Division of Irwin/McGraw-Hill Companies, 1994 — P. 64.
26. Corporate Social Responsibility, News and Resources (<http://www.mallenbaker.net> станом на 26.01.2006).
27. Porter, Michael E., Kramer, Mark R. The Competitive Advantage of Corporate Philanthropy // Harvard Business Review. — 2002. — Dec. P. 57.
28. SustainAbility (<http://www.sustainability.com/issues/who-are-stakeholders.asp>).

Аннотация. В статье выявлены основные социальные и экономические предпосылки активизации корпоративной социальной ответственности в Украине, ее теоретическое и практическое значение; основные всеукраинские и региональные тенденции корпоративной социальной ответственности, а также очерчена ее перспектива в контексте потребностей социальной политики Украины

Summary. The article produces a global view upon the main social and economic prerequisites for activation of corporate social responsibility in Ukraine, theoretical and practical value of corporate social responsibility's conception, generalization of world's experience, Ukraine's national and regional today trends of corporate social responsibility's development and its vistas with regard to social policy of Ukraine.

Стаття надійшла до редакції журналу 30.10.2006 р.

БЮДЖЕТНІ АСПЕКТИ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

І.Ф. Щербина
*директор групи бюджетної та фінансової політики
проекту “Реформування місцевих бюджетів в Україні”
АМР США*

В умовах трансформації економіки та суспільства реформування галузей соціально-культурної сфери є найбільш актуальною проблемою, адже підвищення рівня життя населення є головною метою демократичних реформ. Підґрунтям для функціонування галузей соціально-культурної сфери, зокрема охорони здоров'я, є забезпечення державою достатнього за обсягами та ефективного фінансування. Система охорони здоров'я у кожній країні більшою чи меншою мірою стикається з проблемою дефіциту фінансових ресурсів. “Кожна з країн Європейського Союзу у свій час вдавалась до реформування національної системи охорони здоров'я. Кожна з країн йшла своїм власним шляхом, але проблеми, які їм доводилось вирішувати, були однаковими. Основною проблемою як для багатих, так і для бідніших країн є забезпечення достатнього фінансування медичної галузі. В країнах Східної Європи (Польщі, Естонії, Хорватії, Угорщині, Словенії), де рівень формальної зайнятості населення досить високий, новий підхід до фінансування ОЗ передбачав не збільшення обсягу витрат, а сприяв їх раціональному використанню. В той же час країни з менш формальною економікою (Росія, Румунія, Албанія) не змогли запровадити механізми ефективного фінансування через особливості виплат та оподаткування. Тому особливо важливим моментом реформування є ефективне використання ресурсів”.¹

Про тісний взаємозв'язок реформи галузей соціально-культурної сфери із бюджетною реформою свідчить і соціальна спрямованість бюджетів усіх рівнів, що виявляє себе у значній частці бюджетних видатків на соціально-культурну сферу. Отже, будь-які зміни у зазначених галузях потребуватимуть зміни бюджетних механізмів для їх реалізації тою чи іншою мірою.

Розмежування у Бюджетному кодексі України напрямів видатків на освіту та охорону здоров'я між бюджетами різних видів безумовно відіграло позитивну роль у становленні системи державних фінансів в Україні. Водночас таке розмежування впроваджено більше з фінансових міркувань, ніж виходячи з природи відповідних послуг. Видатки розподілено за видами бюджетних установ, а не за їх функціональним призначенням у наданні по-

¹ Др. Антоніс Малагардіс. Стратегічне планування для ефективного розміщення ресурсів та управління медичними послугами в Україні. <http://www.healthfin.kiev.ua>

слуг з охорони здоров'я. У результаті на практиці видатки на всі рівні освіти та охорони здоров'я тією чи іншою мірою здійснюються як із державного, так і з місцевих бюджетів, що значно зменшує прозорість бюджетного процесу та ефективність управління фінансовими ресурсами галузі із боку Міністерства охорони здоров'я.

Надання державою послуг із охорони здоров'я фінансується не лише через Міністерство охорони здоров'я України, а і через інші міністерства та відомства. Це пов'язано з утриманням на своєму балансі цими міністерствами та відомствами різноманітних закладів, що надають освітні послуги та послуги з охорони здоров'я. Так, видатки на охорону здоров'я у 2003 році здійснено через 21 головного розпорядника коштів Державного бюджету, у тому числі через 4 обласних державних адміністрацій. У 2004 р., окрім МОЗ, видатки здійснено ще через 14 головних розпорядників, у тому числі 2 облдержадміністрації.

Видатки, здійснені через інших головних розпорядників коштів Державного бюджету, становили у 2004 році 1 792,6 млн.грн., або 71% від видатків, здійснених за програмами МОЗ.

Розпорошення видатків Державного бюджету по численних головних розпорядниках коштів (міністерств та відомств) є досить значною проблемою у дотриманні прозорості та ефективності управління бюджетними коштами. Доступ до надання послуг у даному випадку здійснюється за професійною ознакою населення. Причому, працівники зазначених міністерств та відомств паралельно користуються послугами установ освіти та охорони здоров'я, які входять до мережі Міністерства охорони здоров'я або утримуються за рахунок коштів місцевих бюджетів (окрім послуг з підвищення кваліфікації).

Мережа установ та закладів з охорони здоров'я, яка утримується за рахунок коштів різноманітних міністерств та відомств, розташована по території країни. Звітність про видатки Державного бюджету у регіональному розрізі Державним казначейством України не розробляється та МОЗ не надається. Отже, МОЗ фактично усунуто від впровадження єдиної державної політики у сфері охорони здоров'я, у тому числі від контролю за ефективним витрачанням бюджетних коштів по значній частині медичних послуг, що надаються населенню України.

За рахунок коштів Державного бюджету також здійснюються видатки капітального характеру, пов'язані із будівництвом та реконструкцією закладів охорони здоров'я. Зокрема, у 2003 р. через 4 обласних державних адміністрацій профінансувалось 6,9 млн. грн. таких видатків. Крім того, у Законі України "Про Державний бюджет на 2003 рік" вперше було передбачено інвестиційну субвенцію із державного до місцевих бюджетів для здійснення подібних видатків.

У 2004 році за рахунок коштів інвестиційної субвенції до галузі охорони здоров'я через місцеві бюджети спрямовано 76,7 млн. грн.

Головним розпорядником коштів Державного бюджету по зазначених субвенціях було визначено Міністерство фінансів України. Такий підхід унеможливує контроль за перерозподілом фінансового ресурсу з боку МОЗ, здійснення ним єдиного методологічного забезпечення впровадження державної політики у галузі.

Аналіз звітних даних показує, що найбільша частина видатків як у державному, так і у місцевих бюджетах здійснюється за рахунок коштів загального фонду. За даними Світового банку, кошти, залучені до спеціального фонду, не відображають реальної участі приватного сектору у фінансуванні галузі. Переважна частина коштів населення сплачується за "тіньовими" схемами. Вирішення зазначеної проблеми полягає у концептуальній зміні підходу до формування системи. Необхідно перейти від ідеології "утримання бюджетної установи" до "державного замовлення послуг". Такий підхід передбачає значні інституціональні перетворення і потребуватиме достатньо часу на його впровадження. Однак, врахо-

вучачи кращий міжнародний досвід, можна стверджувати, що лише такий підхід приведе до ефективного використання бюджетних ресурсів. Його запровадженню має передувати повномасштабне впровадження програмно-цільового методу по усіх ланках системи охорони здоров'я, тобто у діяльності закладів і державної, і комунальної власності.

Незважаючи на те, що охорона здоров'я громадян — це державна функція, вона делегована у більшості випадків місцевому самоврядуванню. Тому у структурі видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я переважну частину становлять видатки місцевих бюджетів. Їх частка складала у 2002 році 79% від видатків зведеного бюджету, у 2003 р. — 75,8%, у 2004 р. — 71,7%, за планом 2005 року — 76,2%.

Традиційно найбільша частка видатків на охорону здоров'я здійснюється з місцевих бюджетів промислово розвинутих областей і столиці. Так, за даними звіту у 2004 році частка видатків на охорону здоров'я складала:

- Донецька область — 10,2%;
- Місто Київ — 8,9%;
- Дніпропетровська область — 7,4%.

Обсяг видатків, затверджених місцевими радами, на охорону здоров'я у кожній області (Автономної Республіки Крим) залежить від кількості населення, його статевого та вікового складу та рівня захворювань, а не від обґрунтованої якості надання медичної послуги.

Кількість населення у фінансовому забезпеченні галузі відіграє найголовнішу роль, оскільки саме за цим параметром розраховується обсяг міжбюджетного трансферту (дотації вирівнювання) із державного до місцевих бюджетів — за формулою, затвердженою Постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2001 р. № 1195 із змінами та доповненнями, згідно з якою обсяг видатків на охорону здоров'я, на який буде спрямовано дотацію вирівнювання із Державного бюджету, розраховується для конкретного місцевого бюджету окремо. Він залежатиме, по-перше, від кількості населення, по-друге, — від фінансового нормативу бюджетної забезпеченості для охорони здоров'я, встановленого Міністерством фінансів на плановий бюджетний рік. Причому, згідно з статтею 94 Бюджетного кодексу України, фінансовий норматив бюджетної забезпеченості — це обсяг фінансового ресурсу, який держава може дозволити спрямувати на видатки місцевих бюджетів, поділений на кількість населення. Власне, за економічним змістом це є норматив бюджетної спроможності держави. Він не відображає реальну забезпеченість ресурсами на надання якісних послуг населенню у необхідному обсязі.

Таким чином, формула розподілу обсягу міжбюджетного трансферту (дотації вирівнювання) не враховує саме потребу в отриманні обсягу й видів медичних послуг та фактори, які впливають на ці послуги (наявність мережі бюджетних установ, вікового або статевого складу населення, рівня захворювань тощо). Ці параметри органи місцевого самоврядування намагаються врахувати при затвердженні обсягу видатків на охорону здоров'я в рішенні відповідної місцевої ради про бюджет. Однак, вони обмежені обсягом фінансового ресурсу. Тому спостерігається тенденція, коли органи місцевого самоврядування середніх та малих за кількістю населення адміністративно-територіальних одиниць (АТО) затверджують обсяг видатків на кожну із галузей соціально-культурної сфери, у тому числі на охорону здоров'я, виключно у межах розрахункового показника Міністерства фінансів стосовно дотації вирівнювання. Водночас великі АТО, особливо промислові міста, збільшують обсяг таких видатків порівняно із розрахунковим показником Міністерства фінансів за рахунок власних доходів. Тобто якість надання послуг з охорони здоров'я залежатиме від виду адміністративно-територіальної одиниці, що суперечить конституційному праву кожного громадянина України у забезпеченні однаковим рівнем та якістю медичних послуг незалежно від його місця проживання.

Таблиця 1

Обсяг видатків на охорону здоров'я за 2001 та 2004 роки у розрахунку на 1-го мешканця

Регіони	2001 рік (до прийняття Бюджетного кодексу України)			2004 рік (після вступу в дію Бюджетного кодексу України)		
	Обсяг ви- датків	Кількість наявного населення	Обсяг ви- датків у роз- рахунку на 1 мешканця	Обсяг ви- датків	Кількість наявного населення	Обсяг ви- датків у роз- рахунку на 1 мешканця
	тис.грн.	тис.чол.	грн.	тис.грн.	тис.чол.	грн.
Україна	5133019,7	48 457,3	105,9	8 630159,0	47 280,8	182,5
Автономна Республі- ка Крим	270 601,2	2 033,7	133,1	442 299,8	1 994,3	221,8
Області:						
Вінницька	161 261,7	1 772,4	91,0	297 292,9	1 720,1	172,8
Волинська	98 233,4	1 060,7	92,6	173 115,5	1 044,8	165,7
Дніпропетровська	406 487,2	3 567,6	113,9	639 279,2	3 476,2	183,9
Донецька	546 864,2	4 841,1	113,0	883 805,1	4 671,9	189,2
Житомирська	136 454,5	1 389,5	98,2	242 281,1	1 345,3	180,1
Закарпатська	105 891,5	1 258,3	84,2	191 954,9	1 248,5	153,7
Запорізька	226 602,8	1 929,2	117,5	364 643,5	1 877,2	194,2
Івано-Франківська	120 363,4	1 409,8	85,4	219 832,3	1 393,6	157,7
Київська	191 186,2	1 827,9	104,6	322 034,1	1 778,9	181,0
Кіровоградська	111 492,8	1 133,1	98,4	182 237,2	1 083,9	168,1
Луганська	258 141,6	2 546,2	101,4	436 694,0	2 440,3	179,0
Львівська	244 637,2	2 626,5	93,1	429 172,5	2 588,0	165,8
Миколаївська	122 162,8	1 264,7	96,6	196 296,2	1 229,5	159,7
Одеська	210 154,1	2 469,1	85,1	368 821,9	2 415,7	152,7
Полтавська	160 037,4	1 630,1	98,2	278 016,5	1 572,5	176,8
Рівненська	111 095,0	1 173,3	94,7	207 761,9	1 160,7	179,0
Сумська	133 993,2	1 299,7	103,1	210 181,7	1 243,9	169,0
Тернопільська	94 632,3	1 142,4	82,8	180 013,0	1 119,6	160,8
Харківська	291 448,2	2 914,2	100,0	478 406,0	2 848,4	168,0
Херсонська	118 111,1	1 175,1	100,5	194 124,3	1 138,2	170,6
Хмельницька	128 919,3	1 430,8	90,1	234 443,8	1 388,0	168,9
Черкаська	150 960,9	1 403,0	107,6	246 784,4	1 357,1	181,8
Чернівецька	74 944,7	922,8	81,2	142 984,7	911,5	156,9
Чернігівська	128 233,1	1 245,3	103,0	218 884,6	1 187,7	184,3
м.Київ	482 200,7	2 611,3	184,7	767 611,6	2 666,4	287,9
м. Севастополь (міс- крада)	47 909,2	379,5	126,2	81 186,2	378,6	214,4

Крім утримання установ та закладів охорони здоров'я, що належать до власності відповідної територіальної громади, у місцевих бюджетах можуть передбачатися міжбюджетні цільові трансферти для фінансування установ, що належать іншим адміністративно-територіальним громадам. Таке право надано ст.101 Бюджетного кодексу України². Аналіз з боку МОЗ процесу обміну міжбюджетними трансфертами між місцевими бюджетами, оцінка його якісних наслідків за діючої схеми функціонування галузі неможлива. Фінансова звітність про виконання місцевих бюджетів формується Державним казначейством України та спрямовується виключно до Міністерства фінансів України.

Існуюча фінансова звітність має певні системні вади щодо її використання з метою системного аналізу галузі. Зазначене є наслідком різних методологічних підходів у складанні та виконанні державного та місцевих бюджетів України. Так, відповідно до вимог Бюджетного кодексу України, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.09.2002р. № 538-р, Міністерство охорони здоров'я працює за програмно-цільовим методом бюджетування. Водночас у місцевих бюджетах цей метод не застосовується, за винятком окремих бюджетів, що самостійно працюють у порядку експерименту із залученням міжнародної технічної допомоги.

Створення типових бюджетних програм у частині делегованих повноважень, зокрема у охороні здоров'я, та базового переліку показників результативності цих програм (індикаторів якості наданих послуг) відповідає вимогам Програми діяльності Кабінету Міністрів України "Назустріч людям", схваленої Постановою Верховної Ради України від 04.02.2005 р. № 2426. Це дасть можливість ввести автоматизований моніторинг ефективності використання коштів у системі охорони здоров'я. Окрім того, запровадження під методологічним керівництвом МОЗ зазначених бюджетних програм, наприклад, програми "Сімейний лікар" створить підвалини для повномасштабного реформування галузі, забезпечить сприйняття реформи населенням.

Вирішити проблеми запровадження програмно-цільового методу у системі охорони здоров'я можливо завдяки спільним зусиллям Міністерства фінансів України, Державного казначейства України, Міністерства економіки України та Міністерства охорони здоров'я України, інших зацікавлених міністерств та відомств.

Отже, при здійсненні реформи системи охорони здоров'я необхідно враховувати такі бюджетні аспекти:

1. Включити відомчі заклади охорони здоров'я до мережі МОЗ.
2. Визначити МОЗ головним розпорядником коштів Державного бюджету за усіма видами міжбюджетних трансфертів (окрім трансфертів вирівнювання), що спрямовуються на видатки у галузі охорони здоров'я, у тому числі за коштами інвестиційних субвенцій.
3. Провести інвентаризацію наявних бюджетних програм, зокрема Державних цільових програм, з метою їх оптимізації та підвищення ефективності. Привести рівень фінансового забезпечення галузі по усіх ланках бюджетної системи у відповідність до визначених пріоритетів після оптимізації зазначених програм.
4. Забезпечити впровадження державної політики у сфері охорони здоров'я та надання гарантованого обсягу й якості послуг кожному громадянину України. Впрова-

² В основному таким правом користуються на районному рівні, коли за рахунок коштів бюджетів сіл, селищ та міст районного значення передбачаються субвенції районному бюджету для підвищення рівня фінансування районної лікарні.

Окрім цього, на видатки з обласних бюджетів утримуються окремі спеціалізовані заклади, послугами яких користується населення не лише цієї області, а й усіх регіонів України. Обмін міжбюджетними трансфертами у даному випадку регулюється не тільки Бюджетним кодексом України, а й спільним наказом Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства фінансів України № 246/514 від 04.07.2003 року, що зареєстрований у Міністерстві юстиції України 14 серпня 2002 р. за № 663/6951 „Про затвердження Механізму міжбюджетних розрахунків за медичну допомогу, надану хворим міжобласними медичними спеціалізованими закладами, центрами”.

дити у порядку експерименту типові місцеві бюджетні програми в частині делегованих повноважень та базовий перелік показників результативності цих програм. Наприклад, запровадити в порядку експерименту місцеву бюджетну програму “Сімейний лікар”. Врахувати у формулі розподілу міжбюджетних трансфертів додаткові кошти на підтримку експерименту з впровадження згаданої бюджетної програми.

5. Запровадити моніторинг та оцінку ефективності впровадження бюджетних програм за показниками результативності по усіх ланках системи на основі автоматизованої системи казначейської звітності.

6. Розробити мінімальні державні стандарти надання послуг з охорони здоров'я.

7. Удосконалити формулу розподілу міжбюджетних трансфертів, взявши за основу науково обґрунтовані мінімальні стандарти з послуг охорони здоров'я, розроблені МОЗ. Привести фінансові ресурси місцевих бюджетів у відповідність з обсягом делегованих повноважень у сфері охорони здоров'я. Удосконалити програмно-цільовий підхід в частині бюджетних програм, що фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету на основі застосування науково обґрунтованих стандартів.

8. Здійснити інституціональні зміни системи охорони здоров'я, спрямовані на перехід від ідеології “утримання бюджетної установи” до “державного замовлення послуг”.

Джерела

1. *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Бюджетна система України — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — С. 170—176.
2. *Луїна І.О.* Державні фінанси України в перехідний період — Харків: Форт, 2000. — С. 186—215.
3. *Миргородська Л.О.* Фінансові системи зарубіжних країн — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 57 с.
4. *Романенко О.Р.* Фінанси — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 310 с.
5. *Конституція України* від 28.06.1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
6. *Принципи Європейської Хартії місцевого самоврядування.* Навч. посібник / М. Пітцик, В. Кравченко та ін. — К., 2000. — 136 с.
7. *Local Government Economics in Theory and Practice*, David King, Ed., Routledge, Chapman & Hall, New York, 1992. — 184 p.
8. *Хоффманн Л., Мьоллерс Ф.* Україна на шляху до Європи. — К.: Фенікс, 2001. — 344 с.
9. *Антоніс Малагардіс.* Стратегічне планування для ефективного розміщення ресурсів та управління медичними послугами в Україні. <http://www.healthfin.kiev.ua>

Аннотация. На основе данных Государственного казначейства Украины и условий законодательства в статье анализируется существующий механизм бюджетного финансирования здравоохранения, включая все части бюджетной системы и системы межбюджетных отношений. Согласно данным анализа, автор делает заключение относительно недостатков бюджетной системы, затрагивающих качество и пригодность медицинских услуг для населения, и предлагает пути усовершенствования системы.

Summary. On the basis of State Treasury of Ukraine data and of provisions of legislation, the article analyzes current budget mechanism of budget funding of health care including all parts of budget system and system of inter-budgetary relations. According to the analysis data, the author makes conclusions as to the shortcomings of the budget system that affect the quality and availability of the medical services to the population and proposes ways of the system improvement.

Стаття надійшла до редакції журналу 07.06.2006 р.

КОМПЛЕКСНИЙ ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПРОГНОЗ УКРАЇНИ НА ПЕРІОД ДО 2050 Р.¹

У монографії висвітлено сучасну методологію демографічного прогнозування, основні гіпотези щодо народжуваності, смертності та міграції населення за окремими статеві-віковими групами і результати побудови інтервального прогнозу чисельності і складу населення України до 2050 року.

Вона містить детальний багатоваріантний демографічний прогноз загальної чисельності та статеві-вікового розподілу населення України до 2050 р. Авторами обґрунтовано найбільш вірогідні траєкторії основних компонентів, що визначають чисельність і вікову структуру населення у перспективі. Подано і деякі аналітичні варіанти прогнозу. В роботі показано історичний розвиток підходів до демографічного прогнозування, висвітлено його сучасні методи. Також проаналізовано гіпотези й основні результати колишніх демографічних прогнозів, розроблених для України. Запропоновано стандарти публікації демографічних прогнозів з метою надання можливості проведення їх порівняльного аналізу.

НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ: СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТА СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ²

У монографії розглянуто теоретичні і прикладні проблеми функціонування системи державного загальнообов'язкового соціального страхування. Сформульовано принципи рекомендації концептуального характеру щодо стратегії її реформування. Авторами розроблено підходи до побудови національної моделі державного загальнообов'язкового соціального страхування, подано методичну схему побудованої моделі та результати її застосування. Розглянуто роль соціального діалогу в системі управління державним соціальним страхуванням.

У дослідженні автори зосередили увагу на управлінських технологіях соціального страхування у поєднанні зі специфікою економічного розвитку країни. На підставі детального аналізу чинників, які впливають на формування соціального страхування, зроблено висновок, що перспективний розвиток страхових фондів може бути забезпечений за вищих темпів зростання оплати праці і прогресивних змін у структурі її нарахування. У зв'язку з цим у відповідних розділах монографії ставиться та обґрунтовується проблема «брутизації» оплати праці. Цьому аспекту надається значення стратегічного курсу соціально-економічного реформування соціального страхування як частки усієї соціальної політики країни. За прогнозним сценарієм, в основу якого покладено зростання інвестиційної динаміки, реальна оплата праці має зрости у 2,5 рази більше, що за умови детінізації доходів забезпечить прийнятний рівень розвитку соціального страхування.

¹ Лібанова Е.М., Макарова О.В., Пирожков С.І., Власенко Н.С., Позняк О.В., Стельмах Л.М., Швидка Г.Ю., Шевчук П.Є. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 року. — К.: Український центр соціальних реформ, 2006. — 138с.

² Лібанова Е.М., Новіков В.М., Макарова О.В., Садова У.Я., Андрусишин Н.І., Герасименко Г.В., Курило І.О., Крючкова І.В., Левін Б.П., Лозачова Л.М., Новак І.М., Позняк О.В., Ткаченко Л.Г., Шевчук П.Є., Григор'єва Л.О., Лукович О.В., Сіройч З. Національна система загальнообов'язкового соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку. — К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. — 188с.

Фінансова рівновага системи соціального страхування залежить від економічної ситуації, демографічного розвитку та якості управління нею. Визначення значущості кожного із цих чинників та їх впливу на соціальне страхування потребувало спеціальних розрахунків, які можливо використати для формування стратегічних завдань і тактичних кроків розвитку страхової справи.

Запропоновано нову модель державного загальнообов'язкового соціального страхування, в основу якої покладено авторські прогнози демографічного розвитку, економічної активності і зайнятості, заробітної плати. Модель ґрунтується на використанні досвіду економічно розвинутих країн, національній законодавчій та статистичній базі.

ЕВРАЗИЙСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: УПРАВЛЕНЧЕСКО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ³

В книге освещены различные аспекты социальной безопасности: социальная безопасность как важнейший инструмент обеспечения жизнедеятельности граждан и общества, развития экономики и национального самосознания; социальная безопасность гражданина, включающая идею взаимной ответственности государства, бизнеса и общества ради социальной справедливости.

Изложены основные стандарты безопасности. Рассмотрены источники угроз национальной и международной безопасности: коррупция, организованная преступность, терроризм, неконтролируемая миграция, экологические катастрофы; инновационные процессы, связанные с глобализацией, региональной интеграцией, развитием социального измерения, высоких технологий и информатизацией общества.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В СОЦИОЛОГИИ: МОНОГРАФИЯ⁴

В монографии осуществлена попытка обоснования антропологического подхода в социологии и теоретико-методологических возможностей его применения. Раскрыты его концептуальные основы и перспективы использования в исследованиях социокультурных процессов в современном обществе. Показаны особенности социолого-антропологического исследования, выявлены основные векторы развития социокультурных процессов в российском геополитическом и национальном пространстве, а также обоснованы значимость социокультурной антропологии и необходимость профессионального обеспечения в рамках специальностей XXI века.

Монография адресована социологам, социальным антропологам, другим представителям социально-гуманитарного знания, всем, кого интересуют проблемы современного социологического знания.

ГЕНДЕРОЛОГИЯ И ФЕМИНОЛОГИЯ⁵

Книга раскрывает основные методологические подходы к исследованию проблем пола и гендера. Рассматриваются стереотипы маскулинности и фемининности в обществе, мифы и предрассудки о женщине. Рассматриваются вопросы особенностей гендерно ориентированной социальной работы с различными категориями мужчин и женщин, попавших в трудную жизненную ситуацию.

І.О. Щербина

³ *Фененко Ю.В.* Евразийское пространство: управленческо-правовое обеспечение социальной безопасности — Изд. «ЮНИТИ», 2006 — 327 с.

⁴ *Танатова Д.К.* Антропологический подход в социологии: Монография. — Изд. «Дашков и К», 2006 — 261 с.

⁵ *Петрова Р.Г.* Гендерология и феминология. — Изд. «Дашков и К», 2006. — 230 с.

ДЕМОГРАФІЧНА СТАТИСТИКА: ПІДРУЧНИК⁶

Ця довгоочікувана книга присвячена світлій пам'яті Й.С.Пасхавера — видатного українського вченого-статистика, професора, доктора економічних наук — і написана його ученицею — кандидатом економічних наук С.Г.Стеценко, викладачем демографічної статистики із 45-річним стажем.

Підручник має чотири тематичні блоки: „Вивчення складу населення”, „Загальні методи аналізу демографічних процесів”, „Вивчення окремих демографічних процесів і відтворення населення”, „Статистичне спостереження населення”. У ньому також висвітлюються питання історичної еволюції демографічної науки, загальні закономірності відтворення і розвитку населення, місце демографічної статистики у системі статистичної й демографічної наук. Отже, підручник зосередив у собі весь необхідний набір тем і проблем, які достатньо повно окреслюють коло сучасних досягнень і вузьких місць демографічної статистики. Він дає змогу сформулювати уявлення про сучасний рівень світової демографічної науки і особливості демографічної ситуації в європейських країнах та Україні.

У книзі викладено основні методи вивчення демографічного і соціально-економічного складу населення, методологію та конкретні методичні прийоми аналізу основних демографічних процесів і відтворення населення у цілому, особливості статистичного спостереження руху і стану населення. Вдало дібраний статистичний матеріал дає можливість відстежити демографічну динаміку в Україні, та порівняти її з демографічними проблемами інших країн.

Підручник не є суто навчальним виданням у традиційному розумінні. Це багатofункціональна наукова праця, що може використовуватись і з навчальною, і з дослідницькою та пізнавальною метою. Пізнавальний аспект має дві важливих складові: історичну та інформаційну. Розглянуто історичні аспекти розвитку і перебігу демографічних процесів в Україні та світі із наведенням сучасного і ретроспективного статистичного матеріалу, а також деяких маловідомих фактів. Показано еволюцію статеві-вікового та соціально-економічного складу населення України за міжпереписні періоди. Наводиться хронологія розробки методів аналізу демографічних процесів із зазначенням імен авторів світового рівня. Показано внесок українських науковців і практиків у розвиток світової демографічної статистики та демографії як науки загалом.

Інформаційну цінність підручника складає багатючий статистичний матеріал, що свідчить про особливості перебігу демографічних процесів і, зокрема, процесу відтворення населення України в порівнянні з іншими країнами світу. Дається ґрунтовний аналіз причин демографічних змін та їх впливу на можливий подальший розвиток подій.

⁶ Стеценко С.Г. Демографічна статистика: Підручник. — К.: Вища школа, 2005. — 415 с.

Навчально-наукову значущість видання становлять положення, що чітко окреслюють місце, роль і взаємозв'язок демографічної статистики в системі демографічних наук, які власне і складають демографію як таку. Окрім того, сформовано систему методів демографічної статистики, а саме, екстенсивного, інтенсивного аналізу та методу демографічних таблиць, вибудовано чітку ієрархічну систему коефіцієнтів інтенсивності руху населення. Ця система показників тепер широко використовується не тільки в демографічній, а і в соціально-економічній статистиці, зокрема в статистичних дослідженнях зайнятості населення та безробіття, у правовій та медичній статистиці тощо.

Особливу увагу в книзі приділено організації проведення Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року, а також вибіркоvim обстеженням населення. Ґрунтуючись на своєму величезному науково-практичному досвіді, С.Г.Стеценко критично оцінює існуючі способи збирання демографічних даних в Україні та в деяких країнах світу (частина IV “Статистичне спостереження населення”), а також дає конкретні поради та рекомендації щодо коректного і доречного використання розглянутих методів і прийомів для аналізу демографічних процесів.

Даний підручник, без сумніву, буде цікаво прочитати не тільки студентам і аспірантам, а й всім, хто небайдужий до демографічних проблем України й світу.

І.О. Курило,
доктор економічних наук

З.О. Пальян,
кандидат економічних наук

ПРО ДЕЯКІ ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ІНСТИТУТІ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ

Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України — єдина профільна науково-дослідна установа Національної академії наук України, що спеціалізується на системних дослідженнях проблем демовідтворення і соціального розвитку. Головними напрямками наукової діяльності інституту є: комплексні фундаментальні дослідження причин і наслідків демографічної кризи; розробка методології й методики соціально-демографічного аналізу та прогнозування; участь у виробленні концептуальних засад державної соціальної політики, спрямованої на підвищення рівня життя населення, подолання бідності й формування середнього класу; наукова підтримка реформування системи соціального захисту населення.

У 2003—2006 рр. колектив інституту успішно виконав комплексну програму фундаментальних досліджень «Демографія та проблеми людського розвитку», в рамках якої здійснено розробку семи проектів за такими актуальними науково-практичними проблемами, як формування методології соціально-демографічного прогнозування та оцінка демографічних перспектив України; аналіз і прогнозування людського розвитку регіонів країни; побудова системи показників соціально-демографічного розвитку регіонів різного рівня; формування соціально-демографічної політики в Україні; створення часового і просторового моніторингу демографічної ситуації; дослідження міграцій населення та їх впливу на соціально-демографічний розвиток; оцінка рівня життя різних соціально-демографічних груп населення.

Серед найважливіших науково-практичних результатів роботи Інституту демографії та соціальних досліджень за цей період — розробка «Концепції демографічного розвитку України на 2005—2015 роки», яку було схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 724-р. від 08.10.2004 р., та «Стратегії демографічного розвитку на 2006—2015 роки», що затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 879 від 24.06.2006 р. За час реалізації комплексної програми до органів законодавчої і виконавчої влади було подано 112 наукових розробок. Співробітники інституту підготували і захистили 9 дисертаційних робіт: на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук — 4, кандидата економічних наук — 5. Протягом 2003—2006 рр. науковці з ІДСД НАН України видали 16 монографій (колективних й індивідуальних), 11 навчальних посібників та підручників, 5 наукових доповідей та збірників наукових праць, 29 інших наукових видань, опублікували 250 статей у наукових фахових виданнях. Організовано та проведено міжнародні науково-практичні конференції «Демографічний розвиток України та

пріоритетні завдання демографічної політики» (20–21 жовтня 2005 р., м. Київ), «Людський розвиток в Україні: проблеми та перспективи» (9 жовтня 2006 р., м. Київ).

Інститут встановив наукові зв'язки і співробітничав з низкою вітчизняних та міжнародних науково-дослідних організацій, зокрема у царині демографічних досліджень — із Національним інститутом демографічних досліджень Франції, Інститутом демографічних досліджень ім. М. Планка (Німеччина), Міжнародним інститутом прикладного системного аналізу (Австрія), а також Фондом народонаселення ООН в Україні.

Разом з тим специфіка демографічної ситуації в Україні та необхідність пошуку шляхів протидії кризовим явищам у відтворенні населення потребують подальшої активізації й поглиблення демографічних досліджень, розширення діапазону аналізованих зв'язків у соціально-демографічній системі, зміщення акцентів у наукових розробках і у демографічній політиці з кількісних параметрів демовідтворення на структурні зміни у населенні та поліпшення якості демопроцесу.

Напередодні 2007 року в Інституті демографії та соціальних досліджень НАНУ на базі відділів демоєкономіки та відтворення демографічного потенціалу створено новий науковий підрозділ — відділ проблем якості демопроцесу, у межах якого виокремлюються два дослідницьких осередки: сектор досліджень генеративної активності населення та розвитку сім'ї і сектор проблем тривалості життя й здоров'я населення. Наукова діяльність відділу спрямована на комплексне дослідження найактуальніших демографічних проблем сьогодення в Україні та розробку концептуальних засад і напрямів демографічної політики щодо їх вирішення.

Сучасне суспільство зацікавлене у відтворенні й повноцінному використанні усіх потенцій та можливостей населення як сукупного суб'єкта соціально-економічної діяльності. Вітчизняна та міжнародна практика свідчить, що активне й ефективне запровадження суспільно-економічних реформ потребує формування надійного соціально-демографічного підґрунтя, яким є позитивні зміни в якості населення і, зокрема, поліпшення стану його здоров'я та подовження здорового, економічно активного періоду життя.

Середня тривалість життя як міра досягнутої життєздатності населення, акумулює в собі сукупність усіх життєзберігаючих характеристик, здібностей та властивостей населення і є визнанням, об'єктивним виміром суспільно-економічного розвитку, критерієм досягнутої якості та ознакою суспільного прогресу. Оскільки хворі люди мають менше можливостей для освітньо-професійної самореалізації, не забезпечують вищу продуктивність праці, вони не можуть розглядатися як повноцінний ресурс якісних змін у всіх сферах життя суспільства. Є всі підстави вважати, що неблагополуччя у стані здоров'я та висока смертність є впливовими чинниками стримування розвитку країни і перешкодою для досягнення нової якості економічного зростання. Тому дослідження середньої тривалості життя в Україні та пошук шляхів подолання довготривалих несприятливих тенденцій у стані здоров'я й життєзбереженні є не лише складовою заходів щодо протидії демографічній кризі, а й важливою передумовою зміцнення наукових засад економічного розвитку й досягнення суспільного добробуту.

Суспільно-економічні трансформації в Україні зумовили суттєві зрушення у структурі й функціях базових інститутів економічної, соціальної й демографічної сфери, формуванні взаємозв'язків-співзалежностей між ними, що, у свою чергу, позначається на перебігу основних демографічних процесів. Первинним осередком відтворення населення, найважливішим інститутом соціально-демографічної сфери, в межах якого закладаються підвалини і розпочинається формування якісних характеристик нових поколінь, виступає сім'я. В нашій країні, новітня демографічна історія якої позначилась істотними соціально-демографічними втратами від падіння народжуваності й поширення

бездітності, зниження шлюбності й посилення нестабільності шлюбів, надзвичайного розповсюдження безбатьківства й соціального сирітства, нині є нагальна потреба у поглибленому дослідженні особливостей шлюбно-сімейної структури населення, дисфункцій інституту сім'ї та шляхів їх подолання, у розкритті чинників та оцінці напрямів змін шлюбної й генеративної поведінки населення.

Оскільки однією з необхідних демографічних передумов соціально-економічного процвітання суспільства (зокрема, й того, яке рухається шляхом переважно інтенсивного економічного розвитку) є певний приріст молодого населення або хоча б не дуже старого, не втрачає своєї актуальності та заслуговує на поглиблену науково-практичну розробку і проблема підтримання суспільно необхідного рівня народжуваності та поступального покращання якісних характеристик молодих поколінь, а відтак — забезпечення якомога більш сприятливих умов генеративної діяльності населення.

З огляду на вищевикладене, у центрі уваги науковців *сектору досліджень генеративної активності населення та розвитку сім'ї* ІДСД НАН України на найближчу перспективу будуть такі науково-практичні проблеми:

- дослідження чинників, новітніх тенденцій і структурних особливостей народжуваності у нашій країні, а також оцінка перспектив даного демографічного процесу у контексті подальшої трансформації українського суспільства;
- вивчення процесів формування й трансформацій шлюбно-сімейної структури населення (у т.ч. «постаріння» шлюбності, посилення нестабільності шлюбів, збільшення частки однаків, розповсюдження нових форм шлюбних союзів, поширення неповних та «без'ядерних» сімей тощо) та оцінки їх впливу на динаміку й структуру народжуваності в Україні;
- аналіз сучасних та оцінка перспективних змін шлюбної й генеративної поведінки населення на основі проведення спеціальних соціально-демографічних обстежень, що дають змогу уточнити матримоніальні й дітородні настанови, дослідити фактори обмеження кількості народжень у сім'ї та умови виховання й соціалізації дітей, встановити місце цінностей, пов'язаних із сім'єю та дітьми, в ієрархії життєвих пріоритетів різних соціально-економічних груп населення;
- поглиблене вивчення соціально-економічних (і, зокрема, соціально-трудових) чинників шлюбно-сімейних процесів й народжуваності, аналіз трудового потенціалу сімейних домогосподарств та стратегій їх адаптації до нових економічних умов, оцінка співвідношення і ролі оплачуваної й неоплачуваної праці у відтворенні населення і людського потенціалу;
- оцінка резервів підвищення народжуваності й покращання якості населення, закладених у скороченні репродуктивних втрат, у поліпшенні стану репродуктивного й генетичного здоров'я нації, та пошук шляхів їх реалізації;
- аналіз вітчизняного й зарубіжного досвіду та ефективності сімейної й пронаталістської політики, її сучасних можливостей в Україні та перспектив.

Впродовж 2007–2009 рр. сектором досліджень генеративної активності населення та розвитку сім'ї ІДСД НАН України буде здійснюватися розробка наукової теми «Тенденції генеративної активності населення України та їх демографічні наслідки». Метою цієї роботи є дослідження тенденцій генеративної активності в Україні, вивчення їх чинників та наслідків щодо відтворення населення, а також визначення пріоритетних напрямів поліпшення умов генеративної діяльності населення. Дослідження матиме фундаментальний характер, при цьому генеративна активність населення розглядатиметься не лише

крізь призму власне дітородних установок і мотивації, а й певною мірою — як активність у сфері демогенерування у цілому, пов'язана з утриманням і вихованням підростаючих поколінь, процесами їх соціалізації, фізичного й інтелектуального розвитку, з формуванням людського капіталу на рівні сім'ї.

Актуальність даної теми визначається низьким рівнем дітородної активності та погіршенням якісних характеристик населення в Україні у трансформаційний період. Адже слабка наукова розробленість демо економічних аспектів шлюбно-сімейної проблематики та питань взаємозв'язку рівня народжуваності й якості населення супроводжується поширенням непрофесійних уявлень про новітній „бебі-бум” у нашій країні, можливості швидкого подолання депопуляційних тенденцій, а також про відсутність альтернатив активному сприянню імміграції як засобу розв'язання низки демо економічних проблем в Україні.

Тенденції генеративної активності населення України планується проаналізувати з використанням когортного методу, міжнародних просторово-часових порівнянь, зосередивши увагу на тих зрушеннях, які відбулися у період суспільно-економічних трансформацій, зокрема за минулі роки поточного сторіччя. Буде здійснено спробу встановити, якою мірою сучасні зміни в генеративній активності населення країни обумовлені тенденціями, що сформувались у загальноєвропейському й світовому контексті, а наскільки вони є результатом дії специфічних чинників (зокрема тих, що діють як наслідок соціальних катаклізмів минулого або як наслідок попередніх демо політичних впливів), а також новітніх трансформацій, спрямованих на модернізацію суспільно-економічного устрою. Аналізуватиметься і вплив змін у генеративній активності на статеві-віковий склад та на відтворення населення як процес збереження міри його якості й кількості.

У результаті виконання зазначеної теми буде, по-перше, дано характеристику новітніх тенденцій і структурних рис народжуваності в Україні; по-друге, розкрито загальні й специфічні фактори впливу на генеративну активність населення і розроблено, на цій основі, засади і напрями пронаталістської політики; по-третє, встановлено наслідки змін у генеративній активності щодо відтворення населення у цілому з виходом на перспективу.

Задля досягнення поставленої мети дослідження й отримання вищевказаних результатів у ході виконання теми буде розв'язано такі наукові завдання:

- вивчення історіографії проблем народжуваності та якості населення в Україні протягом XX сторіччя;
- аналіз тенденцій генеративної активності населення в Україні на тлі інших європейських країн;
- дослідження соціально-економічних і соціо структурних чинників генеративної активності населення, формування методологічних підходів до розкриття механізмів їх впливу;
- аналіз факторів генеративної активності демографічного характеру (зміни щодо шлюбності й припинення шлюбу, структури і функцій сім'ї тощо);
- вивчення шлюбних та дітородних настанов населення на основі узагальнення результатів відповідних обстежень;
- оцінка наслідків змін у генеративній активності щодо відтворення населення як процесу збереження міри його якості й кількості;
- аналіз результативності здійснюваних в Україні пронаталістських заходів;
- розробка концептуальних засад та напрямів державної політики щодо поліпшення умов генеративної діяльності населення.

Дослідження здійснюватиметься у три етапи, на першому з яких буде проаналізовано динаміку й структурні зрушення в народжуваності населення України із застосуванням системи новітніх демографічних методів; протягом другого — будуть вивчатися демографічні і соціально-економічні чинники впливу на генеративну активність населення у сучасних умовах й обґрунтовуватися відповідні гіпотези на перспективу; на третьому етапі оцінюватимуться наслідки змін у генеративній активності щодо відтворення населення та визначатимуться пріоритетні напрями політики щодо поліпшення умов генеративної діяльності населення. В арсеналі методів дослідження будуть задіяні: діяльнісний, структурно-функціональний, демоекономічний, демометричного моделювання, когортного аналізу, метод аналогій, порівнянь, прогностичні методи, опитування та ін. Результати дослідження передбачається оформити у вигляді наукової доповіді та сформулювати за ними низку відповідних рекомендацій для органів законодавчої й виконавчої влади.

Предметом досліджень багатьох вітчизняних і зарубіжних демографів стала затяжна криза у стані здоров'я та неблагополучна динаміка смертності населення України впродовж останньої чверті XX століття. Разом з тим розглянуті ними вузлові питання ситуаційного аналізу смертності і тривалості життя в Україні не перекривають увесь спектр проблем, пов'язаних із глибокою кризою у сфері здоров'я й життєзбереження, і потребують подальшого дослідження на основі ще невикористовуваних масивів демостатистичних даних і новітніх теоретико-методологічних та інформаційно-методичних підходів. Не знайшли належного відображення дослідження тривалості життя не просто як показника стану здоров'я, а у його взаємозв'язку з соціально-економічними характеристиками, що формують досягнення певної якості населення. Залишається відкритим питання про основні чинники та можливості впливу щодо збереження здоров'я та подовження тривалості життя. Якщо зниження народжуваності пов'язують передусім з процесом модернізації сучасної сім'ї, зміною її потреб та установок, підвищенням соціальної ролі жінки та її активною участю у суспільному виробництві, що певною мірою відповідає загальносвітовим тенденціям, то чинники значного відставання тривалості життя в Україні від рівня розвинутих країн породжують лише низку гіпотез і припущень.

Світовий досвід свідчить, що навіть у розвинутих країнах, де досягнуто низьких рівнів смертності, діапазон альтернативних припущень щодо резервних можливостей підвищення тривалості життя є неясним. В Україні ступінь невизначеності цих показників значною мірою залежить від стану суспільно-економічної ситуації, її стабільності й спрямованості розвитку. Тому комплексне дослідження середньої тривалості життя в Україні та оцінка можливостей її підвищення дасть змогу визначити головні «точки дотику» і напрями демополітичного впливу з метою забезпечення позитивних зрушень у сфері життєзбереження. У зв'язку з цим у секторі проблем тривалості життя і здоров'я населення заплановано впродовж 2007–2009 рр. наукове дослідження за темою *„Резерви підвищення тривалості життя в Україні»*.

Мета цієї роботи полягає у комплексному дослідженні середньої тривалості життя в Україні та визначенні можливостей її підвищення через поглиблення знань про довготривалі зміни у стані здоров'я та смертності населення у їхній соціально-економічній обумовленості на основі вирішення таких завдань:

- розробка теоретико-методологічних засад дослідження середньої тривалості життя як базової складової якості населення;
- оцінка стану здоров'я населення як сутнісної ознаки сучасної демографічної кризи та його демостатистична характеристика;

- дослідження динаміки і зрушень у середній тривалості життя за допомогою декомпозиції її змін за різними структурними характеристиками (вік, стать, причини смерті, тип поселення та ін.);
- аналіз динаміки і структури життєвого потенціалу, оцінка внеску структурного фактора та повікової смертності у динаміку життєвого потенціалу;
- дослідження впливу соціально-економічних чинників на формування стану здоров'я населення;
- аналіз демографічних наслідків асоціальних явищ та процесів (зловживання алкоголем, тютюнопаління, наркоманії, епідемії ВІЛ/СНІДу та туберкульозу, самогубств, вбивств та ін.);
- оцінка демографічних втрат унаслідок надсмертності;
- окреслення наявних та потенційних резервів підвищення тривалості життя та розробка демополітичних рекомендацій щодо їх реалізації.

Планується розглянути тривалість життя як головну складову якості населення, розкрити чинники та наслідки наявної кризи у сфері життєзбереження, визначити резерви і шляхи зниження надсмертності на різних ділянках віку. Пропоноване дослідження значною мірою матиме пошуковий характер. Основна увага його виконавців спрямовуватиметься на розв'язання актуальної проблеми знаходження шляхів та способів ефективного демополітичного впливу на життєзберезувальну поведінку людей з метою підвищення її культури. Оскільки кризові явища у стані здоров'я й смертності формувалися впродовж тривалого часу, демографічні й соціально-економічні передумови зародження й розвитку кризових явищ досліджуватимуться в історичній ретроспективі з акцентуванням уваги на чинниках їх активізації у період нинішніх соціально-економічних перетворень. Серед методів дослідження будуть задіяні: демостатистичний, демоекономічний, компонентного аналізу, потенціальної демографії та інші. Очікувані теоретичні здобутки, інформаційно-аналітичні та прикладні результати дослідження дадуть змогу не лише окреслити наявні та потенційні можливості подовження тривалості життя, а й будуть певним внеском у розробку наукових підвалин демографічної політики щодо збереження та поліпшення здоров'я.

У колі актуального дослідницького інтересу сектору проблем здоров'я і тривалості життя перебувають також проблеми:

- *чоловіча надсмертність в Україні та шляхи її зменшення.* Низька тривалість життя в Україні зумовлена насамперед низькою тривалістю життя чоловіків та її вражаючим відставанням від показника для жінок. Отже, є всі підстави стверджувати, що можливості позитивних зрушень у сфері здоров'я й життєзбереження тісно пов'язані зі встановленням контролю над головними факторами ризику і причинами смерті чоловіків та ефективною протидією їх передчасній смертності. Феномен надсмертності чоловіків потребує пильної уваги ще й тому, що його наслідки полягають не лише у значних обсягах передчасної смертності, а й у деформаціях статеві-вікового складу населення, що вкрай негативно позначається на шлюбній кон'юнктурі і призводить до втрат потенційних шлюбів і дітонароджень. Потребує дослідження та визначення, якою мірою феномен чоловічої надсмертності є наслідком біологічно обумовленої нижчої життєздатності чоловіків та закономірних еволюційних змін смертності, а якою — результатом впливу специфічних несприятливих соціально-економічних чинників;
- *соціально-економічна диференціація стану здоров'я та смертності населення.*

Багато досліджень свідчать про те, що соціальна нерівність у суспільстві безпосередньо та опосередковано впливає на фізичне й духовне благополуччя різних груп населення, на їхню поведінку й ризик смерті від різних причин. Вважається, що представники нижчих соціально-економічних верств є більш уразливими щодо захворюваності й передчасної смертності, оскільки мають у своєму розпорядженні менші ресурси для збереження здоров'я й життєзабезпечення. В Україні дослідження поглибленої диференціації стану здоров'я і смертності практично відсутні через брак відповідної статистики (за винятком таких ознак, як вік, стать, місце проживання та причина смерті), а дослідження смертності, диференційованої за рядом соціально-економічних ознак, на базі доступної інформації переписів 1979–1989 рр. дотепер повноцінно не використовуються. Разом з тим поглиблення соціального розшарування населення у 90-і роки ХХ століття призвело до посилення соціальної диференціації захворюваності й смертності та їхньої стратифікації за соціоекономічними чинниками. Потребують відповіді питання про те, якою мірою різні соціальні групи та верстви населення сприяють поглибленню нерівності щодо стану здоров'я та ризику смерті, якими є внесок різностатусних груп у формування високого рівня смертності та їх роль щодо можливостей підвищення тривалості життя в Україні. Таке дослідження потребує проведення спеціальних обстежень;

- *репродуктивне здоров'я населення у соціальному контексті: проблеми та перспективи.* Репродуктивне та сексуальне здоров'я є важливою складовою загального стану здоров'я населення, оскільки його благополуччя визначає можливості задовільного і безпечного сексуального життя, здатність до материнства і батьківства. Питання збереження репродуктивного благополуччя населення особливо актуалізується з огляду на несприятливу ситуацію, що склалася в Україні. Незадовільний стан здоров'я матері і дитини, підвищені показники гінекологічної захворюваності, дедалі більша поширеність інфекцій, що передаються статевим шляхом, та ВІЛ, абортів і безпліддя свідчать про невирішеність багатьох питань охорони репродуктивного здоров'я в Україні. Така ситуація потребує розробки нових ефективних шляхів розв'язання проблем щодо його збереження та поліпшення;
- *втрати трудового потенціалу внаслідок передчасної смертності та інвалідності.* Йдеться про аналіз впливу медико-демографічних факторів на формування динаміки і структури трудового потенціалу, оцінку тривалості здорового і трудоактивного життя, визначення втрат, зумовлених передчасною смертністю та інвалідністю;
- *смертність поколінь: спадкоємність здоров'я чи нездоров'я.* Доля поколінь, які нині в Україні вийшли за межі працездатного віку, є досить важкою – вони зазнали багатьох соціальних потрясінь та катаклізмів ХХ-го століття, що значно підірвало їхнє здоров'я. Окрім цього, вкрай низький рівень матеріального забезпечення людей похилого віку та пов'язані з цим зміни у способі їх життя негативно впливають на стан їхнього здоров'я, створюючи передумови для передчасного старіння, біологічного зношування та виснаження організму і, таким чином, сприяють підвищенню смертності. Проте реалії 90-х років минулого століття засвідчують, що найбільших змін зазнала смертність не старших поколінь, а населення активного працездатного віку. У цьому контексті доволі цікавими можуть виявитися результати когортного

аналізу смертності, тобто смертності реальних, а не умовних поколінь, що дасть змогу вивчити особливості тривалості життя окремих когорт, оцінити їх вплив на рівень та динаміку сучасної смертності і таким чином простежити реакцію і міру адаптації різних поколінь у роки соціально-економічних трансформацій;

- *напрями та можливості соціально-демографічної політики щодо зменшення передчасної смертності та тієї, що їй можна запобігти.* Соціально-демографічна політика у сфері збереження здоров'я та підвищення тривалості життя потребує чіткого визначення й обґрунтування стратегічної і тактичної мети, основних принципів та пріоритетних напрямів. Поки що немає єдності в оцінці суспільних можливостей щодо зменшення обсягів передчасної смертності. Один з сучасних підходів полягає у виділенні причин смерті, яким можна запобігти, тобто таких, значна наявність яких є наслідком недостатньо ефективної діяльності системи охорони громадського здоров'я та відсутності суспільної налаштованості на здоровий спосіб життя. Адже смертність від причин, яким можна запобігти, повинна знижуватися швидше, ніж від тих, які не можна попередити, за умови, що система охорони здоров'я працює ефективно. Обґрунтування основних напрямів демополітичного впливу у сфері здоров'я та життєзбереження у комплексі з іншими заходами соціальної спрямованості сприятиме вирішенню головного завдання — поліпшення якості населення, збереження та відтворення його життєвого і трудового потенціалів.

Матеріал підготували:

*І.О. Курило,
доктор економічних наук*

*Н.М. Левчук,
кандидат економічних наук*

IV ВСЕСВІТНІЙ КОНГРЕС СІМЕЙ У ВАРШАВІ

11–13 травня 2007 року у Варшаві (Польща), відбувся IV Всесвітній конгрес сімей, тобто зустріч 3300 учасників із різних країн світу, які представляли різні організації, установи, наукові центри, громадські рухи, і яких об'єднувала спільна мета – протистояти деструктивним процесам, що руйнують сім'ю як фундаментальний соціальний інститут, від благополуччя якого залежить майбутнє всього людства.

Складність і суперечливість процесів, що відбуваються у шлюбно-сімейній сфері, викликає занепокоєння і вчених, і широких кіл громадськості. Триває гостра дискусія щодо оцінки сучасних тенденцій розвитку сім'ї та шлюбу. Формою об'єднання тих, хто стурбований сучасним станом сім'ї та шукає шляхи її відродження, став Всесвітній конгрес сімей (WCF) – мережа сімейних організацій, вчених, громадських і політичних діячів, метою яких є відродження цінності сім'ї як основного суспільного осередку. Засновником і керівником WCF є американський соціолог Аллан Карлсон (Allan Carlson), Президент Говардського Центру „Сім'я, Релігія і Суспільство” (США).

Перший Всесвітній конгрес сімей відбувся у 1997 р. у Празі, другий – у 1999 р. у Женеві, третій – у 2004 р. у Мехіко-Сіті. Традиційно участь у конгресах беруть як активісти просімейного руху, так і вчені – фамілісти (фамілістика – комплекс наук про сім'ю), насамперед ті, хто дотримується фамілістичної концепції (фамілізм у науці – школа соціології, яка за відправну точку аналізу бере сім'ю, а не індивіда, та відстоює перевагу цінностей сімейного способу життя).

IV Всесвітній конгрес сімей пройшов під патронатом Президента Польщі Л. Качинського під девізом „Сім'я – весна Європи та світу”. В його організації й проведенні взяли активну участь християнські (католицькі) організації Польщі. На церемонії офіційного відкриття з привітанням до учасників конгресу звернувся Генеральний секретар Всесвітніх конгресів сімей Аллан Карлсон (Allan Carlson), Керівник Оргкомітету IV Всесвітнього конгресу сімей, віце-президент Форуму жінок Польщі Катаржина Мазела (Katarzyna Mazela); мер Варшиви Ганна Гронкевіч-Вальц (Ganna Gronkevich-Valc), генеральний секретар Європейського Форуму прав людини і сім'ї Катерина Верлінг (Catherine Vierling, Франція), *директор Human Life International* Ева Ковалевські (Ewa Kowalewska, Польща) та інші.

І сесія „Сім'я і майбутнє народів” була присвячена питанням ролі й значення сім'ї у сучасному світі. Аллан Карлсон (США) у своїй доповіді „Маніфест природної сім'ї” презентував глави своєї майбутньої книги і спинився на значенні сім'ї як базового осередку суспільства та сімейного домогосподарства як основи економіки. Доповідь Елен Сеурбрей (Ellen Sauerbrey, США) була присвячена значенню сім'ї у боротьбі з ризиками сучасної цивілізації. Джерард Дюмонт (Gerard Dumont, Франція) акцентував на особливостях сучасної демографічної ситуації в Європі та у світі, демографічних викликах сьогодення. Він повідомив, що за ініціативою Німеччини у Парламенті Євросоюзу вперше розглядалось питання демографічної ситуації, а у Комісіях Європарламенту піднімалися проблеми розвитку сім'ї. Карло Касини (Carlo Casini, Італія) присвятив свою доповідь „Мир народжується в сім'ї” філософським питанням зв'язку сенсу життя, сім'ї та релігії та виступив з різкою критикою одностатевих шлюбів.

На II сесії „З турботою про сімейний дім” були обговорені питання розвитку традиційної сім’ї (тобто повної сім’ї з кількома дітьми). Маргарет Огола (Margaret Ogola, Кенія) закликала звернути увагу на соціально-демографічні проблеми народів Африки, в першу чергу на здоров’я дітей, високу смертність та низькі показники середньої тривалості життя. Вейд Хорн (Wade Horn, США) спинився на етичних питаннях розвитку сучасної сім’ї та батьківства; відстоював тезу про згубність безмежного споживання для сім’ї та доводив необхідність існування держави для сім’ї, а не навпаки. Моніка Войчик (Monika Wojcik, Польща) у своєму виступі розглядала сім’ю як сукупність соціальних відносин, зосередивши увагу на духовних відносинах. Юрген Лімінські (Jurgen Liminski, Німеччина) порушив питання моральної та грошової оцінки праці жінки у сімейному домогосподарстві та довів необхідність переходу від тоталітарного режиму праці до просімейного, який залишав би простір для народження і виховання дітей. Річард Вількінс (Richard Wilkins, США) у своєму виступі закликав до єднання релігійних громад усіх конфесій у справі захисту родини і шлюбу.

На III сесії „Демографічна зима” було обговорено питання зміцнення інститутів шлюбу і сім’ї. Патрик Феген (Patric Fagan, США) у доповіді „Вплив міцності шлюбу на життя сім’ї” на матеріалах соціологічних обстежень у Канаді та Англії показав вплив стосунків між батьками на здоров’я і поведінку дітей, а також на добробут родини. Христина Волмер (Christine Vollmer, Венесуела) акцентувала увагу на протиріччях між професійною діяльністю сучасної жінки та материнством, підкресливши унікальну роль жінки-матері. Ясек Пуліковський (Jacek Pulikowski, Польща) спинився на питаннях значення батьківства у житті сучасного чоловіка та ролі батька у вихованні дітей.

Обговорення проблем розвитку сучасної сім’ї відбувалось на секційних засіданнях: „Просімейна податкова політика”, „Просімейна діяльність органів самоуправління”, „Засоби масової інформації й сім’я”, „Підтримка просімейної активності”, „Захист шлюбу як союзу чоловіка та жінки”, „Вплив порнографії на сім’ю”, „Біоетика XXI століття – питання людської гідності”, „Легалізація евтаназії чи турбота сім’ї”, „Відмова від продовження роду: причини та наслідки” та інших.

У роботі IV Всесвітнього конгресу сімей брала участь українська делегація у складі понад 60 співробітників громадських та християнських рухів та організацій з Києва, Одеси, Харкова, Львова, Вінниці, яку очолювала керівник Всеукраїнського благодійного фонду «За гідність людини» Г. Самборська. Українські науковці були представлені ст.н.с. Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України Л. Слюсар та співробітниками Інституту родини та подружнього життя УКУ Г. Кришталь та О. Кука. Самборська Г. виступила на секційному засіданні з інформацією „Просімейний рух в сучасній Україні”; Слюсар Л. – з інформацією „Українська сім’я в умовах демографічної кризи”.

IV Всесвітній конгрес прийняв Варшавську декларацію-звертання, у якій його учасники сформулювали своє розуміння сім’ї як „фундаментального осередку суспільства, що базується на шлюбі чоловіка та жінки протягом всього життя, в якому нові індивіди з’являються на світ, розвиваються та виховуються.” Така сім’я приносить світу реальну любов, відповідальність по відношенню до найближчих людей, повагу до життя кожної людини від зачаття до природної смерті, відповідальність за кожну майбутню дитину, високоморальне суспільство, надію на оновлення цивілізації. Майбутнє людства неможливе без інституту сім’ї, і оновлення суспільства можливе лише через відродження здорової сім’ї, яка виконує функції організації подружнього життя та батьківства. Учасники Конгресу звернулися до урядів усіх країн, до політичних, громадських, релігійних організацій із закликом підтримати інститут сім’ї, захистити її права, проводити політику, спрямовану на зміцнення традиційної сім’ї як природної основи соціального порядку.

*Інформацію підготувала
кандидат економічних наук Слюсар Л. І.*

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРА

**ДЕКАН ФАКУЛЬТЕТУ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО УНІВЕРСИ-
ТЕТУ, ЗАВІДУВАЧ КАФЕДРИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ І РЕГІО-
НАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ, ПРОФЕСОР
ЄВГЕН ПЕТРОВИЧ КАЧАН**

Євген Петрович Качан, кандидат економічних наук, професор, Заслужений працівник народної освіти України, академік Академії економічних наук України, член експертної ради Державної акредитаційної комісії з економіки Міністерства освіти і науки України, відомий в Україні та за її межами талановитий педагог, науковець, організатор науки.

Народився 11 червня 1947 р. в селі Велика Плавуча Козівського району Тернопільської області. У 1964 р. закінчив середню школу зі срібною медаллю в с. Озерна Зборівського району, навчався у Львівському державному університеті ім. І. Франка, який закінчив з відзнакою у 1971 р. і здобув спеціальність економіко-географа та кваліфікацію викладача. Одночасно працював вчителем географії у неповних середніх школах Козівського району Тернопільської області.

З лютого 1971р. працює старшим лаборантом кафедри економічної географії і економічної історії Тернопільського фінансово-економічного інституту.

У 1974 р. Є.П. Качан вступив до аспірантури при Раді по вивченню продуктивних сил України НАН України, де під керівництвом засновника відомої української наукової школи з проблем народонаселення, зайнятості та ринку праці доктора економічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки України В.В. Онікієнка у 1979 р. захистив кандидатську дисертацію. Згодом завдяки працелюбству й природній талановитості він органічно увійшов у плеяду вчених цієї школи, широко відомої в Україні та за її рубежами.

Повернувшись кандидатом економічних наук до Тернопільського фінансово-економічного інституту, Євген Петрович обіймав посади викладача, ст. викладача, доцента, професора, вченого секретаря (1979–1984 рр.), голови профкому (1986–1990 рр.), завідувача кафедри управління персоналом і регіональної економіки, а з 2004 р. одночасно очолює факультет економіки та управління.

Професор Є.П. Качан проводить значну наукову та навчально-методичну роботу. На високому фаховому рівні викладає фундаментальні дисципліни: “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка” та “Економіка зарубіжних країн”, керує дипломними і магістерськими роботами.

Як декан факультету і завідувач кафедри проф. Є. П. Качан багато уваги приділяє вдосконаленню навчального процесу і реалізації принципів Болонської декларації, поліпшенню якісного складу професорсько-викладацьких колективів кафедр факультету, підвищенню результативності науково-дослідної роботи викладачів, зміцненню матеріально-технічної бази факультету.

На кафедрі управління персоналом і регіональної економіки, якою професор Є. П. Качан успішно керує з 1992 р., функціонують аспірантури зі спеціальностей:

08.10.01 – “Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка”, 08.09.01 – “Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика”. Під його особистим керівництвом були підготовлені і захищені 10 кандидатських дисертацій.

Є. П. Качан є автором понад 110 наукових праць, у т.ч. 1 монографії, 2-х підручників, 8-ми навчальних посібників. Серед його наукового доробку такі фундаментальні праці: «Розміщення продуктивних сил СРСР», 1990.; «Територіальна організація продуктивних сил України», 1992; «Розміщення продуктивних сил зарубіжних країн», 1993; «Розміщення продуктивних сил України», 1997; «Економічна і соціальна географія світу»; «Міжгалузеві комплекси України: проблеми розвитку і розміщення», 1999; «Розміщення продуктивних сил України», 2003; «Управління трудовими ресурсами», 2005; «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка», 2005; монографія “Регіональна політика ринку праці», 2005.

У своїй педагогічній та науковій діяльності Євген Петрович вже багато років підтримує науково-виробничі зв'язки, сприяє розвитку плідного професійно-творчого співробітництва з провідними вченими, відомими фахівцями та трудовими колективами Київського національного економічного університету, Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України. Багато уваги приділяє діяльності як головний редактор збірника наукових праць “Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України (фахове економічне видання), член редколегії міжвідомчого наукового збірника “Зайнятість та ринок праці”, що видають Національна академія наук України і Міністерство праці і соціальної політики України на базі Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України.

Вітаючи шановного Євгена Петровича з 60-річчям, зичимо нових вагомих здобутків у його науковій і педагогічній діяльності.

*Директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ
член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор
Е.М. Лібанова*

*Декан географічного факультету, зав. кафедрою Київського національного
університету ім. Тараса Шевченка член-кореспондент АПН України,
доктор економічних наук, професор
Я. Б. Олійник*

*Зав. кафедрою управління персоналом, проректор Київського національного
економічного університету ім. В.Гетьмана, доктор економічних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
А.М. Колот*

ЗМІСТ

Демографічні процеси та тенденції

МАКАРОВА О.В. Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи	3
ЛЕВЧУК Н.М. Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності в Україні	12
СЛЮСАР Л.І. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація?	28
РОГОЖИН О.Г. Системи розселення як основа для формування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України	39
МАЛИНОВСЬКА О.А. Міграційна політика Російської Федерації: сучасні підходи й уроки для України	50
РАКОВ А. А., КОНДРИЧИН С.В. Аналіз смертності сільського населення Беларусі: вторая половина XX — начало XXI столетия	61
ШАХОТЬКО Л.П. Гипотетический долгосрочный прогноз численности населения Беларуси	74
ШЕВЧУК П.Є., ШВИДКА Г.Ю. Прогноз рівня освіти населення України до 2050 р.	85

Праця, зайнятість та соціально-трудові відносини

ШЕВЧЕНКО Л.С. Конкурентоспроможність фірми на ринку праці	97
КУПЕЦЬ О.В. Диференціація довготривалого безробіття в Україні за соціально-демографічними групами	106
КУПАЛОВА Г.І., КЛОКАР О.О. Мотивація праці в реструктуризованих сільськогосподарських підприємствах: аналіз та шляхи підвищення	115
БУНТОВА Н.В. Розвиток системи кадрового забезпечення готельного господарства України: методолого-методичні аспекти	125
ІЛЬІЧ Л. М. Проблеми та шляхи формування ефективного механізму державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів.....	132
ТЕРЮХАНОВА І. М. Професійна реабілітація інвалідів як ефективний засіб їх інтеграції у суспільство	142

Соціальна політика

ОНІКІЄНКО В.В., ЄМЕЛЬЯНЕНКО Л.М. Концептуальний соціально-економічний та технічний сценарій формування інноваційної політики України	151
ВЛАСЕНКО Н.С. Правові засади системи інформаційного забезпечення соціальної політики	159
БОРЕЦЬКА Н.П. Політика соціального захисту середнього класу.....	170

КАРЛІН М.І., ЗВОНАР В.П. Корпоративна соціальна відповідальність у контексті перспектив соціальної політики України	184
ЩЕРБИНА І.Ф. Бюджетні аспекти реформування системи охорони здоров'я в Україні.....	194

Книжковий огляд

Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.....	200
Національна система загальнообов'язкового державного соціального страхування: сучасні проблеми та стратегія розвитку.....	200
Евразийское пространство: управленческо-правовое обеспечение социальной безопасности	201
Антропологический подход в социологии: Монография	201
Гендерология и феминология	201
Демографічна статистика: підручник.....	202

Наукове життя

Про деякі перспективні напрями розвитку демографічних досліджень в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України	204
IV Всесвітній конгрес сімей у Варшаві	212
Вітаємо ювіляра Є.П. Качана	214

CONTENTS

DEMOGRAPHIC PROCESSES AND TRENDS

MAKAROVA O.V. Demographic Policy: Modern Realities and Prospects	3
LEVCHUK N. M. Social Differentials in Health Status and Mortality in Ukraine	12
SLYUSAR L.I. Family in Modern Ukraine: Crises of Institute or Postindustrial Transformation?	29
ROGOZIN O.G. Systems of Settlements as a Basis for Municipalities' Reformation in Ukrainian Countryside	39
MALINOVSKA O.A. Migratory Policy in Russian Federation: Modern Approaches and Lessons for Ukraine	50
RAKOV A.A. Mortality Analysis of Rural Population in Byelorussia: Second Half of XXth – Beginning of XXIst Century	61
SHAKHOTSKA L.N. Hypothetical Long-term Population Forecast for the Republic of Byelorussia	74
SHEVCHUK P. E., SHVYDKA G.I. Projection of Population Educational Level for Ukraine till the year of 2050	85

WORK, EMPLOYMENT AND SOCIO-LABOUR RELATIONS

SHEVCHENKO L.S. The firm's Competitiveness on the Labour Market	97
KUPEC O.V. Differentiation of Long-term Unemployment in Ukraine by Socio-demographic Groups	106
KUPALOVA G.I., KLOKAR O. O. Labour Motivation in Restructured Agricultural Enterprises: Analysis and Approaches to Improvement	115
BUNTOVA N.V. Development of the Supply System for the Hotel Business in Ukraine with Skilled Workers: Methodological and Methodical Aspect	125
ILITC L.M. Problems and Ways to Create Effective Mechanisms for State Ordering on Preparation of Experts, Scientific-Pedagogical and Labor Staff.....	132
TERYUHANOVA I.M. Professional Rehabilitation of Disabled as Effective Tool for their Integration with Society	142

SOCIAL POLICY

ONIKIYENKO V.V., YEMELIANENKO L.M. Conceptual Scenario of Development of Innovative Policy in Ukraine	151
VLASENKO N. S. Legal Basis of the System for Supplying Information for Social Policy	159
BORETSKA N.P. Policy of Middle Class Social Protection	170
KARLIN M.I., ZVONAR V.P. Corporate Social Responsibility in the Context of Prospects of Social Policy in Ukraine	184
SCHERBINA I.F. The Budgetary Aspects in Health Protection in Ukraine	194

BOOK REVIEW

Complex Demographic Forecast of Ukraine's Population till the Year of 2050	200
National System of Mandatory State Social Insurance: Current Problems and Strategy for Development.....	200
Eurasian Space: Administrative Legal Providing of Social Safety	201
Anthropological Approach in Sociology: monograph	201
Generology and Feminology	201
Demographic Statistics: textbook.....	202

SCIENTIFIC LIFE

About Some Perspective Directions for Development of Demographic Research in the Institute for Demography and Social Studies at the NAN of Ukraine	204
World Family Congress in Warsaw	212
Congratulations with Anniversary of E.P. Kachan.....	214

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА
НАУКОВО-ЕКОНОМІЧНИЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

1 / 2007

Видавці та засновники:
Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень

Рукописи приймаються обсягом до 12 аркушів формату А4 комп'ютерного друку (через 1,5 інтервали, шрифт: Times New Roman, розмір — 14) в двох примірниках, до яких додається дискета з відповідним текстом (формат MS Word for Windows 95 або 98).

Статті рецензуються. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена несуть автори публікацій.

Запропоновані редакцією матеріали друкуються мовою оригіналу (українська, російська). Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті, опубліковані в журналі, можуть бути зарахованими спеціалізованими вченими радами за місцем захисту кандидатських або докторських дисертацій як фахові лише у разі їх відповідності вимогам згідно з постановою ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України”. Відповідальність за дотримання встановлених вимог лежить на авторах статей.

Затверджено до друку Вченою радою ІДСД НАН України
Свідectво про реєстрацію KB №8304 видане
Державним комітетом телебачення і радіомовлення України 12.01.2004 р.

Усі права застережені.
При використанні матеріалів видання посилання на журнал обов'язкове

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки
Тілікіної Н. В.

Підписано до друку 25 червня 2007 р. Формат 70х100/16.
Папір офс. Гарнітура NewtonC.
Обл. друк. арк. 18,6.
Тираж 300 пр. Зам. №

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
Тел.: (044) 280-8444, 486–0569

ВІДДРУКОВАНО:
ТОВ "Академдрук"
Україна, 01011, м. Київ,
вул. Панаса Мирного, 26